

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

**2022-3/2
Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2022

Бош муҳаррир:*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.***Бош муҳаррир ўринбосари:***Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.***Таҳрир ҳайати:**

<i>Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.</i> <i>Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.</i> <i>Абдуллаев Рашид Бабажонович, тиб.ф.д., проф.</i> <i>Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.</i> <i>Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.</i> <i>Аимбетов Нагмет Каллиев, и.ф.д., акад.</i> <i>Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.</i> <i>Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.</i> <i>Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.</i> <i>Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.</i> <i>Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.</i> <i>Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.</i> <i>Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.</i> <i>Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.</i> <i>Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.</i> <i>Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.</i> <i>Жуманов Мурат Арпбаевич, д.б.н., проф.</i> <i>Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.</i> <i>Каримов Улғубек Темирбаевич, DSc</i> <i>Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.</i> <i>Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.</i> <i>Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.</i> <i>Махмудов Рауфжон Бахоридович, ф.ф.д., к.и.х.</i> <i>Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.</i> <i>Пазилев Абдуваеит, б.ф.д., проф.</i>	<i>Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.</i> <i>Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д., проф.</i> <i>Рашидов Негмурод Элмуродович, б.ф.н., доц.</i> <i>Рўзиев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.</i> <i>Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.</i> <i>Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.</i> <i>Салаев Санъатбек Комилов, и.ф.д., проф.</i> <i>Сапарбаева Гуландам Машариповна, ф.ф.ф.д.</i> <i>Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.</i> <i>Сирожов Ойбек Очилов, с.ф.д., проф.</i> <i>Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.</i> <i>Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик</i> <i>Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.</i> <i>Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.</i> <i>Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.</i> <i>Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.</i> <i>Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.</i> <i>Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.</i> <i>Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.</i> <i>Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.</i> <i>Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.</i> <i>Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.</i> <i>Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д., проф.</i>
---	--

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№3/2 (87), Хоразм Маъмун академияси, 2022 й. – 107 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

© Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими, 2022

МУНДАРИЖА ИҚТИСОДИЁТ ФАҢЛАРИ

Axmedova S.I. Investitsiya va qurilish faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish va takomillashtirish	4
Davronov I.O. Economic improvement of innovative services in Bukhara hotels	7
Mixliyev J.M. Xizmatlar sohasida oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishning maxallabay ishlash tizimi asosida takomillashtirish	11
Rabbimov E.A. Current level and dynamics of usage on advertising services in the region	13
Артикова Р.А. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ҳамда уларнинг мамлакат бюджетидаги аҳамияти	19
Ачилов М.У. Мева-сабзавотчилик тармоғини модернизациялашнинг асосий йўналишлари	21
Ибадуллаев Д.И. Инвестиция салоҳиятининг минтакавий хусусиятлари ва омиллариининг ўзига хос жиҳатлари	24
Маматов Б.С. Пенсияларнинг энг кам миқдорларига киритилган ўзгартиришлардан хабардормисиз?	28
Матякубов У.Р. Оролбўйи минтақасида туризм соҳаси кўрсаткичларини эконометрик моделлаштириш ва прогнозлаш масалалари	32
Мухторов Ў.Б., Хўжақулов А.Я. Қишлоқ хўжалигида суғориладиган ерлардан белгиланганидан бошқа мақсадда фойдалинганда жарима миқдорларини аниқлаш мезонлари ва услубларини такомиллаштириш	38
Салаев С.К., Таджиев Б.У. Ўзбекистонда камбағаллик даражасини қисқартиришда КБХТнинг ўрни	44
Умронов Э.С. Туристтик корхоналарда тadbirkorlik фаолиятини ривожлантириш хусусиятлари	48
Чориев А.Ж. Арзон “пакет”нинг қимматга тушган муаммоси	53
Якубова Х.У. Деҳқон хўжаликлар ва томорқа ер эгаларининг имтиёзли кредитлар билан таъминлаш ва улардан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати	55

ТАРИХ ФАҢЛАРИ

Hayitov Sh.A., Radjabova N.M. XX asr boshlarida Turkistonda Yevropa cholg'u va musiqa asboblarning do'konlari tarixidan	59
Lapasov M.X. Buxoro va Rossiya savdo aloqalarining rivojlanishi	61
Sattorov N.A. Tarixiy Turkistonda etnos masalasini kun tartibiga quyilishining g'oyaviy asoslari	64
Аллаев М. Қашқадарё воҳасида меъморчиликнинг ўзига хос услублари ва унинг тарихий босқичлари	67
Бўронов А.Х. Ўзбекистонда жамоат ташкилотлари фаолияти тараққиётининг ҳозирги босқичида	69
Ғойибов Б.С., Аҳмадов Д.Х. Илк ўрта аср Суғд тарихини ўрганишда бақтрий манбаларнинг аҳамияти	72
Дехқонов А. Юртимиз тарихини ўрганган хорижлик олимлар: И. А. Кастанье ва унинг илмий фаолияти	74
Жайнаров О.Х. Туркистон АССР адлия халқ комиссарлиги структурасидаги ўзгаришлар (1918–1924 йиллар)	77
Зарипов Ж.Г. Обеспечения трудовыми ресурсами промышленной зоны Бухарской области во все времена реорганизаций организованного набора рабочих в 1950–1960 гг.	80
Махмудов Б.З. Юсуф Хос Ҳожиб – туркий адабиёт пойдеворининг меъмори	83
Махмудов Д.А. “Марказий Суғд” тарихининг ўрта аср манбаларида ёритилиши	87
Мирзаев А.А. Диний туризмнинг туризм индустриясидаги ўрни	89
Рахимов Ш.Б. Ривожланган ўрта асрларда Қалмиққирилган қабристон ёдгорлигининг болалар дафн маросимларига доир баъзи мулоҳазалар	91
Раҳмонов Ф. Жанубий Ўзбекистон деҳқончилигидаги ерга ишлов бериш қуролларининг этнолокал жиҳатлари	95
Юлдашев Ю.Х. XX асрнинг 20-30-йилларида Хоразм воҳасидаги тарихий жараёнларнинг архив хужжатларида акс этиши	97
Юлдошова Г.П. Огаҳийнинг “Риёз уд-давла” асарида Оллоқулихон даврининг ёритилиши	101
Якубов Ғ. XX Асрнинг 80 - йиллари иккинчи ярмида Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги мураккаб вазият ва унинг оқибатлари	104

**INVESTITSIYA VA QURILISH FAOLIYATINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH
VA TAKOMILLASHTIRISH****S.I. Axmedova, tayanch doktorant, Toshkent arxitektura-qurilish instituti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqola investitsiya va qurilish faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish vositalari va ularning ahamiyatini takomillashtirishga bag'ishlangan bo'lib, bu investitsiya nima ekanligini va u qanday jarayon ekanligini ilmiy asoslab beradi.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, qurilish faoliyati, investitsiyalar, o'sish, texnologiyalar

Аннотация. Данная статья посвящена совершенствованию инструментов и важности государственного регулирования инвестиционно-строительной деятельности, а также дает научное обоснование того, что такое инвестиции и каков процесс.

Ключевые слова: экономика, строительная деятельность, инвестиции, рост, технологии

Abstract. This article focuses on improving the tools and importance of government regulation of investment and construction activities, and provides a scientific basis for what investment is and what the process is.

Keywords: economy, construction activity, investment, growth, technology

Mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirish, zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlangan yangi korxonalarni qurish va rekonstruksiya qilish xorijiy sarmoyani jalb etish naqadar muhim ahamiyatga ega. Bu, birinchi navbatda, aholi bandligi, uning ish haqi va daromadlarining oshishi kabi muhim ijtimoiy muammolarni hal qilish imkoniyatini beradi. Shu bois mamlakatimizga xorijiy investitsiyalarni jalb etayotgan korxonalarni iqtisodiy rivojlantirishni rag'batlantirish va zarur shart-sharoitlarni yaratish eng muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Xorijiy investitsiyalarni, ayniqsa xorijdagi yetakchi tarmoqlarni jalb qilmasdan, investitsiyalar ishtirokini amalga oshirish va modernizatsiya qilishni kengaytirmasdan iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar. Zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlangan korxonalarni qayta jihozlash va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'l qo'yilmaydi. Mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uning barcha sohalarida ichki bo'lishi, iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishni jadallashtirish, imkoniyat va zaxiralardan foydalanish, tovarlarni o'zlashtirish, ularni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish orqali yangi texnika va texnologiyalarni eksport qilish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. davlatimizning kuchi.

Investitsiya faoliyati davlat tomonidan tartibga solinadi. Davlat investitsiyalari soliq to'lovchilar va soliq to'lovchilar uchun soliq solish ob'ektlarini tabaqalash, soliq stavkalari va ular bilan bog'liq bo'lgan imtiyozlar soliq tizimini qo'llash, normalar, qoidalar, standartlarni belgilash, monopoliyaga qarshi kurash choralari, kredit siyosati va narx siyosati va boshqalarni tabaqalashning huquqiy asoslarini takomillashtirish.

Tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash va bunday faoliyatni boshqa usullar bilan amalga oshiradi. Investitsiya qilishdan asosiy maqsad daromad olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishishdir. Investitsiyalashda birinchi navbatda: investitsiya faoliyati sub'ektlarining mustaqilligi va tashabbuskorligi; maqomini beruvchi moddiy ne'matlarga investitsiyalar; qonun hujjatlarida belgilangan investitsiya faoliyatini amalga oshirish imkoniyati. Investitsion faoliyatning ob'ekti moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarishdir. Mamlakatimizda bozor munosabatlari tadbirkorlikni rivojlantirish uchun mavjud mablag'larning paydo bo'lishi va rivojlanishi ixtiyoriy sarmoya kiritishni taqozo etadi. Bu investitsiyalar, shu jumladan xorijiy investitsiyalarni huquqiy tartibga solish, birinchi navbatda, milliy qonunchilik, ikkinchidan, xalqaro shartnomalar. O'zbekiston Respublikasining investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish, asosan, 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan "Xorijiy investitsiyalar bo'yicha xorijiy investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonun bilan ham tartibga solinadi. bu soha soliqqa tortishga qaratilgan boshqa fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Investitsiya faoliyati davlat tomonidan tartibga solinadi. Davlat investitsiyalari soliq to'lovchilar va soliq to'lovchilar uchun huquqiy bazani takomillashtirish, soliq solish ob'ektlarini, soliq stavkalarini va ular bilan bog'liq imtiyozlarni soliq tizimini qo'llash, normalar, qoidalar, standartlarni belgilash, monopoliyaga qarshi kurashish, kredit siyosati va tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash; investitsiya loyihalarini ekspertizadan o'tkazish mexanizmlarini o'rnatish va hokazolar qator yo'llar bilan amalga oshiriladi. Mamlakatimiz mustaqillik yillaridan bozor iqtisodiyotiga. O'tish davri iqtisodiy rivojlanishning o'ziga xos yo'lida investitsiya siyosatining ahamiyati juda katta. Chunki

iqtisodiyotga kiritilayotgan investitsiyalar tarkibiy o'zgarishlar, texnik va texnologik yangilash, korxonalarni qayta qurish ta'mirlash ishlarini amalga oshirish, mamlakat eksportini rag'batlantirib, import salohiyatini oshirish imkonini bermoqda. Shu munosabat bilan O'zbekiston davlati o'zining tarkibiy investitsiya siyosatini olib boradi.

Shu o'rinda, investitsiya faoliyatiga oid terminlarni keltirib o'tamiz. O'zbekiston Respublikasining **"Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"**gi Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

investitsiya loyihasi — iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa foyda olish uchun investitsiyalarni amalga oshirishga yoxud jalb etishga qaratilgan, o'zaro bog'liq bo'lgan tadbirlar majmui;

investitsiya majburiyati — belgilangan maqsadlarga erishish uchun investor tomonidan qabul qilinadigan majburiyat;

investitsiya siyosati — O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida va uning alohida tarmoqlarida investitsiyalarning zarur darajasini va tuzilmasini ta'minlashga, investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiya manbalarini topishga va ulardan foydalanishning ustuvor tarmoqlarini aniqlashga yo'naltirilgan investitsiyaviy faolligini oshirishga doir o'zaro bog'liq tadbirlar majmui;

investitsiya faoliyati — investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq harakatlari majmui;

investitsiya faoliyatining ishtirokchisi — investitsiyalarning amalga oshirilishini buyurtmalarni bajaruvchi sifatida yoki investorning topshirig'i asosida ta'minlaydigan investitsiya faoliyati subyekti;

investitsiya shartnomasi — investitsiya faoliyati subyektlari o'rtasida tuziladigan, investitsiya shartnomasi taraflarining huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini belgilaydigan yozma bitim;

investitsiyalar — investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

mablag'larni, shu jumladan pul mablag'larini (shu jumladan chet el valyutasini), maqsadli bank omonatlarini, paylarni, ulushlarni, aksiyalarni, obligatsiyalarni, veksellar va boshqa qimmatli qog'ozlarni;

ko'char va ko'chmas mol-mulkni (binolar, inshootlar, uskunalar, mashinalar va boshqa moddiy qimmatliklarni);

intellektual mulkka doir mulkiy huquqlarni, shu jumladan u yoki bu ishlab chiqarish turini tashkil etish uchun zarur bo'lgan, texnik hujjatlar, ko'nikmalar va ishlab chiqarish tajribasi tarzida rasmiylashtirilgan, patentlangan yoki patentlanmagan (nou-xau) texnik, texnologik, tijoratga oid va boshqa bilimlarni, shuningdek O'zbekiston Respublikasining qonunchiligida taqiqlanmagan boshqa qimmatliklarni;

investor — foyda olish maqsadida investitsiya faoliyati obyektlariga o'zining mablag'larini va (yoki) qarz mablag'larini yoxud jalb qilingan boshqa investitsiya resurslarini investitsiya qilishni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti;

mahalliy investorlar — investitsiya faoliyatini amalga oshiruvchi O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, O'zbekiston Respublikasi rezidenti maqomiga ega bo'lgan chet ellik fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, shu jumladan yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari;

reinvestitsiyalar — investitsiyalardan olingan, tadbirkorlik faoliyati va boshqa faoliyat turlari obyektlariga kiritiladigan har qanday daromad, shu jumladan foyda, foizlar, dividendlar, royalti, litsenziya va vositachilik haqlari, texnik yordam, texnik xizmatlar uchun to'lovlar va haqlarning boshqa turlari;

to'g'ridan to'g'ri chet el investitsiyalari — chet ellik investorning hukumat kafolatlarisiz, tavakkalchilik sharoitlarida o'z mablag'lari yoki qarz mablag'lari hisobidan investitsiyalari;

chet el investitsiyalari — chet ellik investor tomonidan ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar;

chet ellik investorlar — chet davlatlar, chet davlatlarning ma'muriy yoki hududiy organlari, davlatlar o'rtasidagi bitimlarga yoki boshqa shartnomalarga muvofiq tuzilgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyekti bo'lgan xalqaro tashkilotlar, chet davlatlarning qonunchilik hujjatlariga muvofiq tashkil etilgan va faoliyat ko'rsatadigan yuridik shaxslar, har qanday boshqa shirkatlar, tashkilotlar yoki uyushmalar, chet davlat fuqarolari va O'zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy yashaydigan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar.

"Qurilish sohasini davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida keltirilganidek, "Mamlakatimizda tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlashning zamonaviy bozor mexanizmlarini joriy

etish, xususiyy biznesga katta erkinlik berish, ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini kafolatlarini kuchaytirish, xorijiy investitsiyalarni va zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish yuzasidan chora-tadbirlar ko'rilmogda.

Shu bilan birga, qurilish sohasidagi ishlar holatini o'rganish ushbu sohasida islohotlarni jadal amalga oshirishga va sog'lom raqobat muhitini rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan muammolar borligini ko'rsatdi.

Shaharsozlikni texnik tartibga solishning bozor vositalarini joriy etishga yetarlicha e'tibor berilmayapti, qurilish sohasida katta miqdorda davlat ma'muriy-boshqaruv va nazorat funksiyalari saqlanib qolmogda.

Obyektlarni loyihalashtirish va qurishdagi normalashning mavjud ko'rsatma beruvchi usuli innovatsion loyihaviy yechimlar va yangi ilmiy-texnik ishlanmalarni qo'llashga to'sqinlik qilmogda, ichki va xorijiy investitsiyalarni qurilish sohasiga jalb qilishni sekinlashtirmogda.

Xalqaro savdoning hozirgi globallashuv shartlariga javob beradigan qurilish normalari va qoidalarini ishlab chiqish, qo'llab-quvvatlash va joriy etish sohasida kadrlarni professional tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimi mavjud emas."

Globalashuv davrida shaharlar raqobatbardosh va kapital qo'yilmalar bo'yicha jahon bozorida raqobatlashadigan obyektlarga aylandi. Shu nuqtayi nazardan, falokat risklar raqobatbardoshlikka ta'sir qilmasligi uchun kamaytirilish tendentsiyasiga ega. Infratuzilmaga investitsiyalar (ham davlat, ham xususiyy) kapital qo'yilmalarni qo'llab-quvvatlash maqsadida amalga oshirildi. Past va o'rta daromadli mamlakatlardagi ko'plab shaharlarda hali ham aholi sonining ko'payishi va tabiiy ofatlar xavfini kamaytirish, ayniqsa kambag'al va aholi uchun norasmiy hisob-kitoblar borasidagi asosiy infratuzilmani qo'llab-quvvatlash uchun investitsiyalar yetishmayapti.

1970-yillarning boshlarida rivojlangan kapitalistik davlatlarni qamrab olgan jahon iqtisodiy inqirozi kuchli bozorga yo'naltirilgan investitsiya va qurilishi borasidagi davlat aralashuviga qarshi harakatlarga sabab bo'ldi. Bozorga yo'naltirilgan rejalashtirish xususiyy kapitalni qurilishga sarmoya kiritishda ko'proq imkon berishi mumkin. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrdagi mamlakatlarda hukumatning markazlashgan holda davlat aralashuvining aksariyat qismida yerdan foydalanish, qurilish va shaharsozlik jarayonlari nazorat ostida amalga oshirildi. Biroq, neoliberal manfaatlar radikallarni targ'ib qilish uchun inqiroz hissidan foydalangan ijtimoiy davlat institutlarining ko'p qismini yo'q qilishga qaratilgan siyosiy islohotlar dasturlari va tartibga solish rejimlari, shu jumladan rejalashtirishga davlat aralashuvi ishsizlik, inflyatsiya va parallel o'sishni nazorat qila olmagandek tuyuldi.

Bu harakat va kuchlar "ma'lum mafkuraviy raqobat trilogiyasini, deregulyatsiya va xususiylashtirish" "Shu jumladan, shahar va mintaqaviy rejalashtirish, ekologik siyosat va iqtisodiy rivojlanish siyosati" fazoviy tartibga solishning barcha shakllariga dushmanligi bilan ajralib turadi. Rejalashtirishning ratsionalligi, uning usullari, jarayonlari va umuman olganda qonuniyligi qattiq shubha ostiga olindi. Bu bozor mexanizmlariga tayanish orqali shahar jarayonlarini rejalashtirish va tartibga solishni istisno qilish to'liqligini ko'rsatadigan harakatlarga olib keldi. Bunday munosabat Aleksandr (1986) "rejasiz" deb ta'riflagan harakatda o'z aksini topgan. Bu "odamlarning xulq-atvori va o'zaro ta'siri oxir-oqibat yuzaga keladi" degan asosga asoslangan edi.

1970-yillardan beri past va o'rta daromadli mamlakatlarda shahar aholisining tez o'sishi kuzatildi. Bu, eng kamida, keyingi 20 yil davomida, ayniqsa Osiyo va Afrikada davom etishi kutilmogda. Shahar rivojlanishi bugungi kunda qisqargan muhit, ya'ni global kapital investitsiyalarini tartibga solish va raqobat bilan tavsiflanadi. Kapital qo'yilmalar raqobat qiluvchi shaharlar uchun bu jahon bozorida keng miqyosda qo'llab-quvvatlash uchun infratuzilmani ta'minlash degani edi. Bu infratuzilma, ayniqsa kambag'allarni ofatlardan himoya qila oladigan va kamroq e'tibor atrof-muhit muhofazasiga, ko'pincha asosiy investitsiyalar hisobiga sodir bo'ldi. Ko'pgina shaharlar ham jahon bozorida raqobatbardosh bo'lib qolmogda, shuning uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qila olmaydi va asosiy investitsiyalarni ofat xavfini kamaytiradigan infratuzilmani amalga oshirish imkoniyati yo'q.

Ko'chmas mulk va qurilish sohalari milliy iqtisodiyotning muhim qismlari hisoblanadi va ayniqsa, past va o'rta daromadli mamlakatlarda o'z ulushini oshirishda davom etmogda. Yangi uy-joy, ishlab chiqarish quvvatlari xususiyy sektor investitsiyalari va spekulyativ ko'chmas mulkni rivojlantirish orqali va xususiyy sektor qurilish kompaniyalari tomonidan qurilgan. Umuman olganda, bu tom ma'noda bugun shaharlar quradigan xususi sektordir. Bu o'rta va yuqori daromadli odamlar kirishi mumkin bu shaharlar. Kam ta'minlangan odamlarning ko'pchiligi hali ham norasmiy uy-joy yoki ijaraga uy-joy foydalanish, ularning bir qismi xususi tomonidan qurilgan sektor bilan o'z-o'zini ta'minlanmogda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qurilish sohasini davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 14.11.2018-yildagi PF-5577-son

2. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, 25.12.2019 yildagi O'RQ-598-son
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyayevning 2020-yildagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlarini har tomonlama tahlil qilish hamda respublika hukumatining 2019-yil uchun iqtisodiy va ijtimoiy dasturi eng muhim yo'nalishlari va ustuvor vazifalarini belgilashga bag'ishlangan ma'ruzasi// Xalq so'zi 2019 yil, 16 yanvar.
4. Л.Н. Тепман "Оценка недвижимости" Юнати-Дана, 2005, 464 с.
5. Д.А. Шевчук "Оценка недвижимости и управление собственностью" – Ростов н/Д. Феникс 2007. 155с.
6. R.H. Alimov, B.B. Berkinov, A.N. Kravchenko, B.Yu. Xodiyev/O'zR FA Akademigi Gulomov S.S. tahriri ostida. "Ko'chmas mulkni baholash" Toshkent. "Fan". 2005y. 2316
7. N.J. To'ychiyev, A.M. Mirhoshimov, K.A. Plaxti. "Ko'chmas mulkni baholash asoslari" Toshkent. "Adolat" nashriyoti, 2000y, 156 b.
8. N.J. To'ychiyev, A.M. Mirhoshimov, K.A. Plaxti, A.S. Usmonov, A.T. Xotamovlarning "Ko'chmas mulkni baholashda hisoblarni bajarish qo'llanmasi" Toshkent: "Adolat" nashriyoti, 2000y, 50b.

UDC: 640.41

ECONOMIC IMPROVEMENT OF INNOVATIVE SERVICES IN BUKHARA HOTELS

I.O. Davronov, PhD student, Bukhara state university, Bukhara

Annotatsiya. Maqolada Buxoro mehmonxonalarida innovatsion xizmat ko'rsatishning iqtisodiy mexanizmlarini rivojlantirish, xorijiy tajribadan foydalanish va mamlakatimizda mehmonxona biznesida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli chora-tadbirlarga alohida e'tibor qaratilgan. "Buxoro" mehmonxonalarida yangi innovatsion xizmatlarni rivojlantirish va ulardan samarali foydalanishda hududda turizmni rivojlantirish istiqbollari alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot ishining maqsadi mehmonxonalardagi yangi innovatsion xizmatlarning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish va sharhlashdan iborat.

Kalit so'zlar: innovatsiyalar, mehmonxona xizmatlari, infratuzilma, mehmonxona mahsulotlari, aqlli texnologiyalar, marketing, mehmonxona xodimlari

Аннотация. Статья посвящена развитию экономических механизмов инновационных услуг в гостиницах Бухары, использованию зарубежного опыта и широкому спектру мер, реализуемых в нашей стране. Развитие новых инновационных услуг в гостиницах Бухары и их эффективное использование будут сосредоточены на перспективах развития туризма в регионе. Цель исследования - проанализировать и прокомментировать экономические показатели новых инновационных услуг в отелях.

Ключевые слова: инновации, гостиничные услуги, инфраструктура, гостиничные продукты, умные технологии, маркетинг, персонал отелей

Abstract. the article focuses on the development of economic mechanisms for innovative services in Bukhara hotels, the use of foreign experience and the wide range of measures implementation in our country. The development of new innovative services in Bukhara hotels and their effective use will focus on the prospects of tourism development in the region. Purpose of the research work is to the analysis and comments on the economic performance of new innovative services in hotels.

Keywords: innovation, hotel services, infrastructure, hotel products, smart technologies, marketing, hotel staff

Introduction. In beginning of the 21st century is characterized by a significant increase in the movement of people due to the growing demand for various types of recreation, the development of business and cultural ties, which determines the growing role of tourism in the world. Thus, over the past ten years, the volume of tourist arrivals in the world has increased by almost 40%, reaching 1.2 billion people by 2015, revenues from world tourism amounted to 1.245 trillion US dollars, which corresponds to 30% of world exports of services. According to the forecasts of the World Tourism Organization, the volume of world tourist arrivals by 2020 will exceed 1.5 billion people. [17].

As part of the super structure of tourism, the hotel infrastructure occupies a special place and is the center of the formation of the modern tourist market: in the structure of tourist expenses, the share of hotel services ranges from 17% to 30% after goods and transport costs.

Currently, the hotel business is one of the most developed business not only in Uzbekistan but also directly throughout the world. The development of the hotel market is especially pronounced in the regions of Uzbekistan, especially in Bukhara hotels where the demand for hotel services is increasing, and a limited number of companies offer quality accommodation. One of the ways to improve the quality of hotel services and the loyalty of guests can be called the introduction of innovations. But many enterprises either do not know about the innovations that can be applied in the hotel, or refuse them due to the high price.

In order to understand the role and value of innovations in the hotel business, as well as to assess the volume of costs for their implementation, we will consider the concept of innovation, the specifics of innovation as applied to the hotel industry, the innovations themselves that exist on the market and their cost.

After reaching its best pandemic performance in September with a year-on-year growth rate of -28%, the year-on-year change in hotel occupancy once again fell to -35% in November before slightly improving to -32% in December 2020. (U.S. Travel Association) Luxury hotels performed the worst during the pandemic, with only 21% occupancy in December 2020 compared to 68% in December 2019. (U.S. Travel Association) On the other hand, economy hotels performed better, with 45% occupancy in December 2020, just 3% below December 2019 (48%) [18].

Materials and methods. The article examines the best practices of foreign countries through the method of analysis of hotel development. Official statistics on the use of innovative services in the hotel sector were used. The scientific article used methods such as theoretical observation, comparative analysis, systematic approach, synthesis, observation.

Dzhandzhugazova E.A. (2015) claims the highly competitive climate of the hospitality business drives the quest for new ways and components of productive execution. One of the center patterns in this circle is the turn of events and utilization of an assortment of innovations and new components that can fill in as an incredible driving force for the improvement of the accommodation business [3].

Nikolskaya E.Y., Kovaleva N.I., Uspenskaya M.E., Makshakova N. I., Lysoivanenko, E. N., and Lebedev K. A. (2018) focus on that innovative action in the hotel business is focused on the creation and presentation of developments. For this situation, the innovations may incorporate the utilization of cutting-edge data and telecom technologies; flawlessness of the innovation of delivering lodging services.

Every one of these are given by the way that lodging ventures are framed because of the cooperation of authoritative and financial relations. To upgrade their seriousness on the lookout, they are joined into chains, which attempt to broaden their impact on the planet to the detriment of expanding the quantity of lodgings and advancing exclusive requirements of administration [5].

The research paper for developing the quality of hotel and lodging services on the innovative criteries have been characterised in the works of Kusina et al. (2014), Alymbekova (2016), Kutsenko (2015), Berlin and Shishkina (2013) and Suzhaeva (2014). By and by, the tricky issues, concerning the mind-boggling examination of the dissemination of innovations in the hotel business, remain deficiently divulged.

Results. Today, the introduction of innovations in the hotel business in the economy of a developed country is of paramount importance. Their economic profitability, winning in a competitive market, the transition from the old service to the new method, the development of any new innovative services will greatly increase the quality and development of services in the hotel industry.

Based on the experience of countries such as India, Turkey, Japan, France, Germany, the development of innovative services in the hotel industry, automation of their management, preventing and tackling the factors that attract hotel development through innovative services, Identifying hotspots and pursuing active innovation will play an important role in the development of the country.

With this in mind, the qualification of staff in the hotel industry, of course, plays a key role in the implementation of innovative services. Therefore, the hotel should pay special attention to these components as well.

In order to survive in a world where many things are built on competition today, a hotel must not only adapt its service to changing conditions, but also change the way it is manufactured and implemented. Technological hotel innovation production is characterized by changes in the hotel industry.

Table 1

Criteria for the development of innovative services in foreign countries

Strategies for the use of innovative services in the hotel industry	Germany	India	USA
Development of innovative services	Availability of new innovation technology, comprehend to be more innovative than the competition through hotel services, using distance programs for improving hotel staff professional development	Hotels should depend on a generally speaking digital manners and ensure that their framework scene is completely associated. The automation of cycles and an innovation ecology system that offers adaptability will be a higher priority than any time in recent memory later on.	High smart tech technologies, improving innovative service from hotel guests demand
Prospects for future use of innovative services	Holographic technology, eco-friendly electricity, impeccable service and futuristic vision	Landscapes with 360° panoramic views, smart technologies whole hotel rooms	Touirist experine with high and powerful technolgies in all hotels, hotel robot staff

Source: done by author

Analyzing the data in this table, we can see that developed countries use a wide range of innovative services. We have given an example to analyze only the most important ones. This means that in Germany, the use of innovative services in the hotel industry is mainly based on new technologies. From the architecture of hotels to the internal structure, the latest modern technologies are used. In addition, staff development is achieved through innovative skills courses. Nowadays, due to the pandemic conditions, the training of personnel skills is carried out through remote, ie mobile applications, through which they learn. If we analyze future innovations, mainly through the use of holographic technologies in the provision of hotel services, hotel customers will be able to see the quality of existing services. If we analyze the hotels in India, mainly the use of digital automation systems is highly regulated, and we know that the country ranks very high in terms of information technology. With this in mind, the use of information technology to facilitate work, especially in hotels, is highly regulated in this country. As for future innovations, it is expected that in the future there will be plans to use the service in a 360-degree panoramic manner, with the views around the hotel from each room. As for USA hotels, the use of high-tech technologies is mainly based on the demand of guests. In the future, it is planned to use robots as hotel staff to improve the quality of service.

Based on foreign experience, the use of these innovative services can be very cost-effective in Bukhara hotels.

The domestic tourism market faces the following tasks for the development of innovative technologies in the hotel industry: increasing the responsibility of the government, which relies on the development of tourism; ensuring security measures and providing tourists with timely information; strengthening the role of public-private partnership in the development of hotel infrastructure.

Market place selection. Market determination ends up being the main factor in deciding achievement when growing new services. Hotel managers can perceive that both the potential and the engaging quality of the objective market are significant issue. The potential identifies with both the current and the future size of the market, the two of which should be sufficiently huge to guarantee an advantageous return.

Tactic HR management (THRM). The hierarchical methodology has advanced toward an asset-based hypothesis of upper hand, stressing the inside assets of an association and survey HR as a wellspring of value. This change in consideration has happened in light of the fact that different wellsprings of upper hand are simpler to procure or duplicate than is workers' expertise. THRM can be characterized as "the example of arranged HR arrangements and exercises expected to empower an association to accomplish its objectives.

Training of hotel employees. Staff training is a key achievement factor that incorporates arranged projects to improve the performance of people and gatherings of workers. This, thus, suggests changes in representatives' information, abilities, perspectives, or social conduct. Preparing of employee development is basic to upgrading cutting edge skill and is significant in the dispatch arrangement phase of the development cycle. The consequences of the relapse investigation uncovered that preparation isn't just seen as a high need in effective autonomous hospitality developments yet additionally that it should be directed by a systematically organized methodology.

Market tenderness. This identifies with the fit between the new service and the requests of the market. The estimation scale basic this factor and the outcomes propose that effective innovations have an undeniable degree of market tenderness. Such innovations depend on dynamic statistical surveying and react both to genuine and expected client interest. Our outcomes feature the possibility that fruitful innovations require close client contact, nitty gritty shopper examination, and far reaching comprehension to recognize among what may be a craze, a style, or surely a pattern.

Empowerment innovative services. This alludes to the interaction wherein managers give personals the independence to practice command over work related circumstances and choices. Innovation is best at foundations where hotel managers permit representatives to utilize their own judgment in taking care of issues. Supervisors at such properties are probably going to move obligations, give freedoms to individual drives, and show trust in their workers.

Behavior-based evaluation of hotel staff. Firmly identified with the other three representative administration management talked about already (THRM, strengthening and training), this measurement alludes to the strategy for and substance of how staff are assessed by the board. In such manner, supervisors assess staff individuals' kind disposition and responsibility as clients would, prefer than center around explicit business-related results. It is significant that administration apply similar characteristics for execution assessments as those utilized by clients. Such a methodology features the idea that the strategy of administration execution is a necessary chore and the chance to make fulfillment or even to enchant the visitor. By this norm, client assumptions ought to characterize worker job prerequisites and wanted conduct.

Marketing collaboration. A further key angle for fruitful new services for hospitality focuses to the fit among the innovations, the promoting blend, and the capacities of the firm. An effective development finds a way into the current abilities and the item and service blend offered by the hotel accommodation. All in all, it is properly evaluated, publicized and conveyed.

Employee commitment. While training and strengthening are significant parts of fruitful innovations, administrators explicitly recognize these working with boundaries and wanted results in staff's perspectives, especially during the dispatch. The innovation improvement measure is a bunch of legitimate exercises between thought age and the dispatch of the help. NCD ought not just viably train workers to engage with the assistance, yet representatives additionally need to comprehend and uphold the help so they are completely dedicated to it.

Discussion. The Government of Uzbekistan has approved a regulation on the allocation of subsidies to investors for the construction and equipping of new hotels, as well as the allocation of funds from the state budget for partial financing of organizations under the franchising agreement.

Investors will receive a subsidy if the newly built hotel has a 3-star category and a room stock of at least 50 rooms, or a 4-star category and a room stock of at least 100 rooms. In this case, the newly built hotel must be commissioned by January 1, 2022. The allocation of subsidies to investors will be effective from January 5, 2019, until the additional fund of rooms of newly established hotels reaches 50 thousand. The organizations are partially financed from the State Budget of the Republic of Uzbekistan once a year for three years from the date of entry into force of the franchising agreement on the use of world-famous and prestigious hotel brands. The agreements must be effective after January 5, 2019. The total amount of partial funding for organizations will be a maximum of the equivalent of \$ 10 million [19].

Conclusion. Based on the above considerations, the following conclusions can be drawn:

- Based on the experience of developed countries in the hotel business, it is possible to develop a range of innovative services in the hotel industry based on the needs of guests, with a high level of use of information technology in the development of innovation. This will allow them to gain a foothold in a competitive market by improving the quality of hotel services.

- Achieving high economic performance by automating the services provided by the organization of innovative services in the hotels of our country, based on the experience of developing countries such as Germany, France and the United States. Because automation saves a lot of costs and will be a big boost to hotel growth in the future

- Step-by-step robotization of some types of services using USA RHB(Robotization in Hotel Business). For example, their use in emergencies and similar services

REFERENCES:

1. Gomilevskaya, G. A. (2016). *Innovasii v gostinichnom biznese Primorskogo kraya. /Monografiya. Vladivostok: Izd-vo VGUES, 2017. 52 s.*
2. Davronov, I. O. (2021). Economic Importance of Innovative Technologies for Improving Hotel Services. *International Journal of Business, Technology and Organizational Behavior (IJTOB)*, 1(3), 169-175.
3. Dzhandzhugazova E. A., Blinova E. A., Orlova L. N., Romanova, M. M. (2016). Innovations in hospitality industry. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(17).
4. Olimovich, D. I. (2020). The impact of innovative technologies for improving economy of hotels. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 9(5), 194-201.
5. Nikolskaya, E. Y., Kovaleva, N. I., Uspenskaya, M. E., Makshakova, N. I., Lysoivanenko, E. N., & Lebedev, K. A. (2018). Innovative quality improvements in hotel services.
6. Olimovich, D. I., Samatovich, R. S., Farmanovna, E. A., Khabibulayevna, K. S., & Saymurodovich, N. Z. (2020). The economic impact of innovations in tourism and hospitality. *Journal of Critical Reviews*, 7(9), 258-262.
7. Shemeneva O.V., Krivosheeva T.M., Semirikova Ye.A. (2012). *Innovasii v gostinichnom biznese. Servis v Rossii i za rubejom*, (10). 168 s.
8. Orfila-Sintes, F., & Mattsson, J. (2009). Innovation behavior in the hotel industry. *Omega*, 37(2), 380-394.
9. Mattsson, J., & Orfila-Sintes, F. (2014). Hotel innovation and its effect on business performance. *International Journal of Tourism Research*, 16(4), 388-398.
10. Souto, J. E. (2015). Business model innovation and business concept innovation as the context of incremental innovation and radical innovation. *Tourism Management*, 51, 142-155.
11. Martínez-Ros, E., & Orfila-Sintes, F. (2009). Innovation activity in the hotel industry. *Technovation*, 29(9), 632-641.
12. Olimovich, D. I., Temirkulovich, U. J., & Bakhodirovna, M. M. (2020). Mechanisms of improving staff training. *Academy*, (2 (53)).
13. Olimovich, D. I., & Khudoynazarovich, S. A. (2020). The cost-effectiveness of improving the quality of hotel services. *Academy*, (4 (55)).
14. Davronov, I. O., & Ismatillayeva, S. S. (2019). The role of innovative technologies for improving economy of hotels.
15. Olimovich, D. I. (2020). Role of investment in tourism development. *Academy*, (5 (56)).
16. Nicolau, J. L., & Santa-Maria, M. J. (2013). The effect of innovation on hotel market value. *International Journal of Hospitality Management*, 32, 71-79.
17. Facts and Figures UNWTO // Website UNWTO.ORG. - 2015. - Access mode: http://www.unwto.org/index_r.php
18. Finance Online Reviews For Business <https://financesonline.com/hospitality-statistics/>

UO'K 33

**XIZMATLAR SOHASIDA OILAVIY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING
MAXALLABAY ISHLASH TIZIMI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH****J.M. Mixliyev, doktorant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand**

Annotatsiya. Maqolada oilaviy biznesni rivojlanish tizimi, shuningdek, mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish va takomillashtirishning afzalliklari haqida so'z boradi. Tadbirkorlik faoliyatini kafolatlovchi huquqiy me'yoriy asoslar va tadbirkorlarga ko'maklashuvchi tuzilmalar shakllantirildi. Kichik biznes subyektlari yirik kapitalsiz yangi ish joylarini tashkil etish va ayrim tovarlar taqchilligini kamaytirish, hatto, ularni to'liq ta'minlash imkoniyatiga ega. Bugungi kunda milliy iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini mustahkamlashda va aholi farovonligini oshirishda ustuvor ahamiyat kasb etayotgan kichik biznesning rolini mamlakatimiz shart-sharoitlaridan va imkoniyatlaridan kelib chiqib muntazam ravishda tahlil qilib, ular borasida istiqbolli xulosalarni o'rta tashlash dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Kalit so'zlar: oilaviy biznes, iqtisodiyot, islohot, ishlab chiqarish, xususi tadbirkorlik

Аннотация. В статье рассматривается система развития семейного бизнеса, а также преимущества развития и совершенствования предпринимательства на базе махалли. Сформирована нормативно-правовая база, гарантирующая предпринимательскую деятельность, и структуры по оказанию помощи предпринимателям. Малые предприятия имеют возможность создавать новые рабочие места без большого капитала и сокращать нехватку определенных товаров или даже самостоятельно предоставлять их в полном объеме. В настоящее время является актуальным изучение роли малого бизнеса, который играет ключевую роль в укреплении производственного потенциала национальной экономики и повышении благосостояния населения, а также осуществление подробного анализа и прогнозов развития малого бизнеса с учетом условий и возможностей страны.

Ключевые слова: семейный бизнес, экономика, реформа, производство, частное предпринимательство

Abstract. The article discusses the family business development system, as well as the benefits of developing and improving entrepreneurship based on the mahalla. A legal and regulatory framework has been formed that guarantees entrepreneurial activity, and structures to assist entrepreneurs. Small businesses have the ability to create new jobs without a lot of capital and reduce the shortage of certain goods or even provide them in full on their own. At present, it is relevant to study the role of small business, which plays a key role in strengthening the productive potential of the national economy and improving the welfare of the population, as well as the implementation of a detailed analysis and forecasts for the development of small business, taking into account the conditions and opportunities of the country.

Key words: family business, economy, reform, production, private enterprise

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 3 fevraldagi PF-6155-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017 – 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturi ijrosini ta'minlash hamda 2021 yilda aholining daromad topishga qaratilgan tadbirkorlik intilishlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash, hududlarda "mahallabay" ishlash tizimini joriy etish orqali aholining daromadli mehnat bilan bandligini ta'minlash mexanizmlarini yangi bosqichga olib chiqish, yoshlar va xotin-qizlarning tadbirkorlik tashabbuslarini amalga oshirishga moliyaviy ko'maklashish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarori qarorning 3-ilovasida ko'rsatilgan, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasidagi kreditlar, Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi va Jamoat ishlari jamg'armasi, Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari qo'llab-quvvatlash jamg'armasi, "Ayollar daftari" jamg'armasi, "Yoshlar daftari" jamg'armasi hisobidan tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish, o'zini o'zi band qilish va ish bilan ta'minlash uchun ajratiladigan subsidiyalar hokim yordamchilarining tavsiyalari asosida ajratiladi [1].

Oilaviy tadbirkorlik ilmiy tadqiqotning o'ziga xos sohasidir, chunki undagi iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy-psixologik munosabatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Asosiy sub'ekt oila ijtimoiy hamjamiyat sifatida qarindoshlik, ota-onalik, nikoh munosabatlari bilan shakllanadi. Zamonaviy iqtisodiyot oilaviy tadbirkorlik institutini tiklashda duch kelayotgan qiyinchiliklar ana shunday kamchiliklarning tabiiy natijasidir. XX asrda olib borilgan davlat siyosati oila boshqaruvining asosiga putur etkazdi. Shunday qilib, rasmiy ish haqi farovonlikning asosiy manbai sifatida belgilandi. Shu bilan birga, oilaviy munosabatlar rejali iqtisodiyotning tubida faoliyat ko'rsatgan turli ko'rinishdagi yashirin biznes tuzilmalarining rivojlanishi

uchun asos bo'ldi. O'zbekistonda oilaviy tadbirkorlikning shakllanishi va rivojlanishining ko'pgina jarayonlari iqtisodiy emas, balki ijtimoiy, siyosiy, institutsional, ruhiy va demografik omillar bilan izohlanadi. Aholining tadbirkorlik tashabbuslarini amalga oshirishga moliyaviy ko'maklashish, ularning daromadli mehnat bilan bandligini ta'minlash mexanizmlarini yanada takomillashtirish, mahallabay ishlash tizimini yangi bosqichga olib chiqish orqali kambag'allikni qisqartirish, respublika, viloyat, tuman va shaharlarda ko'rsatiladigan davlat xizmatlari va manzilli moliyaviy qo'llab-quvvatlash instrumentlarini bevosita mahalla darajasiga tushirish maqsadida: 2022 yil 1 yanvardan boshlab har bir shaharcha, qishloq, ovulda, shuningdek, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar hamda ovullardagi har bir mahallada (keyingi o'rinlarda – mahallalar) tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari bo'yicha tuman (shahar) hokimining yordamchisi (keyingi o'rinlarda – hokim yordamchisi) lavozimi ta'sis etilsin.

Davlatimiz rahbari Prezidentlik faoliyatining ilk kunlaridayoq tadbirkorlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning samarali faoliyat ko'rsatishlari uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishga katta e'tibor qaratdi. Ishbilarmonlik faoliyatiga qonunga xilof ravishda aralashish va to'sqinlik qilish, ularning ishini asossiz to'xtatib qo'yish prezident siyosatiga qarshi chiqish, deb baholandi [1]. Haqiqatan, keyingi yillarga nazar solsak, mamlakatimizda tadbirkorlikni rivojlantirishga bo'lgan e'tibor tufayli bu soha yildan-yilga rivojlanib borayotganiga guvoh bo'lamiz. Xususan, oxirgi besh yilda sohani rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan 2 mingga yaqin qonun, farmon va qarorlar tufayli 114 ta litsenziya va ruxsatnoma bekor qilindi, ruxsatnomalarni rasmiylashtirish tartiblari soddalashtirilib, muddatlari o'rtacha 2 baravarga qisqartirildi. Buning natijasini biznes vakillari har kuni kundalik faoliyatida sezib, his qilib turibdi. Ana shunday qulaylik va imkoniyatlar tufayli yangi sub'ektlar keskin ko'payib, avvaldan ishlayotganlari o'z faoliyatini yanada kengaytirmoqda. So'nggi besh yilda tadbirkorlik sub'ektlarining soni qariyb 3 baravarga oshgani fikrimiz isbotidir. Albatta, sohaga bu darajada katta e'tibor qaratilayotgani bejiz emas. Zero, yurtimizda tadbirkor ko'paysa xalq ham, davlat ham boy bo'ladi, yangi-yangi ish o'rinlari yaratiladi, jamiyat rivojlanadi, yurt taraqqiy etadi. Zamonaviy O'zbekistonda dehqonchilik an'analari faol tiklanmoqda, oilaviy mebel ustaxonalari, xususi novvoyxonalar va do'konlar faoliyat ko'rsatmoqda, oila tadbirkorligi sohasida oilaviy an'analari rivojlanmoqda. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida bir oila bir vaqtning o'zida bir nechta qo'shma korxonalarga ega bo'lishi mumkinligini va ularning har birida ta'sischi ushbu oila a'zolaridan biri ekanligini hisobga olsak, 2 millionga yaqin oilaviy korxonalar mavjud.

Prezidentimiz joriy yil 20 avgust kuni mamlakatimiz tadbirkorlari bilan ochiq muloqoti davomida biznes vakillari tomonidan ko'plab murojaatlar bo'lganini aytib, ularni hal qilishga qaratilgan 7 ta muhim yo'nalishni ko'rsatib o'tgan edi. O'z navbatida, har bir yo'nalish bo'yicha dolzarb vazifalarni belgilab, yangi tashabbuslarni ilgari surgandi. Ayniqsa, davlatimiz rahbarining bunday ochiq muloqotni an'anaga aylantirib, har yili tashkil etish, 20 avgustni mamlakatimizda "Tadbirkorlar kuni" deb e'lon qilish bo'yicha bildirgan takliflari tadbirkorlar tomonidan keng qo'llab-quvvatlandi. Taraqqiyot strategiyasining uchinchi yo'nalishida milliy iqtisodiyotni, uning o'sish sur'atlarini zamon talablari darajasida rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangani ham aholi, ayniqsa, tadbirkorlarni ilhomlantirib yubordi, tom ma'noda harakatga keltirdi. Kelgusida tadbirkorlik faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash, soliq yukini kamaytirish, hammaga teng bo'lgan biznes muhitini va zarur infratuzilma yaratish bo'yicha boshlagan islohotlar qat'iy davom ettirilishi, davlat korxonalarini transformatsiya qilish va xususiylashtirish jarayonlarini tezlashtirish iqtisodiyotni isloh etishning ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qolishi O'zbekiston xalqi ta'bir joiz bo'lsa, 35 milliondan ortiq fuqarolar baxtli va to'qin hayot kechirishiga ishoradir.

Yuqoridagi qonun loyihasining qabul qilinishi esa tadbirkorlarning mamlakatimiz taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasiga e'tiborni qaratish va baholash, katta yutuqlarga erishgan, jamiyatning ijtimoiy muammolarini hal etishda faol ishtirok etayotgan ishbilarmonlarni aniqlash, ularni taqdirlash, aholini, ayniqsa, yoshlarni biznesga keng jalb qilishga xizmat qiladi. 20 avgust mamlakatimizda "Tadbirkorlar kuni" deb e'lon qilinishi barobarida, Yangi O'zbekistonning barpo etilishida tadbirkorlikning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy ahamiyatini yanada yuksaltirish, jamiyatimizda tadbirkorlikni ommalashtirish hamda insofli tadbirkorlikni tizimli rag'batlantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, oilaviy tadbirkorlik fenomenining mohiyati quyidagi jihatlar orqali to'liq ochib beriladi, deylik:

- ishni o'tkazish niyati, uning ustidan oilaviy nazoratni ta'minlash;
- oila a'zolarining o'zaro ta'siri natijasida sinergik ta'sirni ta'minlaydigan resurs bazasi va qobiliyatlarning mavjudligi;
- oila tomonidan o'rnatilgan va keyingi avlodlarga o'tishda amalga oshirish uchun mo'ljallangan taktik va strategik rejalashtirish xususiyatlari;
- xulq-atvor komponenti.

XX asr oxirida oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishida ma'lumotlar tartibining qiymatlarini o'zgartirish o'chmas iz qoldirgan sanoat tartibining qadriyatlarini. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi ushbu institutda ham jiddiy o'zgarishlarga olib keladi. Shunga qaramay, tashqi muhit qanchalik faol o'zgargan bo'lsin, ma'lum bir tuzilma oilaviy tadbirkorlik sub'ekti sifatida tasniflanishi uchun unda oila mulki, oila boshqaruvi kabi fundamental tarkibiy qismlar saqlanib qolishi kerak.

Oilaviy tadbirkorlik ilmiy tadqiqotning o'ziga xos sohasi hisoblanadi, chunki undagi iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy-psixologik munosabatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Asosiy sub'ekt oila – qarindoshlik, ota-onalik, nikoh munosabatlari, shuningdek, turli rasmiy va norasmiy me'yorlar bilan shakllangan ijtimoiy jamoa sifatida. Oilaviy tadbirkorlik, umuman olganda, yollanma mehnatdan cheklangan foydalanish yoki to'liq yo'qligi, uzoq muddatli o'zaro yordam, umumiy oila iste'moli, harakatlarning moddiy va nomoddiy bahosi, sevgi munosabatlari, meros va meros munosabatlari, qarindoshlar oldidagi javobgarlik bilan tavsiflanadi. Hududiy jihatdan rasmiy ro'yxatga olingan nikohga, shu jumladan turmush o'rtoqlarga, ota-onalarga va bolalarga asoslangan xo'jalik faoliyati birligi sifatida oila iqtisodiy institutining yuksak ahamiyatini hisobga olgan holda, "oilaviy korxona"ni mikrofirmasifatida belgilash maqsadga muvofiqdir – bir oilaning mulkdorlik va (yoki) boshqaruvida ishtirok etuvchi a'zolari ishlaydigan korxona. Oilaviy va shaxsiy manfaatlarning uyg'unligi oilaviy tadbirkorlik sub'ektlarida qulay ma'naviy muhitni yaratish uchun asos bo'lib, bu yerda ishchilarning o'zaro almashinishiga hech qanday to'siq bo'lmaydi; tajribani avlodlar o'rtasida o'tkazish. Zamonaviy O'zbekiston fuqarolik jamiyati tomonidan oilaviy biznesning afzalliklarini tan olish uning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun yangi istiqbollari va imkoniyatlarni ochishga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 19.03.2021 yildagi 152-son <https://lex.uz/docs/-5353246>
2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 26.04.2012 yildagi O'RQ-327-son (2012 y, № 17, modda 188; 2013y, № 18, modda 233; 2015 y, № 33, modda 439; 2017y, № 1, modda 1) <https://lex.uz/docs/-2004956>
3. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 26.04.2012 yildagi O'RQ-327-son <https://www.lex.uz/ru/docs/-2004956>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 07.02.2017 yildagi PF-4947-son. <https://lex.uz/docs/-3107036>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 03.12.2021 yildagi PQ-31-son. <https://lex.uz/uz/docs/-5758155?otherlang>

UDC: 659.113.7

CURRENT LEVEL AND DYNAMICS OF USAGE ON ADVERTISING SERVICES IN THE REGION

E.A. Rabbimov, researcher, Samarkand Institute of Economics and Service, Samarkand

Аннотация. Мақолада реклама хизматларининг маркетингдаги вазифалари, маркетинг коммуникациялар жараёни, реклама орқали мижоз билан алоқа каналини ўрнатилиш жараёни, анъанавий реклама воситаларининг афзалликлари ва камчиликлари, жаҳонда ташиқ рекламадан даромад динамикаси ва реклама воситаларининг улуғи бўйича ўзгариш динамикаси ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калим сўзлар: реклама, хизмат кўрсатиш, бандлик, даромад, рақобат, истеъмол, маркетинг, мижоз, коммуникация, эълон, ҳомий, харидор, бренд

Аннотация. В статье представлена информация о маркетинговых функциях рекламных услуг, процессе маркетинговых коммуникаций, процессе установления канала связи с клиентами посредством рекламы, преимуществах и недостатках традиционных рекламных инструментов, динамике мировых доходов от рекламы.

Ключевые слова: реклама, услуги, занятость, доход, конкуренция, потребление, маркетинг, клиент, коммуникация, реклама, спонсор, покупатель, бренд

Abstract. The article is intended to give information on the role of advertising services in marketing, the process of marketing communications, the process of establishing a channel of communication with the customer through advertising, the advantages and disadvantages of traditional advertising tools, the dynamics of income from outdoor advertising and the share of advertising.

Key words: advertising, service, employment, revenue, competition, consumption, marketing, customer, communication, advertising, sponsor, customer, brand

Introduction. Advertising may vary depending on application and purpose. In particular, G. Karimova and H. Kamilova defines the concepts of advertising medium and advertising medium as follows: an advertising medium is not an advertising medium, for example, a newspaper is an advertising medium, and an advertisement is an advertising medium[1]. Advertising According to R. Ibragimov, this is any paid

form of impersonal presentation and promotion of ideas, goods or services sponsored and financed by a certain sponsor[2].

Advertising is a means of information and persuasion. According to the definition given by Bovee et al., “Advertising is a non-personal connection of paid and persuasive information about a product, service, or idea by certain sponsors through various media”[3]. Through advertising, potential customers are informed about the features and prices of products. This increases the short-term propensity to consume by informing consumers about the various goods and services available.

In addition, it has been proven by many experiments that the reduction of consumer spending when the usual advertising flow is stopped. Advertising ensures the delivery of goods and services to consumers at low prices. Because the advertised goods promise a certain quality, the enterprise will have to maintain that quality level, and in the next stage, the mass-advertised goods will be produced and distributed in large quantities, thus reducing production costs per unit. Goods are usually advertised with brand names.

When an ad appears under a brand name, it reflects the image of the product in the consumer's mind. If the use of the advertised product confirms the expectations of the manufacturer, a repeat order will appear and the product will have a favorable image and good reputation. Thus, the manufacturer is required to maintain the quality of the brand and, if possible, improve it in order to maintain consumer confidence. Otherwise, the brand loses market share. Advertising creates a desire to have better and new things by educating customers on a better lifestyle.

Literature review. Advertising directly motivates the consumer, which in turn encourages the manufacturer to produce a better quality product. Advertising, on the other hand, serves as a reflection of the country's way of life. In fact, it is a reflection on people's lifestyles and behaviors. Advertising and sales have played an important role in expanding the economic system by encouraging consumers to buy more. This has the effect of raising the overall level of the economy. In the long run, advertising can play a big role in making people more prone to high levels of consumption and creating new products and ideas. Thus, advertising directly and indirectly increases the level of employment.

For example, subscription revenue is not enough to publish a newspaper, magazine, or TV channel. In fact, advertising revenue is a huge contributor to the vital activities of these media outlets. In addition, advertising encourages competition and firms compete with each other to provide the best products and services to build and maintain brand loyalty. This also leads to price competition. But along with the positives, the negatives also enter society. It can lead to the decline of our social life in general, in the promotion of materialism and consumption, in the formation of stereotypes, in the compulsion to buy things we do not need, in the manipulation of our behavior. Advertising therefore works in a market environment where multiple forces, such as consumer needs, business interests, and government regulations, operate, not in a vacuum. It is a powerful force in terms of persuasion and plays a decisive social role.

It also leads to high visibility and prevalence, criticism and controversy. Much of this controversy has to do with the fact that advertising is used as a more convincing means of communication and thus has a serious impact on society's tastes, values and lifestyle. According to Czinkota and Kotabe, advertising is indirect communication with the customer[4]. This is only half of the communication. If an ad doesn't meet customer needs, it will fail no matter how creative. According to Armstrong, advertising appeals are about identifying the preferences of customers that can be used[5].

This is because people react only if they believe they will benefit from it. Advertising appeals should have three characteristics; meaningful, reliable and distinctive. Meaningful - means that the product should show the advantages that the consumer likes or is more interested in. Reliable - Consumers need to believe that the product or service will deliver the promised benefits and finally be told that the product is better than competing brands. Advertising services are the most important part of an enterprise's marketing strategy. Therefore, it is important to define the role of advertising in marketing implementation.

Methodology. The following table lists the marketing functions of advertising services.

Table 1

The tasks of advertising in marketing	
Marketing steps	Function of advertising
Preparation of market	Informing consumers about new products, forming a segment of potential consumers
Promotion of new goods	Activation of sales, collection of information on the geography of sales and increase the number of buyers
Mass sales	Support the optimal volume of sales, ensure the competitiveness of the product
Changes in demand	Change consumers, weaken advertising, increase advertising of new goods

Every enterprise entering the market communicates information about the product or service it offers to consumers, suppliers and other relevant entities through advertising. In response to this information, a demand for a new product or service arises. But over time, the product becomes obsolete and replaced by improved products. The process of preparing consumers for a new product is also directly related to

advertising. Sometimes businesses use counter-advertising themselves to reduce sales of old products. That is, the shortcomings of the product are highlighted.

Analysis and results. In short, through advertising, businesses communicate with consumers and thereby increase sales. As mentioned above, advertising is part of these marketing communications. In general, the process of marketing communications involves the implementation of the following measures:

- 1) Finding the target audience and defining its characteristics;
- 2) Ensuring awareness of potential customers about the company and the brand;
- 3) Determine the expected response;
- 4) Gaining the goodwill of the audience;
- 5) Encourage the customer to buy.

1. Finding the target audience and defining its characteristics is primarily a matter of dealing with potential buyers of the enterprise, studying those who make purchasing decisions or influence those decisions. The composition and structure of the target audience largely determines what needs to be done in the transmission of information, the choice of means, place, time.

2. Ensuring customer awareness refers to the extent to which a defined target audience is aware of a firm's brand. There are several ways here: buyers know nothing about the goods, know very little, are only aware of the existence of the enterprise, and so on.

Depending on the level of customer awareness of the product and the company, the order of use of communication tools is developed.

3. Determining the expected response reaction means what stage the target audience is currently in preparation for the purchase and, most importantly, what situation it needs to be brought to. This condition is characterized by six traits in the following sequence: awareness, knowledge, kindness, preference, trust, and shopping. The main task of marketing communication is to achieve the sale of a product or service in the end, based on the transition from one state to another.

4. Gaining the goodwill of the audience is primarily aimed at influencing the emotional realm of the human psyche. The target audience can be aware of certain shortcomings of the firm's work, the product produced. On the other hand, there may have been a negative public opinion surrounding the firm or brand image. In such cases, it is advisable to inform the public more fully about the priorities of the market, the level of consumer satisfaction, the efficiency of work, and the characteristics of the brand or firm, which testify to a particular advantage.

5. Encouraging the buyer (customer) to buy is the final stage of an effective communication model. In practice, good awareness, benevolence, etc. do not yet guarantee the purchase of a product. Often potential buyers will need additional information about a particular brand, which can be a problem with full payment. In this case, there may be benefits, rewards and discounts as additional incentives to encourage shopping.

The process of establishing communication (communication channel) with the customer through advertising is divided into two types: impersonal and personal communication. The following table shows the differences between these two types of communication (see Table 2).

Table 2

Comparison of personal and impersonal communication

Elements of the communication process	Personal communication	Impersonal communication
Transmitter (communicator)	Direct identification of the interlocutor	Good knowledge of the target audience
Message	Customized message, no control of content	The message content is well thought out and fully controlled
Channels	Personal acquaintances	Impersonal contacts
Recipient (target audience)	Ease of attracting attention through data	Difficulty of attracting attention through data
Effect	There is a possibility of a rapid reaction	Impossibility of a rapid reaction

As can be seen from the table above, personal communication has several advantages over impersonal communication, but this type of communication does not work in attracting a large consumer audience. Therefore, impersonal communication is used more to enter the market and identify its audience, while personal communication is directed to a specific group of consumers once the audience is identified.

Distinguishing the advantages and disadvantages of each tool is important for the effective use of advertising tools. The following table lists the advantages and disadvantages of traditional advertising tools (see Table 3).

Based on this, it is possible to choose the means of advertising depending on the purpose of the advertiser and how long it will cover the audience and how much money will be allocated. It should be noted that among traditional advertising media, only the volume of outdoor advertising services in the world is growing. The advantage of this advertising service is that the population does not ignore it. Because banners or exhibitions hung on the street have been proven by experience to attract a large part of the population.

Table 3

Advantages and disadvantages of advertising tools

Outdoor advertising Presence of repetitive advertising contact Inability to select an audience

Advertising Tool	Advantages	Disadvantages
Newspaper	Opportunity to cover the local market in a short period of time	Short-term impact, low quality and small audience
TV	Advertising the presence of image, sound and movement, quick attention	High cost, short duration of advertising contact
Radio	Public access, low cost	Only voice transmission, short duration of advertising contact
Outdoor advertising	Presence of repetitive advertising contact	Inability to select an audience
Exhibitions and fairs	Establishing personal contacts, the opportunity to visually get acquainted with the goods	Requiring a large amount of money.

Over the past decade, revenue from outdoor advertising has grown at an average annual rate of 4.1 % worldwide (Figure 1). Meanwhile, the remaining traditional media outlets grew by an average of 0.4 % and some (radio) decreased by 1.5 %[6].

OOH ADVERTISING REVENUE FORECASTS

AVERAGE ANNUAL GROWTH (SOURCE MAGNA)

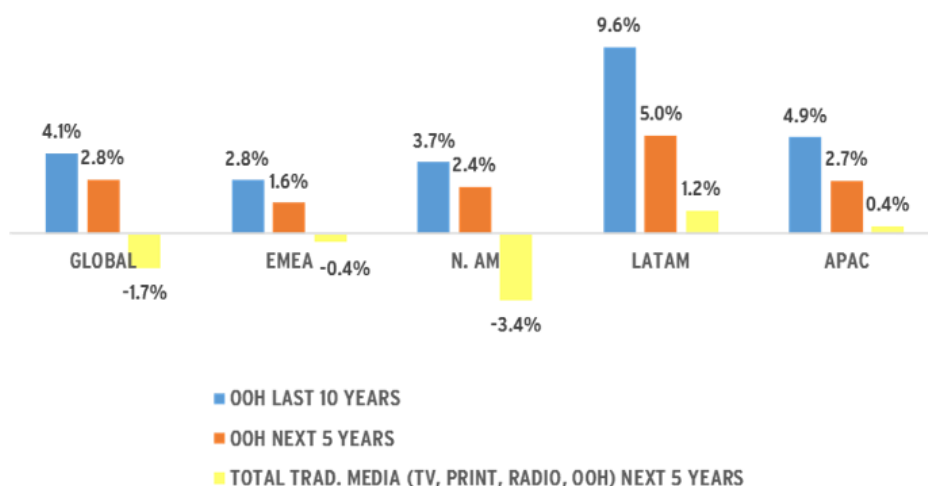


Figure 1. Dynamics of income from outdoor advertising in the world [6]

For example, television advertising services fell by 10% from 2010 to 2018. Revenue from outdoor advertising is projected to grow by 2.8% over the next five years, but revenue from advertising services of traditional media outlets remaining over the same period is projected to decline by 1.7% per year[7]. The fastest growing services in the advertising market are undoubtedly digital advertising services. The use of digital billboards in advertising is now widespread around the world. In this way, businesses will be able to understand the needs of the population and measure opportunities to expand coverage.

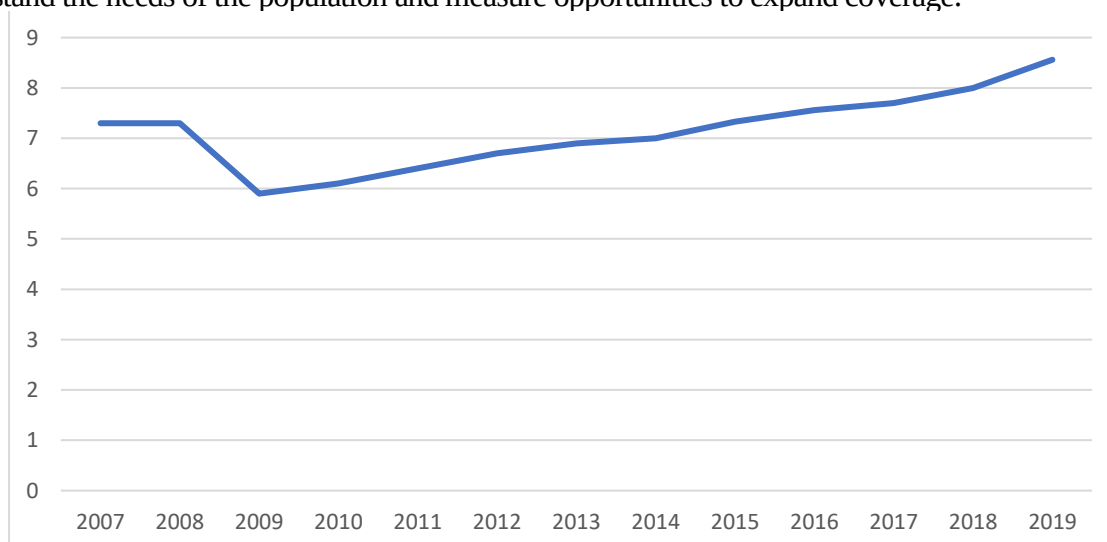


Figure 2. Revenue from outdoor advertising in the United States, billions. In U.S. dollars[9]

In 2018, the revenue from digital shields will reach 6 billion. dollars, which accounted for 18% of the cost of global brands. For comparison, in 2010, global brands focused only 10% of their costs on digital shields. Today, around the world, the number of digital shield constructions exceeds 300,000. Over the next five years, these advertising services are expected to grow by an average of 12% per year[7].

The negative impact of the pandemic has hit the advertising market in all countries of the world, including the Russian Federation. For example, the Russian advertising market has shrunk by 9% since the beginning of 2020 [8].

In the United States, one of the most developed countries in the world, revenue from outdoor advertising grew rapidly from 2009 to 2019 (see Figure 2).

Of course, the economic crisis of 2008-2009 had a negative impact on advertising services, and these years saw a sharp decline in the provision of advertising services. It was only in 2017 that a return to pre-crisis levels was achieved. The volume of advertising services in the country, in particular in Samarkand region, grew rapidly from 2010 to 2019 (see Figure 3).

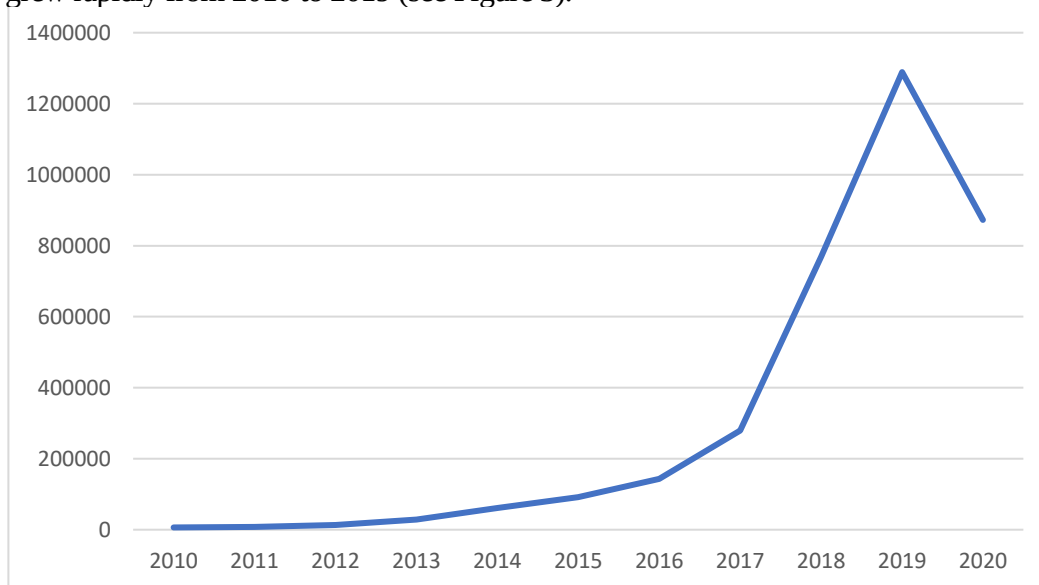


Figure 3. Provision of advertising services in Samarkand region volume dynamics, thousand soums.[9]

This chart only provides information on television and radio advertising, outdoor advertising, and advertisements in national and local magazines. In 2020, the volume of advertising services decreased by almost 40% compared to 2019 due to the slowdown in business activity due to the spread of the coronavirus pandemic. When we analyzed the statistics on the share of advertising media in total advertising, from 2010 to 2016, TV and radio services recorded an average of 60-70% of the total services (see Figure 4).

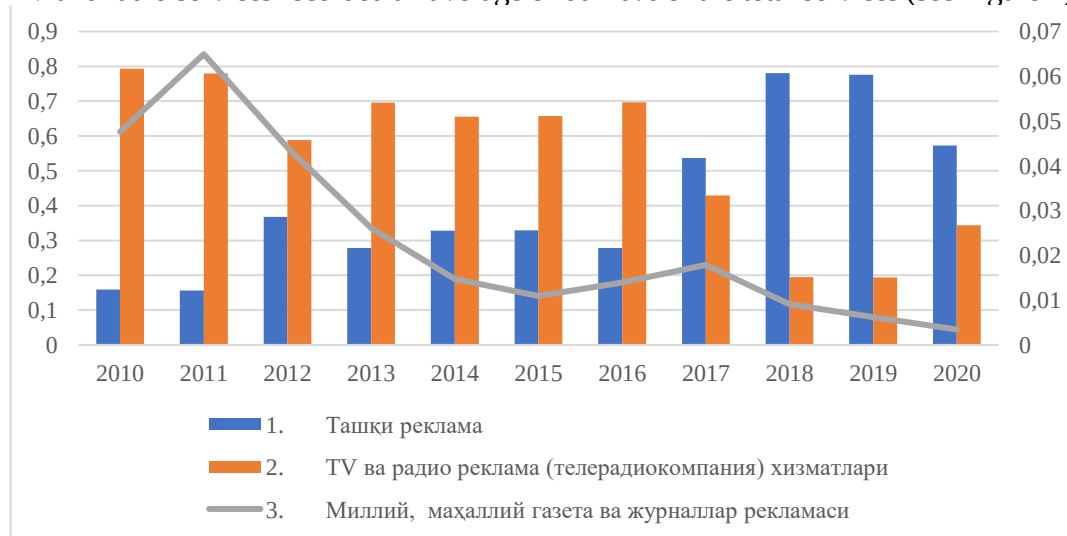


Figure 4. Dynamics of change in the share of advertising media[10]

But by 2017, outdoor advertising services had grown significantly, even more than TV and radio advertising services. In 2018 and 2019, outdoor advertising services accounted for almost 80% of the total advertising services provided. Due to the negative impact of the pandemic on the economy, especially on

business activities, there was a decrease in all advertising services. In particular, the volume of advertising services in national and local newspapers and magazines has been declining since 2010.

Of course, this process is due to the fact that a large part of the population spends time on more modern technologies (messaging, social networks), reducing the focus on traditional means of advertising.

The number of social network users in Uzbekistan currently stands at 3.2 million[10]. Worldwide, that number rose to 2.95 billion in 2019.[11] This in itself means that digital technology is rapidly embracing more and more people's activities. This, in turn, is changing the structure of the advertising market. Figure 5 below shows the monthly distribution of the social media market in Uzbekistan in 2019.

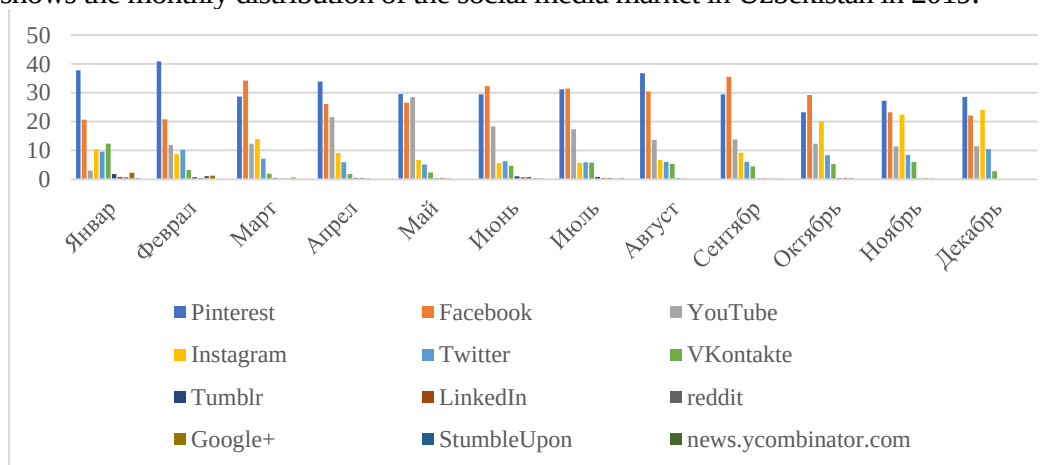


Figure 5. Dynamics of the social network market in Uzbekistan[11]

The analysis shows that Facebook, YouTube, Pinterest and Twitter are the most popular platforms in the country today. Instagram has also been gaining popularity since October. It is a requirement of the time for companies to create their profile and actively engage in marketing on the above-mentioned online platforms in order to conduct effective business today. In the course of our research, we studied the activities of Samarkand TRK and found that its activities are carried out at the expense of the state budget, sponsors and advertising funds, as well as other sources not prohibited by law.

Conclusion. When we studied the report on the financial results of the Samarkand regional TRC revenues, we obtained the following data (Table 4).

Table 4
Information on the income of the Samarkand regional television and radio company in 2019 (thousand soums)[12]

№	Indicators	Total	Share, %
1	Funds received from the budget	2087716,5	44,2
2	Revenues of the Fund for Development of Budget Organizations, including:	2563428,9	55,5
2a	Services	391897,1	15,3
2b	Other receipts	2171531,8	84,7
3	Exemptions from taxes and other mandatory payments	12540,7	0,3

When we study the data in the table, we can see that 44.2% of the company, ie 2037716.5 thousand soums from the budget, 55.5%, ie 2563428.9 thousand soums from extra-budgetary funds, and 0.3% from 12540.7 thousand soums. it consists of exemptions from taxes and other mandatory payments. In other words, most of the company's activities are still funded by the state budget.

According to the fourth table, the income from the services provided by the Samarkand regional TRK is 2563428.9 thousand soums. This amount of income consists of several types of services. Including commercials, ads, music video shows, commercials, and more.

In the study of the prices for advertising services in the TRK of Samarkand region, we obtained the following information by studying the contracts with 5 companies through a random selection (Table 5).

Table 5
The average price level of advertising services[13]

№	Type of work or service	Unit of measure (minutes, seconds)	Quantitative	Cost	Supply Cost
1	Preparing a TV commercial	20 seconds	1	421 000	421 000
2	TV commercials broadcast	Minutes	30	125 000	3 750 000

In general, the cost of advertising services in the Samarkand regional TRC consists of the cost of advertising preparation services, in which, graphics and creative services, as well as the cost of broadcasting advertising. Of course, in determining this price level, the entrepreneur's target audience, the level of participation of complex graphics and creative products in advertising content, airtime and other factors play an important role.

REFERENCES:

1. G. Karimova, X. Kamilova (2012). Advertising and design. NMIU "UZBEKISTAN" 134 p
2. R. Ibragimov, 2002. Marketing: Textbook for students of higher educational institutions, 188 p.
3. Bovee, L. C., Thill, V. J., Dovel, G. P. & Wood, M. B. (1995). Advertising Excellence. McGraw Hill.
4. Czinkota and Kotabe (2012). The effect of competitive advertising interference on sales of package goods. Journal of Marketing Research, 45(2), 211-225
5. Armstrong, E. 2014. How Clicks (Almost) Killed Display Advertising: A Brief History. [online] Whitehorse. Available at: <http://www.whitehorse.com/blog/displayadvertisinggame-theory.aspx> - How Clicks (Almost) Killed Display Advertising: A Brief History [Accessed in May 2015]
6. <https://adindex.ru/news/researches/2019/02/1/231159.phtml>
7. https://www.cnews.ru/news/top/2020-09-03_rossijskij_rynok_reklamy
8. <https://www.statista.com/statistics/253886/annual-outdoor-advertising-revenue-in-the-us/>
9. <https://datareportal.com/reports/digital-2020-uzbekistan>
10. <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users>
11. <https://gs.statcounter.com/social-media-stats>
12. Report on the financial results of the Samarkand regional television and radio company for 2019.
13. Document on the cost of advertising of the Samarkand regional television and radio company.

УЎК 33

МАҲАЛЛИЙ СОЛИҚЛАР ВА ЙИГИМЛАР ҲАМДА УЛАРНИНГ МАМЛАКАТ БЮДЖЕТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Р.А. Артикова, ассистент, Тошкент Давлат транспорт университети, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада миллий иқтисодиётда солиқ тизими, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, уларнинг мамлакат бюджетидagi аҳамияти ёритиб берилган.

Калим сўзлар: солиқ, солиқ тизими, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, маҳаллий бюджет, миллий иқтисодиёт

Аннотация. В данной статье освещается налоговая система в национальной экономике, местные налоги и сборы, их значение в бюджете страны.

Ключевые слова: налог, налоговая система, местные налоги и сборы, местный бюджет, национальная экономика

Abstract. This article highlights the tax system in the national economy, local taxes and fees, their importance in the country's budget.

Keywords: tax, tax system, local taxes and levies, local budget, national economy

Солиқ сиёсати давлат томонидан миллий иқтисодиётга таъсир кўрсатадиган асосий иқтисодий дастаклардан биридир. Солиқ тизими давлат эҳтиёжларини давлат ва бошқарув органлари томонидан ташқи ва ички давлат хавфсизлигини таъминлаш, иқтисодиётнинг энг муҳим тармоқларини сақлаш, ижтимоий сиёсатни амалга ошириш учун зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминлаш учун зарурдир.

Солиқларнинг умумдавлат (республика) ва маҳаллий солиқларга бўлиниши ҳукумат идораларининг республика ҳукумати ва маҳаллий ҳукуматларга бўлиниши асосида келиб чиқади. Ҳар бир ҳокимият идоралари ўзларининг бажарадиган муҳим вазифаларидан келиб чиқиб, ўз бюджетига ва уни таъминлайдиган солиқларга ва бошқа мажбурий тўловларга эга бўлиши керак. Республика ҳукумати умумдавлат миқёсида катта вазифаларни, жумладан, соғлиқни сақлаш, маориф, фан, муҳофаа, хавфсизликни сақлаш, аҳолини ижтимоий ҳимоясини ташкил этиш ва бошқа бир қатор шу каби стратегик вазифаларни бажаради. Шунинг учун унинг бюджети ҳам солиқлари ҳам салмоқли бўлишни талаб этади. Қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, юридик шахсларнинг фойдасидан олинadиган солиқ, ер қаъридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, жисмоний шахслар даромадидан олинган солиқлар республика бюджетига тушади. Умумдавлат солиқларининг муҳим хусусияти шундаки, республика бюджетига тушадиган солиқлардан маҳаллий бюджетларни бошқариб бориш учун ажратма сифатида тушуши мумкин. Борди-ю, ажратма етмаса субвенция ёки субсидия берилади. Умумдавлат ва маҳаллий солиқлар ягона моҳиятга эга бўлиб, улар бюджетга тўланиши лозим бўлган тўловлар ҳисобланади.

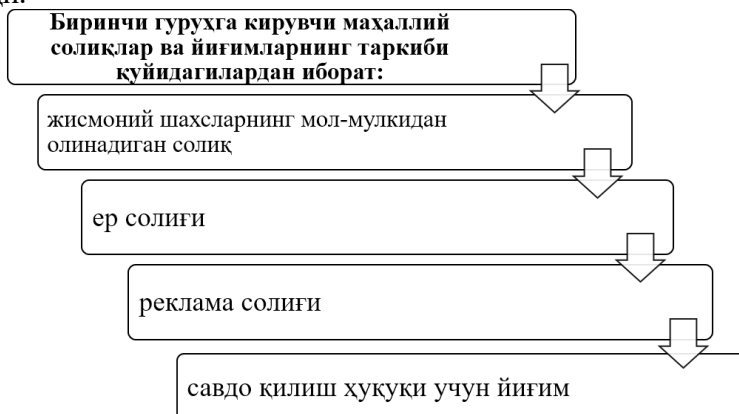
Мамлакатнинг солиқ қонунчилиги, давлат ҳокимияти органларининг қарорлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг меъёрий-ҳуқуқий актларига мувофиқ ўрнатилган ҳамда тегишли маҳаллий ҳудудда тўланиши шарт бўлган солиқ ва йиғимларга маҳаллий солиқлар ва йиғимлар дейилади.

Давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ваколатига, ўзларининг фискал аҳамиятига ва амал қилиш даврига қараб маҳаллий солиқ ва йиғимлар иккига бўлинади:

қонунчилик ҳокимият органи томонидан жорий этиладиган ва мамлакатнинг барча ҳудудларида амал қиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар;

маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг қарорига мувофиқ жорий этиладиган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар.

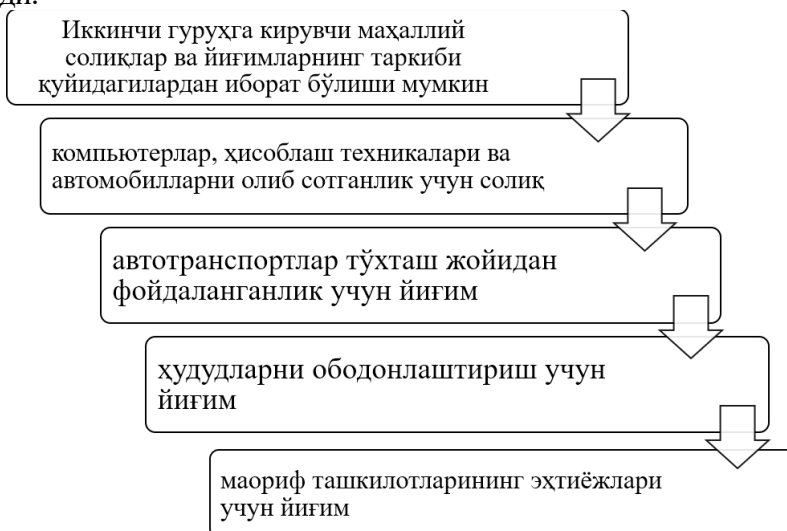
Маҳаллий солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўловчиси бўлиб Ўзбекистон Республикаси солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ, мулкчилик шаклидан қатъи назар юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.



Бу маҳаллий солиқлар ва йиғимлар бўйича конкрет ставкалар давлат ҳокимият органларининг қарорига мувофиқ белгиланади. Уларни ундириш ва тўлаш тартиби тегишли орган (масалан, Давлат солиқ қўмитаси) томонидан ишлаб чиқилган йўриқномага мувофиқ амалга оширилади.

Мол-мулк солиғи ва ер солиғи Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига биноан жорий этилади ва унинг бутун ҳудудида ундирилади.

Ушбу солиқлар ставкаларининг миқдори Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори асосида белгиланади.



Иккинчи гуруҳга кирувчи маҳаллий солиқлар ва йиғимларга нисбатан ягона йўриқноманинг бўлиши мумкин эмаслиги сабабли тегишли ваколатли органлар (Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва бошқалар) алоҳида олинган маҳаллий солиқлар ва йиғим-лар бўйича намунавий низом (йўриқнома) ишлаб чиқишлари ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тегишли қарорлар қабул қилишда ундан фойдаланиш тавсия этилмоғи лозим.

Умумий қилиб айтганда, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар – маҳаллий бюджетга олинадиган жисмоний ва юридик шахсларнинг мажбурий тўловлари бўлиб, уларнинг таркибига: мол-мулк солиғи, ер солиғи, реклама солиғи, автотранспорт воситаларини олиб сотганлик учун солиқ, савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турдаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари, юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим, автотранспорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим, ободончилик ишлари учун йиғим ва бошқалар киради.

Маҳаллий солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар ставкалари солиқ тўловчиларга Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва унинг қуйи органлари томонидан белгиланган тартибда етказилади.

Маҳаллий солиқ ва йиғимлар маҳаллий бюджетга ўтказилади, уларнинг миқдори, ставкалари, ундириш тартиби, солиқдан имтиёзлар бериш Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар халқ депутатлари кенгашлари томонидан, амалдаги қонунларга мувофиқ белгиланади. Мол-мулк ва ер солиғи ЎзР қонун ҳужжатлари билан жорий этилади ва республиканинг бутун ҳудудида ундирилади. Бу солиқларнинг ставкалари ЎзР Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Маҳаллий солиқ ва йиғимларга оид ҳуқуқий муносабатлар ЎзР нинг Солиқ кодекси билан тартибга солинади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг маҳаллий бюджетларга тушумлари катта эмаслигига қарамай, улар бюджетга маблағлар манбаларидан бири бўлиб, тегишли ҳудудий бирликлар (шаҳар, туман ва бошқалар) нинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муҳим рол ўйнайди. Маҳаллий бюджетлар транспортни ривожлантириш, турли ижтимоий инфратузилма объектларини қуриш, шаҳарларни реконструкция қилиш, йўллар ва паркларни ободонлаштириш ва ҳоказолар харажатларини молиялаштиради.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тизимини яратишнинг назарий асосларининг йўқлиги, шунингдек давлат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ягона солиқ меъёрий-ҳуқуқий базасини яратиш маҳаллий солиқларни солиқ маъмурчилиги муаммоларини ҳар томонлама таҳлил қилиш ва маҳаллий солиқларни бошқаришни такомиллаштириш лозим. Маҳаллий бюджетларнинг иқтисодий моҳияти бевосита уларнинг қуйидаги функцияларни бажарилиши орқали намоён бўлади:

1) маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятини молиявий қўллаб-қувватловчи пул фондларини шакллантириш;

2) пул маблағларининг иқтисодиёт тармоқлари ўртасида тақсимланиши ва улардан фойдаланиш;

3) маҳаллий ҳокимият органларига қарашли турли мулкчилик шаклидаги ташкилотларнинг молия-хўжалик фаолиятини назорат қилиш;

4) жамиятнинг ижтимоий инфратузилмасини сақлаш ва ривожлантириш учун давлат маблағларини тақсимлаш.

Маҳаллий солиқлар нафақат маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг молиявий мустақиллигининг кафолати, балки мамлакатнинг таркибий тузилмалари манфаатларини таъминлайдиган солиқлар ва йиғимлар тизимини шакллантиришда ҳам муҳим рол ўйнайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. – Т.: Адолат, 2008.
3. Ваҳобов А., Сирожиiddина З. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети. – Тошкент: Молия, 2011.
4. Жўраев А., Мейлиев О., Сафаров Ғ. Солиқ назарияси -Т.: ТМИ, 2010.
5. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/mahalliy-soliq-va-yigimlar-uz>

УЎТ: 333+664.8

МЕВА-САБЗАВОТЧИЛИК ТАРМОҒИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

М.У. Ачилов, ассистент, Тошкент давлат аграр университети, Тошкент

Аннотация. Мақолада мева-сабзавотчилигини модернизациялаш бўйича мавжуд муаммолар келтирилган бўлиб, уни давлат томонидан қўллаб қувватлаш юзасидан илмий ва амалий аҳамиятга молик тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: мева-сабзавотчилик, модернизация, инновацион технологиялар, интенсив боғлар, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизми, табиий-иқлим шароити, имтиёзлар, субсидия

Аннотация. В статье приведены имеющийся проблемы в плодовоощеводстве и разработаны научно-обоснованные и практически значимые рекомендации по государственные поддержки модернизации плодовоощеводства.

Ключевые слова: плодовоощеводства, модернизация, инновационные технологии, интенсивное садоводства, механизмы государственной поддержки, природно-климатические условия, предпочтения, субсидия

Abstract. The article presents the existing problems in fruit and vegetable growing and developed scientifically grounded and practically significant recommendations for state support for the modernization of fruit and vegetable growing.

Key words: horticulture, modernization, innovative technologies, intensive gardening, mechanisms of state support, natural and climatic conditions, preferences, subsidies

Маълумки, сўнги йилларда мамлакатимиз Президенти ва ҳукумати томонидан мева-сабзавотчилик тармоғини модернизация қилиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш учун барча зарурий шарт-шароитларни яратиш бўйича амалий чора-тадбирлар олиб борилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 23 ноябрдаги “Мева-сабзавотчилик ва узумчиликда оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида деҳқон хўжалиқларининг улушини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-20-сонли қарори [2] ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 15 декабрдаги “Мева-сабзавотчилик соҳасини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, тармоқда кластер ва кооперация тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-52-сонли қарорлари [3] мева-сабзавотчилик тармоғини тубдан модернизациялаш борасида давлатнинг қўлла-қувватлаш сиёсатини аниқ белгилаб берувчи меъёрий ҳужжатлардан ҳисобланади. Сўнгги йилларда мева-сабзавотчилик экин майдонлари сезиларли равишда кенгайтирилди, мева-сабзавотчиликка ихтисослашган туманлардаги самарасиз боғлар ўрнида интенсив боғлар ташкил этилди, мева-сабзавот маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш бўйича қўшимча қувватлар ишга туширилди, давлат бюджетида молиявий ресурслар сафарбар этилиши билан бирга халқаро молия институтлари маблағлари фаол равишда жалб этилмоқда. Айниқса, мева-сабзавотчилик тармоғида интенсив ривожланиш йўлига ўтиш, мева-сабзавот маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш ва экспорт қилишга қаратилган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Лекин шунга қарамадан мева-сабзавотчиликни модернизация қилиш ва уни интенсив ривожлантиришда бир қатор муаммолар ханузгача сақланиб қолмоқда, жумладан:

- замонавий инновацион технологиялар, етиштирилган маҳсулотни самарали транспортировка қилиш учун зарур махсус техника воситаларининг етишмаслиги, сақлаш ва қайта ишлаш қувватларининг етарли эмаслиги оқибатида пишиб етилган мева ва сабзавот маҳсулотлар аксариятининг nobud бўлиши;

- мева ва сабзавот экинларини экишдан то уни йиғиштириб олгунга қадар бўлган агротехник тадбирларни, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштиришга имкон берувчи замонавий инновацион технологияларни жорий этишга асосланган машиналар тизими ишлаб чиқилиб амалиётга жорий этилмаганлиги;

- мева-сабзавот ишлаб чиқарувчиларнинг юқори ҳосилдорликка эга ва сифатли сабзавот навларининг уруғи, мевали дарахтлар кўчати билан қониқарли равишда таъминланмаганлиги, бундай уруғ ва кўчатлар асосан импорт қилиниши, мамлакатимизда юқори сифатли сабзавот уруғчилиги ва мевали дарахтлар кўчатчилиги ҳозиргача яхши йўлга қўйилмаганлиги;

- кам сув талаб қилувчи, касаллик ва зараркундаларга чидамли ҳосилдорлиги юқори сабзавот экин навлари, мевали дарахт кўчатларини яратиш, инновацион агротехнологиялар бўйича чуқур илмий-тадқиқот ишларининг йўқлиги, олий таълим ва илмий-тадқиқот муассасалари билан ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги ўзаро узвий муносабатларнинг ханузгача паст даражада эканлиги;

- мева-сабзавот тармоғининг барча бўғинларида замон талабига тўла жавоб берадиган юқори малакали кадрларнинг етишмаслиги, замонавий билимларга эга малакали мутахассисларини тайёрлаш ишлари етарлича йўлга қўйилмаганлиги;

- мева-сабзавот маҳсулотларининг асосий салмоғи (60-70 фоизи) деҳқон хўжалиқлари томонидан етиштирилаётганлигига қарамадан, уларда ҳам ишлаб чиқаришни модернизациялаш, мини техника воситалари билан, сифатли кўчат ва сабзавот уруғлари ҳамда бошқа зарур ресурслар билан таъминлаш масаласи эътибордан четда қолаётганлиги ва бошқалар.

Бу муаммоларнинг барчасини ҳал этиш учун қишлоқ хўжалигининг барча тармоқлари қатори мева-сабзавотчиликни барқарор ривожлантириш учун уни давлат томонидан мувофиқлаштирилиши талаб этилади. Бундан асосий мақсад мева-сабзавот маҳсулотлари ишлаб

чиқарувчи субъектлар ҳам бозор талаблари доирасида арзон, сифатли ва экологик тоза маҳсулотларни истеъмолчига таклиф этиш орқали кам харажат эвазига юқори фойда олишларига кенг имкониятлар яратишдан иборат. Шу боис, аграр секторда мева-сабзавотчиликда ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва уни жадал ривожлантириш учун давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмларини доимий такомиллаштириб бориш талаб этилади.

Умуман олганда, мева-сабзавотчилик тармоғини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бу соҳани барқарор ривожлантиришга, саноатни хомашёга ва аҳолини сифатли озиқ-овқатларга бўлган эҳтиёжини тўла қондиришга ҳамда пировард натижада қишлоқ ҳудудларини ҳар томонлама ривожлантириш орқали аҳоли турмуш даражасини оширишга йўналтирилган ижтимоий-иқтисодий, норматив-ҳуқуқий ва ташкилий чора-тадбирлар мажмуидир.

Мева-сабзавотчилик тармоғини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизими бир неча тамойилларга асосланган ҳолда амалга оширилади, жумладан, тармоқда фаолият юритувчи барча субъектлар учун давлат томонидан бериладиган имтиёзлардан тенг ҳуқуқли тарзда фойдалана олиш имконияти, давлат томонидан бериладиган маблағ ёки имтиёзнинг манзиллилиги, давлат томонидан кўрсатиладиган ёрдамнинг кафолатланганлиги, давлат бюджети маблағларини олишда ва фойдаланишда унинг мақсадлилиқ тавсифига эга бўлиши ва ундан фойдаланиш самарадорлиги ва бошқалар.

Бизнинг фикримизча, юқорида келтирилган тамойиллар билан биргаликда мева-сабзавотчилик тармоғини модернизациялашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирларни яна иккита муҳим ёндошув асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ. **Биринчидан**, ҳозирда юзага келган барча муаммоларни қайси даражада ҳал этиш мумкинлиги бўйича тақсимлаб олиш лозим, яъни давлат миқёсида ҳал этиладиган муаммоларга, тармоқ миқёсида ҳал этиладиган муаммоларга ва хўжалик ёки корхона миқёсида ҳал этиладиган муаммоларга ажратиб олиш ҳамда ундан келиб чиққан ҳолда мева-сабзавотчилик тармоғини модернизациялашнинг давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмини ана шу учта даражада алоҳида йўналишлар бўйича амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз.

Иккинчидан, мева-сабзавотчилик тармоғини модернизациялашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирларни ҳудудларнинг табиий-иқлим, ишлаб чиқариш, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда табақалашган ҳолда амалга ошириш юқори самара беради. Аксарият ҳолатларда вазирлик, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан айрим экин турларини табиий-иқлим шароитларига мос келмаса ҳам жойлаштирилиши, насос билан суғориладиган фермерлар билан оқар сув билан таъминланган фермерларга бир хил имтиёз ва субсидиялар ажратилиши нафақат давлат маблағлари, балки ишлаб чиқарувчилар маблағларининг самарасиз фойдаланилишига олиб келмоқда.

Биз тадқиқотларимиз давомида ҳудудларнинг табиий-иқлим, ишлаб чиқариш, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда мева-сабзавотчиликка ихтисослашган хўжаликларни 4 та гуруҳга ажратиб олдик, булар:

1. Мелиоратив ҳолати ёмон, ирригация тизими яроқсиз ва шўрланган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликлар;

2. Қисман ёки тўлиқ насослар ёрдамида суғориладиган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликлар;

3. Сув таъминоти ёмон бўлган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликлар;

4. Маҳсулот сақлаш омборлари ва қайта ишлаш цехларига эга бўлмаган ва бундай инфратузилма объектларидан узоқда жойлашган хўжаликлар.

Мева-сабзавотчилик тармоғини модернизациялашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирларни мана шу хўжаликларнинг шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилиши юқори самара беради деб ҳисоблаймиз. Мелиоратив ҳолати ёмон, ирригация тизими яроқсиз ва шўрланган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликларда қишлоқ хўжалиги экинларидан юқори ҳосил олиш имкони чекланган бўлса, деҳқончилик юритишда тупроқ унумдорлигини ошириш ва ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш билан боғлиқ харажатларнинг юқори бўлишига олиб келади. Насослар ёрдамида суғориладиган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликларнинг суғоришда насослардан фойдаланишда ёқилғи мойлаш материаллари сотиб олиш, электр энергияси сарф-харажатлари юқорилиги туфайли маҳсулот таннархини ортиб кетиши оқибатида даромад кам бўлишига олиб келади. Бундан ташқари мавжуд насосларнинг ҳам маънавий ва ҳам жисмонан эскирганлиги туфайли таъмир талаблилиги, ёнилғи ва электр энергиясидаги узилишлар туфайли сув таъминотидаги муаммоларни келтириб чиқаради.

Сув таъминоти ёмон бўлган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликлар асосан ариқ ва каналларни охирида жойлашган ёки сув чиқариш қийин қир-адирликларда жойлашганлиги

туфайли сув таъминотидаги сурункали узилишлар туфайли сабзавот экинларини ва мевали кўчатларни куриб қолишига, етиштирилган ҳосилни нобуд бўлишига сабаб бўлади. Маҳсулот сақлаш омборлари ва қайта ишлаш цехларига эга бўлмаган ва бундай инфратузилма объектларидан узоқда жойлашган хўжаликларда мева-сабзавот маҳсулотлари айтиб етилган пайтда унинг асосий қисмининг нобуд бўлишига, хўжаликлар кўзланган даромадни ололмаслиги натижасида молиявий ҳолатининг паст бўлишига олиб келади.

Мелиоратив ҳолати ёмон, ирригация тизими яроқсиз ва шўрланган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликлар учун: хўжалик томонидан ерларни мелиортив ҳолатини яхшилаш тадбирлари учун сарфлаган харажатларнинг камимда 50 фоизини, шароити жуда оғир бўлган хўжаликлар учун эса 100 фоизгача қоплаб бериш; ушбу жойларда иссиқхона ташкил этиш учун узоқ муддатли имтиёзли кредитлар бериш; ерларни унумдорлигини оширганлик учун балл-бонитетига мутаносиб равишда солиқ юкини камайтириб бериш.

Қисман ёки тўлиқ насослар ёрдамида суғориладиган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликлар учун: насослар томонида йиллик ёнилғи ёки электр энергияси сарфидан келиб чиқиб, пасайтирилган нархларда давлат томонидан лимитлар ажратиш амалиётига ўтиш; насос харажатларини давлат томонидан 50 фоизгача субсидиялаш ёки харажатга мутаносиб равишда солиқдан озод этиш; шароити жуда оғир ҳудудларда жойлашган насосларни ирригация-тизими корхоналари балансига ўтказиш ва бошқалар.

Сув таъминоти ёмон бўлган ер майдонларда фаолият олиб боровчи хўжаликлар учун: сув тежовчи технологияларни жорий қилган хўжаликлар учун харажатларнинг 80 фоизгача қоплаб бериш. ёки паст фоизли имтиёзли кредитлар ажратиш; артезиан қудуқларни қазитиш учун кетган харажатларни қоплаб бериш ёки 5 йилгача солиқдан озод этиш. Маҳсулот сақлаш омборлари ва қайта ишлаш цехларига эга бўлмаган ва бундай инфратузилма объектларидан узоқда жойлашган хўжаликлар учун эса хўжаликларга ихчам музлаткичли омборлар ва мини қайта ишлаш цехларини куришлари учун паст фоизли имтиёзли мақсадли кредитлар ажратиш; сақлаш ва қайта ишлаш кооперативлар ташкил этишда турли имтиёзлар бериш ва хоказо.

Мева-сабзавотчиликда ишлаб чиқаришни модернизациялашда бундай табақалашган ёндошув асосида қўллаб-қувватлаш механизмларини жорий қилиниши, амалга оширилаётган чора-тадбирларни манзилли бўлишига ва давлат томонидан ажратилаётган маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги бирмунча ошириш билан бирга шароити нисбатан оғир бўлган хўжаликларнинг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Юқорида келтирилган таклифларни амалиётга жорий этиш орқали мева сабзавотчиликда ишлаб чиқаришни модернизациялашни жадаллаштириш, мева-сабзавот ишлаб чиқарувчи фермер ва деҳқон хўжаликларининг молиявий барқарорлигини таъминлашда, аҳоли бандлиги ва даромадини ошириш, шунингдек, мева-сабзавот маҳсулотлари сифати ва ҳажмини кескин оширишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 — 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5853-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 23 ноябрдаги “Мева-сабзавотчилик ва узумчиликда оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида деҳқон хўжаликларининг улушини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-20-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 15 декабрдаги “Мева-сабзавотчилик соҳасини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, тармоқда кластер ва кооперация тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-52-сонли қарори.
4. Мева-сабзавотчилик кластерларини самарали ташкил қилиш бўйича вазифалар белгиланди. Электрон режим. Сайт: <https://uza.uz/uz/posts/meva-sabzavotchilik-klasterlarini-samarali-tashkil-ilish-b-y-14-02-2020>
5. Попова Е.В. Основные направления модернизации российской экономики // <http://bujet.ru/article/98452.php>
6. <https://www.agro.uz>

УЎК 332.14

ИНВЕСТИЦИЯ САЛОҲИЯТИНИНГ МИНТАҚАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Д.И. Ибадуллаев, ўқитувчи, Урганч Давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада инвестиция салоҳиятининг минтақавий хусусиятлари, капитал қўйилмалар, асосий капитални шакллантириш ва уларга киритилган инвестицияларни аҳамияти, шунингдек ички ва ташқи инвестицияларнинг ўзига хос жиҳатлари чуқур таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: инвестиция, ҳудуд, салоҳият, инвестиция салоҳияти, ички инвестициялар,

худудий инвестициялар, асосий капитал

Аннотация. В статье подробно анализируются региональные характеристики инвестиционного потенциала, капитальных вложений, важность накопления основного капитала и вложений в них, а также особенности внутренних и иностранных инвестиций.

Ключевые слова: инвестиции, регион, потенциал, инвестиционный потенциал, внутренние инвестиции, региональные инвестиции, основной капитал

Absrtact. This article provides an in-depth analysis of the regional characteristics of investment potential, capital investments, the importance of fixed capital formation and investments in them, as well as the specifics of domestic and foreign investment.

Key words: investment, region, potential, investment potential, domestic investment, regional investment, fixed capital

Мамлакат иқтисодиёти барқарорлигини таъминлаш, унинг юқори ўсиш суръатларига эришиш мавжуд омил ва манбаларга боғлиқ. Шундай бўлсада, уларнинг мавжудлиги эмас, балки омиллардан фойдаланиш ҳамда уларнинг ўзаро узвийлигини таъминлаш ҳам муҳим масала ҳисобланади. Мазкур масалалар эса яхлит ҳолда мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини ифодалайди. Бир сўз билан айтганда, миллий иқтисодий тизимнинг имкониятлари, улардан жорий ва истикболдаги фойдаланиш йўллари ривожланиш асосини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “...инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш” - иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари сифатида белгиланган.

Мамлакат салоҳиятини ифодалаш, у билан боғлиқ жараёнлар турли жиҳатларга қараб ифодаланади. Яъни, салоҳиятни тадқиқ этиш жараёни тизимли, таркибий турларга эга.

Мамлакат салоҳияти тизимли жиҳатдан ўрганилганда улар ўзаро боғлиқ бир нечта унсурлардан ташкил топганлигига эътиборга олиб, таркибий тузилишда эса, бир қатор жиҳатлари бўйича ҳудудий жиҳатларига мувофиқ тадқиқ қиламиз.

Фикримизча, инвестиция салоҳияти билан боғлиқ тушунчаларни ўрганишда миқдорий ва омилли йўналишдаги таърифларга алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Жумладан, инвестиция салоҳиятини ўрганиш билан боғлиқ берилган таърифларда моддий ёки миқдорий жиҳатлар эътиборга олинганда, тўғридан-тўғри инвестиция ҳажми ёки манбалари ҳисобга олинади. “Инвестиция салоҳияти” тушунчаси фойда олиш ёки бошқа иқтисодий натижаларга эришиш мақсадида узоқ муддатли активларга, шу жумладан, қимматли қоғозларга маблағлар киритиш имконияти даражасини ифодалайди [1]. А.Е.Дворецкая фикрича эса, инвестиция салоҳияти – инвестициялаш учун мавжуд барча манбалар йиғиндиси ҳисобланади [2].

Н.С.Юрлова инвестиция салоҳияти – бу иқтисодиётни шакллантиришга қаратилган инвестицион фаолиятни амалга ошириш учун зарурий ва етарли инвестиция ресурси ҳажмини бирлаштириш имкониятини ифодалайди, деб таъриф берган [3].

А.К.Аймухаммедова ички инвестиция салоҳиятига тўхталиб ўтган [4]. Унинг фикрича, ички инвестициялар миллий иқтисодий тизим учун муҳим ҳисобланади. Ички инвестиция салоҳияти – мамлакатдаги аҳоли, корхона ва ташкилотларнинг бўш пул маблағларидан иборат, деб таъриф берилган.

Фикримизча, инвестиция салоҳиятини якуний натижаси инвестиция ҳажми билан белгилансада, унинг ҳолати биргина манбаларга боғлиқ эмас. Яъни, манбаларни ҳаракатлантирувчи соҳаларга ҳам эътибор беришимиз зарур. Хусусан, инфратузилма салоҳияти, ишлаб чиқариш салоҳияти, табиий-географик салоҳият кабиларни ҳам эътиборга олган таърифлар нисбатан тўлиқ, деб ҳисоблаймиз.

Жумладан, А.М.Содиқов фикрича, минтақанинг инвестиция салоҳияти ҳудуднинг табиий-ресурс, ишлаб чиқариш, истеъмол, инфратузилма, инновация, меҳнат, институционал, молиявий ҳолати билан белгиланади [5].

Н.Р.Ражабов томонидан берилган таърифга кўра, ҳудуд инвестиция салоҳияти – бу ҳудуднинг ривожланиш даражаси бўлиб, унга кўра ҳудуд ўзининг табиий-иқтисодий салоҳиятидан, рақобат устунликлари ва институционал имкониятларидан самарали фойдаланиши ҳисобига аҳоли турмуш даражаси ва сифатининг барқарор ўсиб бориши ҳисобланади [6].

Шуни алоҳида таъкидлаيمизки, инвестиция салоҳиятини ошириш охир-оқибат чекланган ресурслардан максимал фойдаланиш имкониятини яратади. Яъни, ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро самарали фаолиятини таъминлайди. Шу ўринда, аҳоли эҳтиёжи билан боғлиқ таърифлар ҳам келтириб ўтилган.

И.В.Арсентьева фикрича, инвестиция салоҳияти – барча жамғарма манбалари ҳисобидан уларнинг чекланганлиги шароитида иқтисодиётда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини такомиллаштириш ва ривожлантириш ҳамда улардан турли мулкчилик кўринишларида самарали фойдаланишда аҳоли эҳтиёжини нисбатан тўлиқ қондириш имкониятлари, дея таърифланган [7].

Шунингдек, бир гуруҳ олимлар [8] инвестиция салоҳиятини микродаражада тадқиқ этишган бўлиб, улар фикрича, фирмаларнинг инвестиция салоҳияти акционерлик капиталини ошириш имкониятидир. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, амалга оширилган тадқиқотларни кўрсатишича инвестиция салоҳиятини аниқлашда нафақат давлатнинг молиявий имкониятлари, балки, молия бозори ва унинг алоҳида элементлари, хусусий секторнинг молиявий имкониятлари ҳам инобатга олинади [2]. Яъни, ушбу циклик жараён қуйидагиларни ўз ичига олади: дастлаб фирма ўзининг инвестиция салоҳиятини аниқлайди; фирмалар салоҳиятини молиялаштириш учун қўшимча капитал жалб этади; фирма инвестиция қилади; корхона маҳсулот ишлаб чиқаради ва реализация қилади.

Мамлакатнинг яхлит салоҳияти минтақалар, улар эса корхоналар, уй хўжаликлари ҳамда иқтисодий субъектлар салоҳиятини ўз ичига олади. Бу ўринда, минтақа салоҳиятини кўриб ўтиш муҳим. Чунки, миллий иқтисодий тизим ва иқтисодий бирликларнинг ўзаро узвийлигини таъминловчи бўғин ҳудудий тизим ҳисобланади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасини кўрсатишича, барқарор ривожланишни таъминлаш янги технологиялар, яъни инновацион иқтисодиёт барпо этишга бевосита боғлиқ экан. Бу масалани икки жиҳат билан ифодалаймиз. Улар моддий ва маънавий жиҳатлар ҳисобланади. Моддий асосини капитал қўйилмалар ташкил этса, маънавий асосини инсон капитали ташкил қилади. Шундай бўлсада, ҳар икки масала моддийлик борасида бирлашади ва бу инвестиция омили ҳисобланади.

Хусусан, капитал қўйилмаларни, асосий капитални шакллантириш ҳамда уларни ривожлантиришда асосий капиталга киритилган инвестициялар орқали амалга оширамиз. Ўз навбатида, инсон капиталини шакллантириш ҳамда ривожлантириб бориш ҳам инсон омилини такомиллаштиришга қилинган сарфлар орқали ифодалаймиз. Демак, инновацион иқтисодиётни барпо этишда минтақанинг инвестиция омилини, салоҳиятини тадқиқ қилиш зарур. Инвестиция салоҳияти тушунчасини тадқиқ этиш билан боғлиқ изланишларни таҳлил қилишдан аввал “салоҳият” тушунчасига тўхталиб ўтиш лозим.

“Салоҳият” одатда мазмун ва моҳияти жиҳатидан имконият маъносини ифодалайди. Шундай бўлсада, ушбу тушунча соҳа ва воқелик билан боғлиқ равишда хусусий тавсифга ҳам эга ҳисобланади. Фикримизча, иқтисодий соҳада “салоҳият” тушунчаси тегишли тизимнинг мавжуд ва келгусидаги ривожланиши учун асос бўлувчи манбалари ҳамда улардан фойдаланиш имкониятларини ифодалайди. Манбаларни эса, жорий ва истикболли хусусиятга қараб икки иқтисодий тушунчаларга бўламиз. Яъни, иқтисодиётдаги омил ва захираларга ажратамиз. Омиллар бугун фойдаланиш йўлга қўйилган манбаларни ўз ичига олса, захира аниқланган ёки фойдаланиш йўналишида аниқланган бўлсада, қўлланиш борасида етказилмаган манбалардир. Демак, салоҳият иқтисодиётнинг фундаментал масаласи – чекланган ресурсларни ҳисобга олиб, чекланмаган эҳтиёжларни қондиришни ҳамда барқарорликнинг бош мақсади – истикболдаги талаб ва эҳтиёжларни ҳисобга олиб жорий истеъмолни қондиришни ўз ичига олар экан. Шу ўринда, салоҳият иқтисодиёт барқарорлиги, унинг ривожланиши ҳамда мутаносиблиги билан тўғридан-тўғри боғлиқлигини ифодалайди.

Кенг маънода “салоҳият” тушунчаси муайян вазифа ёки мақсадга эришиш учун ишга солиниши ёки фойдаланилиши мумкин бўлган манбалар, имкониятлар, воситалар ёки захиралардан иборат бўлади [1].

Салоҳият нафақат бутун иқтисодий тизимнинг балки унинг унсурларини ҳам алоҳида имкониятларини ифодалашда ҳам фойдаланилар экан. Бу борада, салоҳиятни иқтисодий тизим нуқтаи назаридан горизонтал ва вертикал тарзда ифодалаймиз. Горизонтал турида иқтисодиёт соҳа ва тармоқлари салоҳиятини тадқиқ этамиз. Яъни, саноат салоҳияти, қишлоқ хўжалиги салоҳияти, хизматлар салоҳияти кабиларни ўрганамиз. Вертикал тарзда эса, бирмунча мураккаб тизим юзага келиб, унинг бир қатор белгилари бўйича турларга ажратамиз. Ҳудудийлиги бўйича: мамлакат, минтақа, корхона, уй хўжалиги салоҳиятини ўргансак, омилли жиҳатлари бўйича меҳнат салоҳияти, инвестиция салоҳияти, табиий ресурслар салоҳияти, тадбиркорлик салоҳияти сифатида таҳлил қиламиз.

Иқтисодиётнинг ривожланиб бориши натижасида инвестиция салоҳияти билан боғлиқ тушунчалар ҳам ўзгариб бори. Жорий вақтга келиб, инвестициялар нафақат молиявий масалаларни, балки инновацион фаолият билан ҳам ўз узвийлигини акс эттирмоқда. Шу боис, инновацион-инвестицион фаолият ва салоҳиятни ўрганишга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда.

Юқорида амалга оширилган тадқиқотларни умумлаштириб, инвестиция салоҳиятига муаллифлик таърифини берамиз. Инвестиция салоҳияти – инвестиция омилини барча манбалари ҳисобидан жалб этишга қаратилган ҳудуднинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва табиий имкониятлари йиғиндиси ва уларни қўллаш даржаси ҳисобланади. Кенг маънода эса, инвестиция салоҳияти ҳудуднинг институционал, инновацион, табиий-ресурс, географик-жойлашув, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва инфратузилма салоҳиятларининг инвестициялар қўламини ошириш борасидаги самарали мажмуи бўлиб, минтақанинг барқарор ривожланиш йўналишида фойдаланиш имкониятларидир.

Инвестиция салоҳиятини алоҳида бир бутун тизим сифатида ажратиб ўрганиш муҳим ҳисобланади. Бунда, инвестиция салоҳиятининг унсурлари, улардан оқилона ва мақбул фойдаланиш чора-тадбирларини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Фикримизча, инвестиция салоҳияти ва уни ташкил этувчилар фаолиятини тадқиқ этишда тизимли ёндашув талаб этилади. Бунда инвестиция салоҳиятини реал ва потенциал турларга ажратишни тавсия қиламиз. Жумладан, жалб этилиши режалаштирилган инвестиция ҳажми билан ҳақиқий инвестиция ўртасида фарқ мавжуд. Мазкур фарқ, инвестиция салоҳиятини реал ва потенциал турларга ажратиш учун асос ҳисобланади. Потенциал инвестиция салоҳиятини шакллантириш ва аниқлаш миллий иқтисодий тизим молиявий имкониятлари асосида белгиланади. Реал инвестициялар эса, ундан амалга оширилган, яъни молиялаштириш манбалари ҳисобига жалб этилган ички инвестициялар даражаси билан белгиланади. Шундай бўлсада, ҳар бир иқтисодий тизим инвестиция салоҳиятини оширишга, унинг потенциал даражасига етказишга интилади.

Инвестиция салоҳияти иқтисодий тизим даражаси нуктаи назаридан уч босқичга ажратамиз. Улар, макродаржада – мамлакат иқтисодиёти; мезодаражада – минтақа иқтисодиёти; микродаржада – аниқ бир хўжалик субъектининг фаолиятига бўлинади. Шу билан бирга, мазкур даражаларнинг инвестиция салоҳиятига таъсир қилувчи омиллари ҳам ўзига хос бўлиб, юқоридаги жиҳатларига мувофиқ ўзгариб боради.

Фикримизча, инвестиция салоҳиятига таъсир қилувчи омилларни юқоридаги таснифий белгиларни уйғун ҳолатда минтақа миқёсида қуйидаги кўринишда келтириб ўтаемиз:

1) бошқарув-ҳуқуқий шарт-шароитлар (мазкур омил асосида минтақада мавжуд инвестицион фаолият учун яратилган шароитлар, ҳуқуқий имтиёз ва асослар, минтақада ташкил этилган саноат ҳудудлари, эркин иқтисодий ҳудудларни эътиборга оламиз);

2) иқтисодий конъюнктура (ЯХМ, унинг таркибидаги соҳа ва тармоқларнинг улуши, реал секторнинг ўрни, саноат тармоғининг ривожланганлик даражаси, йирик бозорларнинг мавжудлиги, халқаро аҳамиятга эга транспорт йўлларининг мавжудлиги, табиий ресурс салоҳияти);

3) сиёсий муҳит;

4) ижтимоий муҳит (аҳоли турмуш тарзи, таълим тизими ва ижтимоий инфратузилманинг ҳолати, аҳоли сони ва таркиби);

5) табиий-географик ҳолат ва экологик вазият.

Минтақанинг инвестиция салоҳияти юқоридаги мезонлар билан бирга ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ҳам боғлиқдир.

Юқорида билдирилган қарашларни умумлаштирган ҳолда минтақа иқтисодий салоҳиятига таъсир этувчи омилларни эндоген ва экзоген ёки билвосита ва бевосита (ёхуд ички ва ташқи) тарзда таснифлашни таклиф этамиз. Жумладан, эндоген омиллар қаторида ҳудудда жойлашган омилларни ҳисобга оламиз. Улар: ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари ҳамда уларнинг таркибий тузилиши; мавжуд табиий-ресурслар, географик жойлашуви; меҳнат ресурслари сони ва уларнинг таркиби, инсон капиталининг ривожланганлик даражаси; инновацион фаолиятнинг иқтисодиётдаги қўламини ва инновацион инфратузилма; ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма. Экзоген ёки ташқи омиллар таркибига қуйидаги омилларни киритишни таклиф қиламиз: мамлакатдаги инвестиция сиёсати; минтақанинг инвестиция стратегияси; сиёсий муҳит; ҳудуд иқтисодиётининг хорижий инвесторлар учун жозибадорлиги; мамлакатдаги сиёсий муҳит; иқтисодий ўсиш ва макроиқтисодий барқарорлик; давлат бюджети ҳолати ва унинг ИТТКИХларга йўналтирилган маблағлар.

Шунингдек, инвестиция сиёсати ҳар бир минтақада унинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб белгиланади. Хусусан, Хоразм вилояти учун ишлаб чиқилган инвестиция сиёсатида қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

Хоразм вилоятининг тарихий туризм салоятининг мавжудлиги ва унинг инфратузилма фаолиятини ривожлантириш;

Худуднинг қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқариш салоҳиятининг юқорилиги ва уларни қайта ишлаш саноатини, жумладан, енгил ва озиқ-овқат саноатини ривожлантиришнинг жорий ҳамда истиқболдаги хом ашё базасининг мавжудлиги;

Қўшни минтақаларнинг бой табиий-ресурслари ҳамда уларни ташиб келиб қайта ишлаш саноатини ривожлантириш учун инновацион инфратузилманинг мавжудлиги, жумладан, Хоразм вилояти табиий ва аниқ фан соҳалари бўйича етакчи имкониятларга эғалиги;

Экотуризм ва тиббий туризмни ривожлантириш бўйича табиий салоҳиятининг етарлилиги.

ҲОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Валиев Б.Б. Минтақаларни комплекс ривожлантиришда уларнинг инвестиция салоҳиятини ошириш масалалари. “Янги Ўзбекистон иқтисодиётининг макроиктисодий барқарорлигини таъминлаш: муаммолар, таҳлилар ва натижалар” онлайн, илмий-масофавий конференцияси тезислар тўплами. –Т.: 2020 йил 30 апрель. 522-529 б.

2. Воробьев Ю. Н., Воробьева Е. И. Инвестиционный потенциал экономики России: финансовые возможности развития // Известия Уральского государственного экономического университета. 2019. Т. 20, № 1. С. 41–60. DOI: 10.29141/2073-1019-2019-20-1-4.

3. Юрлова Н. С. Системный подход к управлению инвестиционным потенциалом // Успехи современной науки. Т. 5. № 3, 2017. С. 6–8.

4. Аймухаммедова А.К. Миллий иқтисодиётда ички инвестиция салоҳиятидан самарали ҳоидаланиш йўллари // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2020 yil.

5. Садыков А.А. Основы регионального развития: теория, методология, практика/Монография. Ташкент. «IQTISOD-MOLIYA», 2005. С. 198 – 201.

6. Н.Р.Ражабов. Худуд инвестицион салоҳиятидан самарали ҳоидаланиш //“Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy electron jurnali. № 3, may-iyun, 2019 yil.

7. Арсентьева И. В. Классификация факторов инвестиционного потенциала России // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд. 2010, №1-1. С. 164–168.

8. Yangyang Chen, Qingyuan Li, Jeffrey Ng, Chong Wang. Corporate financing of investment opportunities in a world of institutional cross-ownership //Journal of Corporate Finance. 2021, 69. <https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2021.102041>.

УЎҚ 33

ПЕНСИЯЛАРНИНГ ЭНГ КАМ МИҚДОРЛАРИГА КИРИТИЛГАН ЎЗГАРТИРИШЛАРДАН ХАБАРДОРМИСИЗ?

Б.С.Маматов, доц., и.ф.н., Тошкент молия институти, Тошкент

Аннотация. Мақолада амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланган ёшга доир энг кам пенсия миқдорида ва ундан кам пенсия олувчи шахсларнинг пенсия миқдорларига киритилган ўзгартиришлар кўриб чиқилган. Амалий мисоллар асосида белгиланган ёшга доир энг кам пенсия миқдорида ва ундан кам пенсия олувчи шахсларга ҳамда боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчиларнинг ҳар бир меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоси учун қўшимча тўловлар ҳисоб-китоби таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: пенсия, пенсия миқдори, энг кам пенсия миқдори, пенсияни ҳисоблашнинг базавий миқдори, боқувчисини йўқотганлик пенсияси, меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоси, қўшимча тўлов, иш стаж

Аннотация. В статье рассматриваются внесенные изменения размера пенсии для лиц, получающих пенсию в установленном минимальном размере пенсии по возрасту и ниже. На практических примерах проанализированы расчет пенсий для лиц, получающих пенсию в установленном минимальном размере пенсии по возрасту и ниже и на каждого нетрудоспособного члена семьи получателя пенсии по потере кормильца.

Ключевые слова: пенсия, размер пенсий, минимальный размер пенсии, базовая величина исчисления пенсии, пенсии по потере кормильца, нетрудоспособный член семьи, дополнительные платежи, трудовой стаж

Abstract. The article discusses the changes made to the amount of the pension for persons receiving a pension in the established minimum pension for age and below. Based on practical examples, the calculation of pensions for persons receiving a pension in the established minimum pension for age and below and for each disabled family member of a recipient of a survivor's pension is analyzed.

Key words: pension, amount of pension, minimum pension, basic amount of pension calculation, pensions for the loss of a breadwinner, disabled family member, additional payments, seniority

Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, фуқаролар пенсия таъминоти тизимини ривожлантириш ҳар қандай давлат ва жамият олдида турган энг долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Чунки, инсонларнинг турмуш тарзи, кайфияти, амалга оширилаётган ислохотларга муносабати қандай бўлиши, аввало, уларнинг қай даражада ижтимоий ҳимояланганлиги билан бевосита боғлиқдир. Халқаро меҳнат ташкилоти (International Labour Organization)нинг 2020-2022 йилларда бутунжаҳон

ижтимоий ҳимоя бўйича ҳисоботида қайд этилишича, «Барча ижтимоий тўловлар таркибида пенсиялар, айниқса, кексалар орасида камбағалликни камайтиришда муҳим рол ўйнайди ва аксарият пенсионерларнинг ягона даромад манбаидир» [3]. Шунингдек, «айни пайтда жаҳон миқёсида пенсия ёшидагиларнинг 77,5 фоизи ёшга доир пенсия билан таъминланган» [4]. Бироқ, аксарият мамлакатларда бундай тўловларнинг ҳажми кексаларнинг камбағалликдан қутилишига имкон бермайди. Пенсия таъминоти бўйича минтақалар, қишлоқ ва шаҳар ҳудудлари, шунингдек, аёллар ва эркаклар ўртасида жиддий фарқлар мавжуд. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ)га аъзо мамлакатларда самарали пенсия тизимини ташкил этиш, пенсия фондларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш, ижтимоий таъминотнинг минимал халқаро меъёрлари (даражаси)ни таъминлаш билан боғлиқ муаммолар сақланиб қолмоқда. Шу сабабдан ҳам жаҳоннинг аксарият мамлакатларида кўп даражали пенсия тизимини яратиш ва такомиллаштириш, ижтимоий таъминотнинг минимал халқаро меъёрларини таъминлашга оид талаблар асосида ривожлантирилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу нуқтаи назардан мамлакатимизда энг кам пенсия миқдорларига киритилган ўзгартиришлардан хабардор бўлиш муҳим амалий аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 4 июндаги “Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштиришга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6241-сонли ҳамда 2021 йил 17 августдаги “Иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида”ги ПФ-6279-сонли Фармонлари билан пенсияларнинг энг кам миқдорларига ўзгартиришлар киритилди.

1. Авваламбор ҳар бир Фармоннинг пенсияларнинг энг кам миқдорларига оид бандларини ёдга олиб ўтсак. *ПФ-6241 сонли Фармон* [1] Фармоннинг 1а-банди: белгиланган ёшга доир энг кам пенсия миқдорида ва ундан кам пенсия олувчи шахсларга пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи миқдорида қўшимча жорий этиш ҳамда ушбу Фармоннинг 1б-банди: боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчиларнинг ҳар бир меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоси учун пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи миқдорида қўшимча тўлов жорий этиш белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6279-сонли Фармони [2] 2-бандига кўра:

- пенсияни ҳисоблаш базавий миқдори – ойига 289000 сўм;
- ёшга доир энг кам пенсиялар – ойига 565000 сўм;
- иш стажы тўлиқ бўлмаган чоғдаги пенсияларнинг энг кам миқдори қўшимча тўловни ҳисобга олган ҳолда – ойига 440000 сўм;

- белгиланган ёшга доир энг кам пенсия миқдоридан 623000 сўмгача пенсия олувчиларнинг ёшга доир ва ногиронлик бўйича пенсиялари миқдори – ойига 623000 сўм;

- боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчиларнинг бир нафар меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоси учун пенсиянинг энг кам миқдори – ойига 440000 сўм ва кейинги ҳар бир меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоси учун амалдаги тартиб (Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6241 сонли Фармон)га мувофиқ миқдорларда пенсия тўлаш белгиланган. Мазкур икки Фармонда белгиланган миқдорларнинг татбиқ этилишида қуйидагилар иноватга олиниши зарур. Жумладан:

- пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи миқдоридаги қўшимча тўлов иш стажы тўлиқ бўлмаган чоғдаги пенсияларнинг энг кам миқдори (амалда 282500 сўм) ва белгиланган ёшга доир энг кам пенсия миқдорлари (565000 сўм) ўртасидаги миқдорларда пенсия олувчиларга берилади. Бироқ пенсия миқдори пенсияни ҳисоблаш базавий миқдоринингнинг 20 фоизи миқдоридаги қўшимча тўловни ҳисобга олган ҳолда 440000 сўмдан кам бўлиши мумкин эмас, яъни пенсия миқдорига пенсияни ҳисоблаш базавий миқдоринингнинг 20 фоизи миқдоридаги қўшимча тўловни қўшгандаги биргаликдаги миқдор 440000 минг сўмдан кам бўлса, пенсионерга 440000 сўм пенсия тайинланади;

- ёшга доир ва ногиронлик пенсиялари (иш стажы етарли бўлмаган чоғдаги тайинланувчи пенсияларга ҳам тегишли) миқдорлари 565000 сўмдан 623000 сўм оралиқда бўлса, уларнинг пенсиялари миқдорлари бир хил 623000 сўм деб белгиланди;

- иш стажы тўлиқ бўлмаган чоғдаги ёшга доир ва ногиронлик пенсиялари миқдорлари 382201 сўмдан 564999 сўмгача бўлган ҳолда пенсияга пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи (57800 сўм) миқдоридаги қўшимча тўлов қўшилади;

- боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчи ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоси учун пенсияга пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи (57800 сўм) миқдоридаги қўшимча тўлов қўшилади. Агар боқувчисини йўқотганлик пенсияси миқдори ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоси учун бўлинганда 440000 сўмдан кам бўлса, фақат бир нафар аъзо учун пенсия миқдори

440000 сўм деб белгиланади, қолган ҳар бир аъзо учун пенсияга пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи (57800 сўм) миқдоридagi қўшимча тўлов қўшилади.

Энди 2022 йилнинг 1 март ҳолатига пенсияларнинг энг кам миқдорлари мазкур Фармонлар бандлари асосида қанча бўлишини амалий мисоллар билан кўриб чиқамиз.

1-мисол: Фуқаро Алиев ёшга доир пенсия олади. “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия 565 000 сўм. ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича Алиевнинг пенсиясига пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи (289 000*20%), яъни 57800 сўм қўшимча тўлов берилади ва унинг умумий пенсия миқдори 622 800 сўмни ташкил этади. ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра эса белгиланган ёшга доир энг кам пенсия миқдоридан 623 000 сўмгача пенсия олувчиларнинг ёшга доир ва ногиронлик бўйича пенсиялари миқдори – ойига 623 000 сўм қилиб белгиланган. Шунинг учун Алиевнинг пенсияси қўшимча тўловлар билан 623 000 сўмни ташкил этади.

“Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия	ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича қўшимча тўлов билан белгиланган пенсия миқдори	ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра белгиланган пенсия миқдори
565000	$565000 + 289000 * 20 \% = 622800$	623000
Юқоридаги уч қонун ҳужжати асосида ҳисобланган миқдор		
623 000		

2-мисол: Фуқаро Валиева иш стажи тўлиқ бўлмаган ёшга доир пенсия олади. “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия 300 000 сўм. ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича Валиеванинг пенсиясига пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи (289 000*20%), яъни 57800 сўм қўшимча тўлов берилади ва унинг умумий пенсия миқдори 357800 сўмни ташкил этади. ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра эса иш стажи тўлиқ бўлмаган чоғдаги пенсияларнинг энг кам миқдори қўшимча тўловни ҳисобга олган ҳолда – ойига 440000 сўм қилиб белгиланган. Шунинг учун Валиеванинг пенсияси қўшимча тўловлар билан 440000 сўмни ташкил этади.

“Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия	ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича қўшимча тўлов билан белгиланган пенсия миқдори	ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра белгиланган пенсия миқдори
300000	$300000 + 289000 * 20 \% = 357800$	440000
Юқоридаги уч қонун ҳужжати асосида ҳисобланган миқдор		
440000		

3-мисол: Фуқаро Алиева иш стажи тўлиқ бўлмаган ёшга доир пенсия олади. “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия 400000 сўм. ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича Алиеванинг пенсиясига пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи (289 000*20%), яъни 57800 сўм қўшимча тўлов берилади ва унинг умумий пенсия миқдори 457800 сўмни ташкил этади. ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра эса иш стажи тўлиқ бўлмаган чоғдаги пенсияларнинг энг кам миқдори қўшимча тўловни ҳисобга олган ҳолда – ойига 440000 сўм қилиб белгиланган. Шунинг учун Алиеванинг пенсияси қўшимча тўловлар билан 440000 сўмни ташкил этади. ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича Алиеванинг пенсиясига пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи (289 000*20%), яъни 57800 сўм қўшимча тўлов берилиши муносабати билан пенсия миқдори 457800 сўмни ташкил этади.

“Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия	ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича қўшимча тўлов билан белгиланган пенсия миқдори	ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра белгиланган пенсия миқдори
400000	$400000 + 289000 * 20 \% = 457800$	440000
Юқоридаги уч қонун ҳужжати асосида ҳисобланган миқдор		
$400000 + 289000 * 20 \% = 457 800$		

4-мисол: Фуқаро Ғаниева боқувчисини йўқотганлик пенсияси олади, ўзи билан қўшиб ҳисобланганда боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олувчилар сони 4 нафарни ташкил этади. “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия 2800000 сўм. ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1б-банди бўйича мазкур боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчиларнинг ҳар бирисига пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи (289 000*20%*4), яъни 231800 сўм қўшимча тўлов берилади ва умумий пенсия миқдори 3031800 сўмни ташкил этади. ПФ-6279 сонли Фармоннинг мазкур вазиятга таъсир қиладиган банди йўқ. Шунинг учун Ғаниеванинг пенсияси қўшимча тўловлар билан 3031800 сўмни ташкил этади.

“Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия	ПФ-6241 сонли Фармоннинг 16-банди бўйича қўшимча тўлов билан белгиланган пенсия миқдори	ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра белгиланган пенсия миқдори
2 800 000	$2800000+289000*20\%*4=3031800$	Фармонда мазкур ҳолат учун мезон белгиланмаган
Юқоридаги уч қонун ҳужжати асосида ҳисобланган миқдор		
$2800000+289000*20\%*4=3031800$		

5-мисол: Фуқаро Самиева боқувчисини йўқотганлик пенсияси олади, ўзи билан қўшиб ҳисобланганда боқувчисини йўқотганлик пенсиясини олувчилар сони 3 нафар. “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия 1100000 сўм. ПФ-6241-сонли Фармоннинг 16-банди бўйича мазкур боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчиларнинг ҳар бирисига пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи ($289\,000*20\%*3$), яъни 173400 сўм қўшимча тўлов берилади ва умумий пенсия миқдори 1273400 сўмни ташкил этади. ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра эса боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчиларнинг бир нафар меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоси учун пенсиянинг энг кам миқдори – ойига 440000 сўм ва кейинги ҳар бир меҳнатга қобилиятсиз оила аъзоси учун амалдаги тартибга мувофиқ миқдорларда пенсия тўлаш белгиланган. ПФ-6279-сонли Фармон бўйича қуйидаги ҳисоблашлар амалга оширилади:

мазкур пенсияни олувчи ҳар бир меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоси учун тўғри келувчи миқдорни аниқлаймиз: $1100000/3=366666,7$ сўм.

Фармонда фақат 1 нафар меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоси учун пенсия миқдори 440000 сўм қилиб белгиланиши, қолганлари учун эса пенсияни ҳисоблашнинг амалдаги тартиби бўйича ҳисобланган миқдорлар қолиши белгиланган. Шунинг учун пенсия миқдори қуйидагича бўлади: 1 нафар аъзо учун – 440000 сўм, қолган икки нафар аъзо учун биргаликда 733333 сўм ($366666,7*2$), умумий пенсия миқдори 1173333 сўмни ташкил этади. Бироқ бу ерда ПФ-6241-сонли Фармоннинг 16-банди бўйича, қолган 2 нафар аъзонинг ҳар бириси учун ҳам пенсияни ҳисоблаш базавий миқдорининг 20 фоизи миқдоридаги устама, яъни 115600 сўм ($289000*20\%*2$) қўшилиши зарур. Шу билан мазкур боқувчисини йўқотганлик пенсиясининг умумий миқдори 1288933 сўмни ташкил этади.

“Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия	ПФ-6241 сонли Фармоннинг 16-банди бўйича қўшимча тўлов билан белгиланган пенсия миқдори	ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра белгиланган пенсия миқдори
1 100 000	$1100000+289000*20\%*3=1273400$	$440000+1100000*2/3=1173333$
Юқоридаги уч қонун ҳужжати асосида ҳисобланган миқдор		
$440000+1100000*2/3+289000*20\%*3=1288933$		

6-мисол: Фуқаро Самиев иш стажи тўлиқ бўлмаган ёшга доир пенсия олади. “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия 580 000 сўм. ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича Самиевнинг пенсиясига қўшимча тўлов берилмайди, чунки пенсия миқдори умумий белгиланган ёшга доир пенсия миқдори (565000 сўм)дан юқори. Бироқ, ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра белгиланган ёшга доир энг кам пенсия миқдоридан 623 000 сўмгача пенсия олувчиларнинг пенсияси миқдори 623000 сўм бўлиши белгиланган, бу иш стажи етарли бўлмаган чоғдаги пенсиялар учун ҳам таалуқли. Шунинг учун Самиевнинг пенсияси 623000 сўмни ташкил этади.

“Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги Қонун шартлари бўйича унга ҳисобланган пенсия	ПФ-6241 сонли Фармоннинг 1а-банди бўйича қўшимча тўлов билан белгиланган пенсия миқдори	ПФ-6279 сонли Фармоннинг 2-бандига кўра белгиланган пенсия миқдори
580000 сўм	Фармонда мазкур ҳолат учун мезон белгиланмаган	623000 сўм
Юқоридаги уч қонун ҳужжати асосида ҳисобланган миқдор		
623000 сўм		

Ушбу ўзгартиришларда пенсиялар миқдорлари 2022 йилнинг 1 январь ҳолатига, ойлик миқдорлар учун белгиланган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 4 июндаги “Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштиришга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6241-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 17 августдаги “Иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва нафакалар миқдорини ошириш тўғрисида”ги ПФ-6279-сонли Фармони.
3. Международное бюро труда. Доклад о социальной защите в мире в 2020-2022 годах: Региональный доклад по странам Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии. – М.: МОТ, 2021. – С. 20.

ЎУК. 338.48

ОРОЛБЎЙИ МИНТАҚАСИДА ТУРИЗМ СОҲАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАШТИРИШ ВА ПРОГНОЗЛАШ МАСАЛАЛАРИ

У.Р. Матякубов, доцент, Урганч Давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада Оролбўйи минтақаси ҳисобланган Хоразм вилояти туризм соҳаси кўрсаткичларининг 2010-2021 йиллардаги динамикаси асосида кўп омилли эконометрик моделдан фойдаланиб, уларнинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган прогноз параметрлари ишлаб чиқилган.

Калим сўзлари: туризм, туристик хизматлар, эконометрик моделлаштириши, Хоразм вилояти, Оролбўйи минтақаси

Аннотация. В данной статье разработаны прогнозные параметры на 2022-2026 гг. используя многофакторную эконометрическую модель на основе динамики туристического сектора Хорезмской области, являющейся регионом Приаралья, в 2010-2021 гг.

Ключевые слова: туризм, туристические услуги, эконометрическое моделирование, Хорезмская область, Приаралье

Abstract. This article uses a multifactor econometric model based on the dynamics of tourism in Khorezm region (which is included in Aral Sea region,) in 2010-2021, and develops their forecast parameters for 2022-2026.

Keywords: tourism, tourist services, econometric modeling, Khorezm region, Aral Sea region

Оролбўйи минтақасида туризмни стратегик ривожлантириш учун унга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш, улар ўртасида ўзаро боғланишлар кўринишини тадқиқ қилиш ҳамда шу асосда келгуси даврларга прогнозлаш муҳим аҳамият касб этади. Қорақалпоғистон Республикасида туризм хизматлари ҳажмини прогнозини амалга ошириш учун етарли статистик маълумотлар етарли бўлмади. Шу сабабли, минтақада туристик хизматлар ҳажмининг прогнози, тадқиқотимизнинг иккинчи объекти бўлган Хоразм вилояти мисолида кўриб чиқилди.

Бугунги кунда маҳаллий тадқиқотчилар томонидан Хоразм вилояти баъзи туризм соҳаси кўрсаткичлари таҳлил қилинган. Жумладан, соҳа олимларидан Д.Бекчанов ишларида туристик дестинацияда туристик талаб ўрганилиб мавсумий ARIMA модели асосида Хоразм вилояти Хива туристик дестинациясига ташриф буюрувчи хорижий сайёҳлар сонинг 2025 йилгача бўлган прогноз қийматлари ҳисоблаб чиқилган [1]. Хоразм вилоятида туризмни ривожлантириш масаласига алоҳида эътибор қаратилаётганлиги ҳам соҳани кейинги йиллардаги ривожига тўхталиб ўтиш, уни ривожлантиришда транспорт хизматларини ролини баҳоланган ҳолда соҳани кейинги йиллардаги прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқтилган [2]. Инвестиция фаолиятини амалга оширишнинг дастлабки - инвестиция олди босқичи, фикримизча нисбатан кўп фарқли белгиларга эга, чунки у кейинги инвестициялаш ва фойдаланиш босқичларини амалга ошириш мақсадга мувофиқлигини асослайди ва уни асосли прогнозлашга имкон беради [3].

1-жадвал

Омилларнинг статистик тавсифи

	LN(Y)	LN(X ₁)	LN(X ₂)	LN(X ₃)	LN(X ₄)
Mean (ўртача)	1.540747	11.64947	3.454767	2.023251	2.794011
Median (медиана)	1.481605	10.91509	3.401197	1.945910	2.197225
Maximum (максимум)	4.070735	14.78879	5.187386	4.127134	4.927254
Minimum (минимум)	-0.805927	10.06049	2.302585	0.000000	1.609438
Std. Dev. (стандарт четланиш)	1.428186	1.528655	0.859943	1.320449	1.239499
Skewness — S (Асимметрия коэффициенти)	0.111406	1.000682	0.730909	0.162286	0.782378
Kurtosis — K (Экспесс коэффициенти)	1.898126	2.339562	2.638440	1.882166	1.868516
Jarque-Bera (Жарка-Бера мезони)	1.105799	3.886435	1.984185	1.185537	3.262629
Probability (эхтимоллик)	0.575279	0.143242	0.370800	0.552795	0.195672
Sum (умумий йиғинди)	32.35568	244.6388	72.55010	42.48827	58.67424
Sum Sq. Dev. (стандарт четланишларнинг умумий йиғиндис)	40.79431	46.73569	14.79002	34.87174	30.72716
Observations (кузатувлар сони)	21	21	21	21	21

Хоразм вилоятининг туристик хизматлар ҳажми ва унга таъсир қилувчи омиллар бўйича кўп омилли эконометрик модел ишлаб чиқиш, моделни ҳар ҳил тестлар билан текшириш ҳамда статистик аҳамиятлилигини аниқлаб, келгуси даврларга прогнозлаш, соҳада стратегик ва оптимал бошқарув қарорларини ишлаб чиқишга имконини беради. Хоразм вилоятида туристик хизматлар ҳажмининг ўзгаришига бир қанча омиллар таъсир кўрсатади. Жумладан, вилоятга ташриф буюрган сайёҳлар (хорижий ва маҳаллий), жойлаштириш воситалари, туризм фаолияти билан шуғулланаётган ташкилотлар (туроператорлар) ҳамда гид-эксурсаводлар сони каби омилларни келтириш мумкин.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда Хоразм вилоятининг туризм соҳаси фаолияти кўрсаткичлари бўйича кўп омилли эконометрик модел тузиш учун 2001-2021 йиллар яъни 21 йиллик давр ораллигини қамраб олган куйидаги кўрсаткичлар натижавий ва таъсир этувчи омиллар сифатида танлаб олинди: натижавий омил - туристик хизматлар ҳажми, млрд.сўм - (Y), таъсир этувчи омиллар - ташриф буюрган сайёҳлар (маҳаллий ва хорижий) сони - (X_1), жойлаштириш воситалари сони - (X_2), туристик фаолият олиб бораётган ташкилотлар (туроператорлар) сони - (X_3), гидтаржимонлар сони - (X_4).

Ўзгарувчиларнинг ўлчов бирлиги турлича бўлгани ҳамда кўп омилли эконометрик моделнинг интерпретациясини (талқини) яхшироқ тушунтириш учун барча омиллар қийматларини натурал логарифмланди. Тадқиқотда давомида қўлланиладиган эконометрик таҳлил усуллари амалга ошириш учун махсус эконометрик моделлаштириш, статистик ва прогнозлаш дастури - EViews 9 дастуридан фойдаланилди. Кўп омилли эконометрик моделни тузишдан олдин омилларнинг статистик тавсифи кўриб чиқилди (1-жадвал).

1-жадвал маълумотларида ҳар бир омил бўйича ўртача қиймати (mean), тенг иккига ажратувчи қиймати (median), максимал ва минимал қийматлари (maximum, minimum), шунингдек ҳар бир омилнинг ўртача қийматдан қанчалик фарқ қилиши (Std. Dev (Standard Deviation)) кўрсатилган. Бундан ташқари жадвалда ҳар бир омилнинг назарий тақсимот эгри чизиғи нормал тақсимот эгри чизиғига нисбатан ўнг тарафда ($S>0$) ёки чап тарафда ($S<0$) жойлашганини билдирувчи ассимметрия коэффициентини (Skewness - S) ва ҳар бир омилнинг назарий тақсимот эгри чизиғи нормал тақсимот эгри чизиғига нисбатан баландроқ ($K>0$) ёки пастроқ ($K<0$) жойлашганини англатувчи эксцесс коэффициентини (Kurtosis - K) ҳамда ҳар бир омилнинг нормал тақсимотга мослигини тасдиқлаш учун ўтказиладиган тест Жарка-Бера мезони (Jarque-Bera) қийматлари келтирилди.

Кейинги босқичда кўп омилли эконометрик модел тузиб чиқилди. Умумий ҳолда кўп омилли эконометрик модел куйидаги кўринишга эга:

$$\ln(Y) = \ln(\alpha_0) + \alpha_1 * \ln(X_1) + \alpha_2 * \ln(X_2) + \dots + \alpha_n * \ln(X_n) + \varepsilon \quad (1.1)$$

Бу ерда, Y — натижавий омил, X_i — таъсир этувчи омиллар ($i = \overline{1, n}$), ε — тасодифий хато.

Кўп омилли эконометрик моделдаги (1.1) номаълум $\alpha_0, \alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ параметрларни аниқлашда “энг кичик квадратлар” усули қўлланилди. Кўп омилли эконометрик моделнинг номаълум параметрларини ҳисоблаш натижалари куйидаги 2 -жадвалда келтирилган.

2-жадвал

Кўп омилли эконометрик модел параметрларининг ҳисоблаш натижалари

Variable (Ўзгарувчи)	Coefficient (Коэффициент)	Std. Error (Стандарт хатолик)	t-Statistic (t-Статистика)	Prob. (Эҳтимоллик)
C	-6,293560	1,701081	-3,699741	0,0019
LN X_1	1,626780	0,235352	6,912118	0,0000
LN X_2	1,225016	0,330917	3,701884	0,0019
LN X_3	0,860917	0,185438	4,642613	0,0003
LN X_4	0,787228	0,365923	2,15135	0,0221
R-squared (R-квадрат)	0,960701	Mean dependent var (Боғлиқ ўзгарувчи ўртача қиймати)		1,540747
Adjusted R-squared (текисланган R-квадрат)	0,950877	S.D. dependent var (Боғлиқ ўзгарувчи стандарт четланиши)		1,428186
S.E. of regression (Регрессиянинг стандарт хатолиги)	0,316540	Akaike info criterion (Акайке ахборот мезони)		0,741524
Sum squared resid (Қолдиқлар квадратлар йиғиндиси)	1,603163	Schwarz criterion (Шварц мезони)		0,990220
Log likelihood (Логарифмик ҳақиқатга яқинлиги)	-2,786001	Hannan-Quinn criter (Ханнан-Куин мезони)		0,795497
F-statistic (F-статистика)	97,78454	Durbin-Watson stat (Дарбин-Уотсон мезони)		2,424047
Prob(F-statistic) (Эҳтимоллик (F-статистика))	0,000000			

2-жадвал маълумотларидан фойдаланиб кўп омилли эконометрик моделнинг кўриниши келтирамиз:

$$\ln(Y) = -6,2936 + 1,6268 * \ln(X_1) + 1,2250 * \ln(X_2) + 0,8609 * \ln(X_3) + 0,5973 * \ln(x_4) \quad (1.2)$$

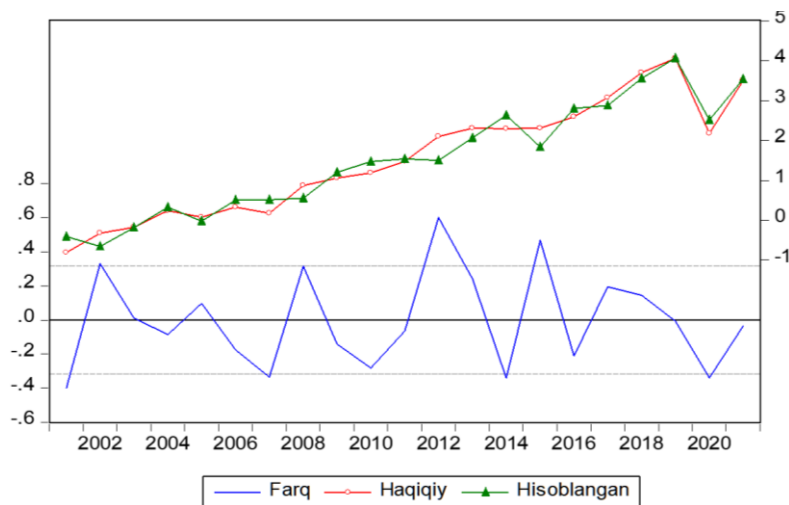
Ҳисобланган кўп омилли эконометрик модел шуни кўрсатадики, ташриф буюрган туристлар сони ўртача 1 фоизга ортса, туристик хизматлар ҳажми ўртача 1,63 фоизга ортиши, жойлаштириш воситалари сонини ўртача 1 фоизга ошиши, туристик хизматлар ҳажмини ўртача 1,23 фоизга ошишига, туристик фаолият шуғулланаётган ташкилотлар (туроператорлар) сонини 1 фоизга ўсиши, туристик хизматлар ҳажмини ўртача 0,86 фоизга ўсишига шунингдек, гидтаржимонлар сонини ўртача 1 фоизга кўтарилиши эса туристик хизматлар ҳажмини ўртача 0,6 фоизга кўтарилишига олиб келар экан.

Кўп омилли эконометрик модел (1.2) сифатини текшириш учун детерминация коэффицентини текширилди. Детерминация коэффиценти натижавий омилнинг ўзгаришига моделга киритилган омиллар неча фоиз таъсир кўрсатишини изоҳлайди. Ҳисобланган детерминация коэффиценти (R^2 - R-squared) 0,960701 га тенг. Бу эса туристик хизматлар ҳажмининг ($\ln Y$) ўзгаришига моделга киритилган омиллар 96,0701 фоиз таъсир кўрсатмоқда. Қолган 3,9299 (1,0-0,960701) фоизи моделга киритилмаган омиллар таъсири ҳисобланади.

Кўп омилли эконометрик моделдаги (1.2) омилларнинг стандарт хатоликларининг кичик қийматларини қабул қилганлиги ҳам моделнинг статистик аҳамияти юқори эканлигидан далолат беради. Кўп омилли эконометрик моделнинг (1.2) статистик жиҳатдан аҳамиятга эга эканлигини ёки ўрганилаётган жараёнга адекватлигини (мос келишини) текширишда F-Фишер мезони қўлланилади. Фишернинг ҳисобланган қиймати жадвалдаги қиймати билан таққосланади. Агар $F_{\text{ҳисоб}} > F_{\text{жадвал}}$ бўлса, у ҳолда модел статистик жиҳатдан яроқли ҳисобланади. Демак, F-Фишер мезонининг жадвал қиймати озодлик даражалари $k_1 = m$ (m - омиллар сони) ва $k_2 = n - m - 1$ (n - кузатувлар сони) ҳамда $\alpha = 0,05$ аҳамиятлилиқ даражасидан келиб чиқиб, $F_{\text{жадвал}} = 3,01$ га, F-Фишер мезонининг ҳисобланган қиймати $F_{\text{ҳисоб}} = 97,78$ га тенг ва $F_{\text{ҳисоб}} > F_{\text{жадвал}}$ шарт бажарилганлиги учун (1.2) модел статистик аҳамиятли эканлиги кўрсатди.

Кўп омилли эконометрик моделнинг (1.2) ҳисобланган параметрларини (регрессия коэффицентлари) ишончилигини текширишда Стьюдентнинг t-мезонидан фойдаланилади. Маълумки, ишончилиқ эҳтимоли $\alpha = 0,05$ ва озодлик даражаси $df = n - m - 1 = 21 - 4 - 1 = 16$ (n — кузатувлар сони, m - омиллар сони) дан келиб чиқиб t-мезонининг жадвал қиймати $t_{\text{жадвал}} = 2,12$ га тенг.

2-жадвал маълумотларидан ҳар бир омил бўйича t-мезонининг ҳисобланган қийматлари жадвал қийматидан катта эканлигини кўриш мумкин. Бу ҳолат (1.2) моделнинг ҳисобланган параметрларни (регрессия коэффицентлари) ишончли эканлигидан ҳамда (1.2) моделдан келгуси даврларга прогнозлашда фойдаланиш мумкинлигидан далолат беради. (1.2) кўп омилли эконометрик моделининг ҳақиқий, ҳисобланган ва улар ўртасидаги фарқлар куйидаги 5.8-расмда келтирилган.



1-расм. Туристтик хизматлар ҳажмининг ҳақиқий, ҳисобланган қийматлари ва улар ўртасидаги фарқлар графиги

1-расмдан кўриш мумкинки (1.2) кўп омилли эконометрик модел бўйича туристик хизматлар ҳажмининг ҳисобланган қийматлари графиги унинг ҳақиқий қийматлари графиги билан жуда яқин жойлашган, улар ўртасидаги фарқлар унчалик катта эмас. Ҳисобланган (1.2) кўп омилли эконометрик моделдан келгуси даврларга натижавий кўрсаткични прогнозлашда MAPE (Mean

absolute percent error - фойизлардаги ўртача абсолют хатолик) коэффиценти ҳисобланади ва у қуйдаги формула ёрдамида топилади:

$$MAPE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left| \frac{y_i - \hat{y}_i}{y_i} \right| * 100\% \quad (1.3)$$

бу ерда y_i – натижавий омилнинг ҳақиқий қийматлари, $\hat{y}_i$ – натижавий омилнинг ҳисобланган қийматлари. Агар ҳисобланган MAPE коэффиценти қиймати 15,0 фоиздан кичик бўлса, моделдан натижавий омилни прогнозлашда фойдаланиш мумкин бўлади, акс ҳолда фойдаланиб бўлмайди. Туристик хизматлар ҳажми бўйича MAPE коэффиценти 9,56 фоизни ташкил этмоқда. Шунинг учун (1.2) кўп омилли эконометрик моделдан туристик хизматлар ҳажмини келгуси давларга прогнозлашда фойдаланиш мумкинлигини билдиради.

Прогноз ҳисоб-китобларини амалга ошириш учун аввало ҳар бир таъсир этувчи омил бўйича тренд модел тузилади. Тренд модел - бу таъсир этувчи омилларни вақтга боғлиқ функцияси бўлиб, у умумий ҳолда қуйидаги кўринишга эга:

$$X_t = \alpha_0 + \alpha_1 * t + \varepsilon \quad (1.4)$$

Ташриф буюрган туристлар сони ($\ln X_1$) бўйича тренд модел қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln(X_1) = 9,3961 + 0,2049 * t \quad (1.5)$$

$$R^2 = 0,7953, F_{\text{ҳисоб}} = 42,56, t_{\alpha_0(\text{ҳисоб})} = 23,8322, t_{\alpha_1(\text{ҳисоб})} = 6,5241$$

$$F_{\text{жадвал}} = 4,41, t_{\text{жадвал}} = 2,1009$$

Жойлаштириш воситалари сони ($\ln X_2$) бўйича тренд модел қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln(X_2) = 1,9933 + 0,1329 * t \quad (1.6)$$

$$R^2 = 0,919, F_{\text{ҳисоб}} = 215,4404, t_{\alpha_0(\text{ҳисоб})} = 17,5383, t_{\alpha_1(\text{ҳисоб})} = 14,6779$$

$$F_{\text{жадвал}} = 4,41, t_{\text{жадвал}} = 2,1009$$

Туристик фаолият олиб бораётган ташкилотлар (туроператорлар) сони ($\ln X_3$) бўйича тренд модел қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln(X_3) = -0,2958 + 0,2108 * t \quad (1.7)$$

$$R^2 = 0,9814, F_{\text{ҳисоб}} = 1001,496, t_{\alpha_0(\text{ҳисоб})} = -3,5358, t_{\alpha_1(\text{ҳисоб})} = 31,6464$$

$$F_{\text{жадвал}} = 4,41, t_{\text{жадвал}} = 2,1009$$

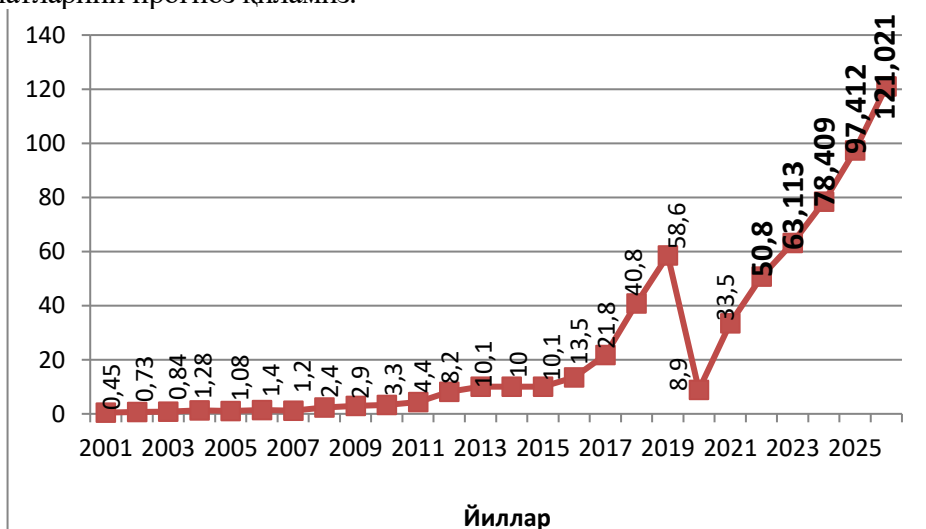
Гид-экскурсоводлар сони ($\ln X_4$) бўйича тренд модел қуйидаги кўринишга эга:

$$\ln(X_4) = 0,7921 + 0,182 * t \quad (1.8)$$

$$R^2 = 0,8299, F_{\text{ҳисоб}} = 92,7627, t_{\alpha_0(\text{ҳисоб})} = 3,3384, t_{\alpha_1(\text{ҳисоб})} = 9,6313$$

$$F_{\text{жадвал}} = 4,41, t_{\text{жадвал}} = 2,1009$$

Таъсир этувчи омиллар ва вақт омили ўртасида тузилган тренд моделлар таҳлили шуни кўрсатадики, (1.5) - (1.8) тренд моделлардаги барча ҳисобланган коэффицентларнинг статистик аҳамиятлилиги, параметрларнинг ишончилиги аниқланди. Демак, (1.5) - (1.8) тренд моделларни ҳисоблаймиз ва уларнинг ҳисобланган қийматларини (1.2) кўп омилли эконометрик моделга қўйиб, аввало таъсир этувчи омилларнинг прогноз қийматларини аниқлаймиз сўнгра эса натижавий омилни қийматларини прогноз қиламиз.

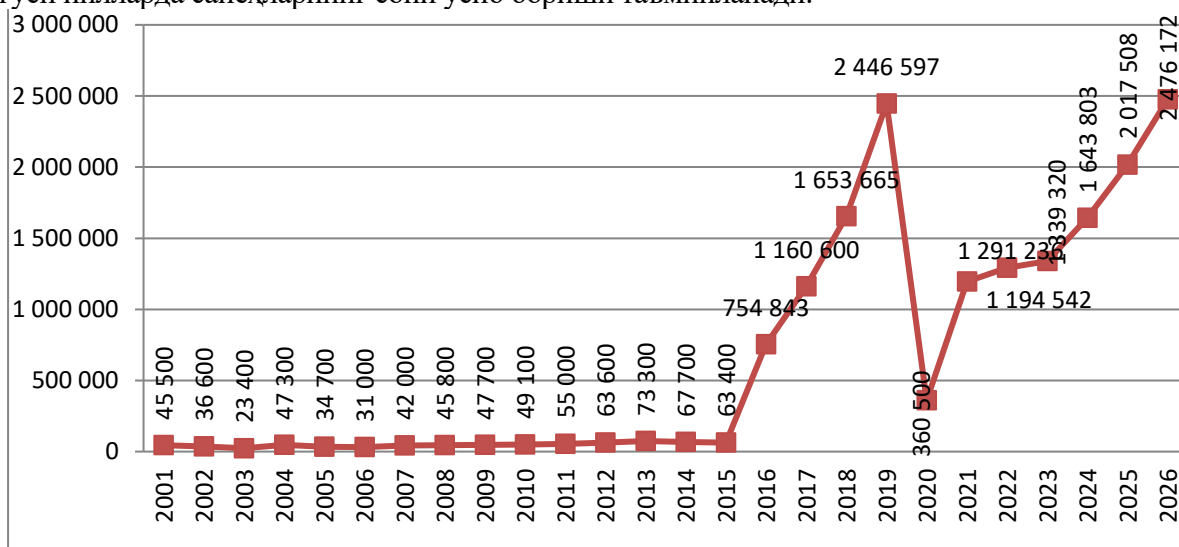


2-расм. Туристик хизматлар ҳажмининг 2001-2021 йиллардаги динамикаси ва 2022-2026 йилларга мўлжалланган прогноз қийматлари (млрд.сўмда)

Ушбу омилларнинг графиклари (2 ва 6 расмлар) ва туристик хизматлар ҳажмининг прогноз даврида ўсиш тенденцияси 2- расмда келтирилган. Хоразм вилоятида кўрсатилган туристик хизматлар ҳажмининг ўсиш тенденцияси 2019 йилгача барқарор даражада бўлиб, 2020 йил охирида COVID-19 пандемияси таъсирида кескин тушиб кетган. Бу кўрсаткич вақтинчалик бўлиб, 2021

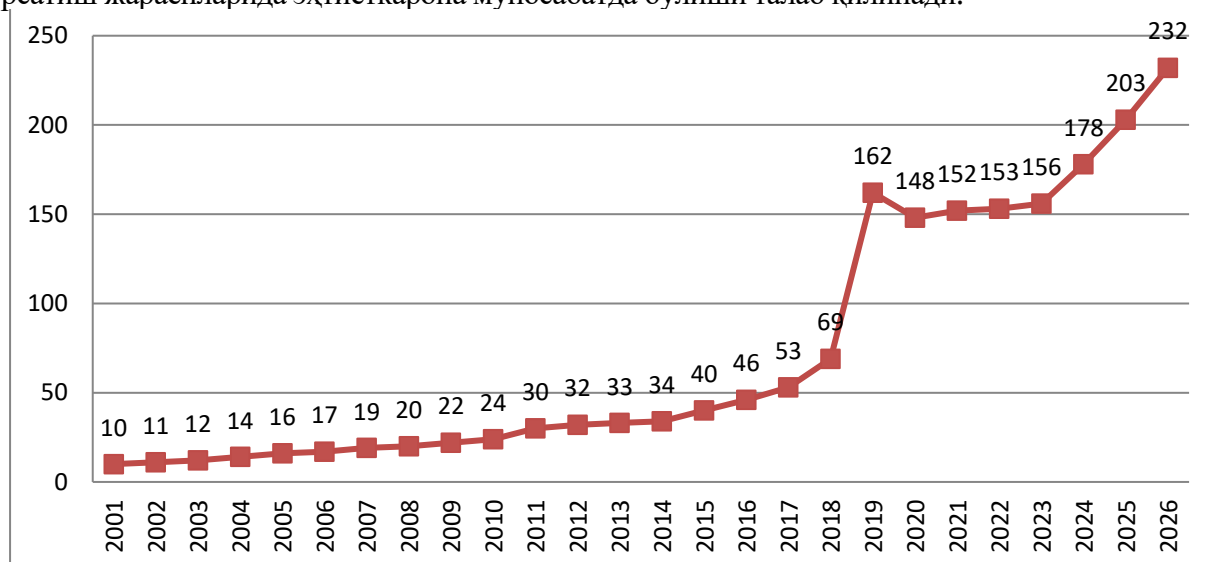
йилдан бошлаб, маҳаллий ва хорижий сайёҳлар ҳаракатининг тикланиши натижасида ўсиб бориши кузатилади.

Хоразм вилоятига ташриф буюрган сайёҳлар (маҳаллий ва хорижий)нинг 2001-2021 йиллар бўйича динамикаси ва 2022-2026 йилларда прогноз қийматлари куйидаги 3-расмда келтирилган. Келтирилган маълумотларга асосланиб, вилоятга ташриф буюрадиган сайёҳлар (маҳаллий ва хорижий) сонининг 2020 йилда камайиб кетиши бевосита пандемия таъсири натижасида бўлган. Аммо, ҳукумат томонидан пандемия таъсирини юмшатишга қаратилган чора-тадбирлар натижасида, 2020 йилнинг тўртинчи чорагида туристик оқим ҳаракатининг жонланиши натижасида келгуси йилларда сайёҳларнинг сони ўсиб бориши таъминланади.



3-расм. Хоразм вилоятига ташриф буюрган сайёҳларнинг 2001-2021 йиллардаги динамикаси ва 2022-2026 йилларга мўлжалланган прогноз қийматлари

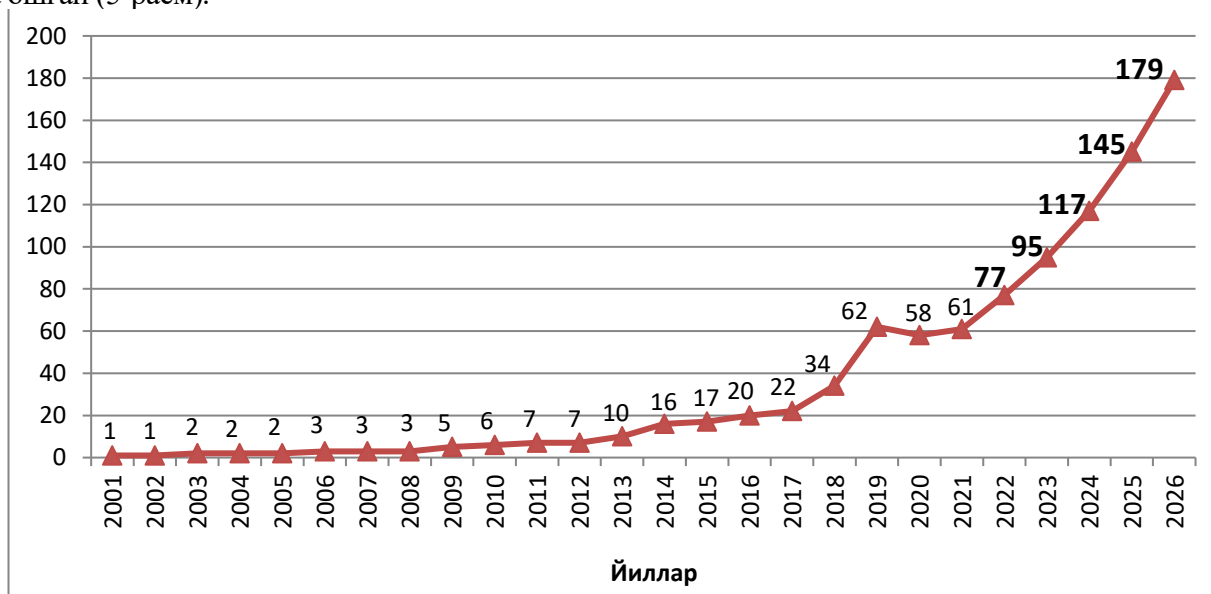
Пандемия ва пандемиядан кейинги яқин йилларда минтақага ташриф буюраётган сайёҳлар учун биринчи навбатда хавфсизлик масаласи туради. Шунингдек, Хоразм вилоятига ташриф буюраётган хорижий сайёҳлар аксарияти (55+) ёши катта эканлигини ҳисобга олсак, хизмат кўрсатиш жараёнларида эҳтиёткорона муносабатда бўлиши талаб қилинади.



4-расм. Хоразм вилоятида жойлаштириш воситаларининг 2001-2021 йиллардаги динамикаси ва 2022-2026 йилларга мўлжалланган прогноз қийматлари, бирликда

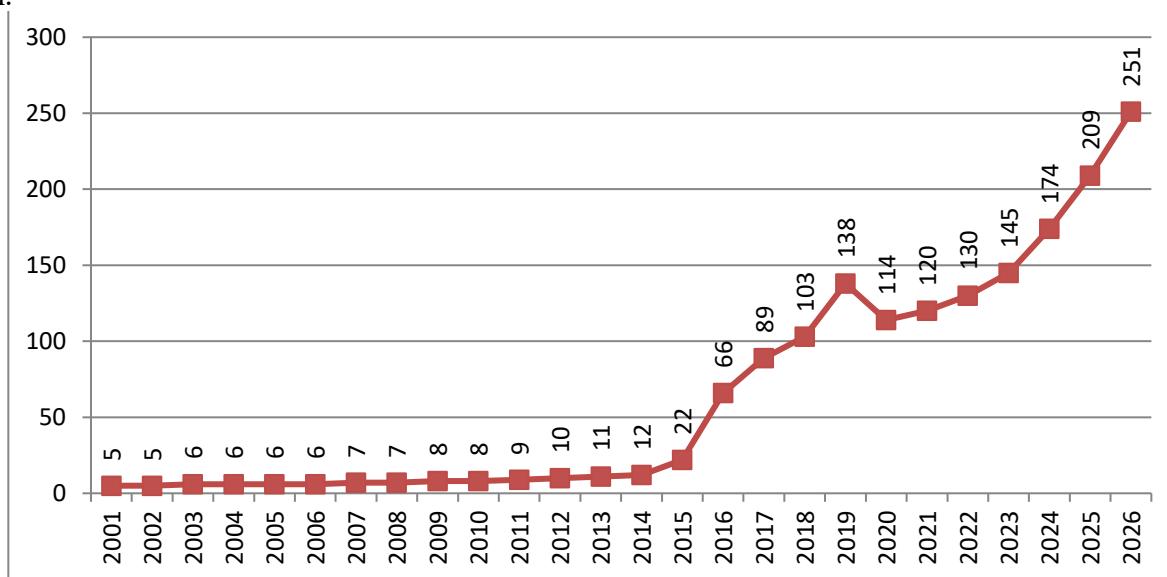
4-расмда Хоразм вилоятида ўхшаш жойлаштириш воситалари сонининг 2001-2021 йиллар динамикаси ва 2022-2026 йилларда прогноз кўрсаткичлари келтирилган. Вилоятда фаолият кўрсатаётган жойлаштириш воситалари сони 2019 йилга қадар ўсишда бўлган. Аммо, бу тармоқ келгуси йилларда туристлар сонининг камайиши оқибатида муддатли инқироздан (бир қанча меҳмонхоналар ва жойлаштириш воситалари инқироз оқибатида ёпилиши ҳисобига) ўтиб олиши лозимлигини кўрсатди. Келгуси 2022 йилдан, вилоятдаги меҳмонхоналар ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари ўз фаолиятини қайта йўлга қўйиши ва ривожланиш тенденциясини барқарорлашганлигини кўриш мумкин.

Хоразм вилоятида туристик фаолият билан шуғулланаётган туроператорлар сони COVID-19 пандемияси оқибатида хорижий ва маҳаллий туристлар келишининг кескин камайиши натижасида 2019 йилдаги 62 дан 2020 йилда 58 га тушган. Шунингдек, 2021 йилда пандемия шароитида туризм бизнеси корхоналарига кўрсатилаётган имтиёзлар ва преференциялар натижасида уларнинг сони 61 та ошган (5-расм).



5-расм. Хоразм вилоятида туроператорлар сонининг 2001-2021 йиллардаги динамикаси ҳамда 2022-2026 йилларга мўлжалланган прогноз қийматлари, бирлик

2022 йилдан бошлаб, тараққиёт стратегиясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш натижасида, шунингдек, бутун жаҳонда туризм фаолиятининг қайта жонланишини ҳисобга олган ҳолда, Хоразм вилоятида фаолият кўрсатаётган туроператорлар сони ҳам ўсиш тенденциясига эга бўлади.



6- Хоразм вилоятида гидтаржимонлар сонининг 2001-2021 йиллардаги динамикаси ва 2022-2026 йилларга мўлжалланган прогноз қийматлари, бирлик

6-расмда Хоразм вилоятида фаолият кўрсатаётган гид таржимонлар сонининг 2001-2021 йиллардаги динамикаси ҳамда унинг 2022-2026 йиллардаги прогноз кўрсаткичлари келтирилган. 2019 йилгача вилоятда фаолият кўрсатаётган гид таржимонлар сони ўсиш тенденциясида бўлган. Пандемия даврида асосан хорижий сайёҳларнинг оқими кескин камайиши, гид таржимонларга нисбатан талабни камайитириб юборган. Хусусан, 2020 йилда уларнинг сони 114 га тушган. Пандемия ва пандемия кейинги шароитда мамлакатимизда ички туризмни ривожлантириш чора-тадбирларини амалга ошириш натижасида, 2022 йилдан бошлаб, уларнинг сони ўсиш тенденциясида бўлиши кўриш мумкин.

Умуман ҳулоса қилиб айтганда, Оролбўйи минтақаси ҳисобланган Хоразм вилояти туристик хизматлар ҳажмига, ташриф буюрган хорижий ва маҳаллий туристлар сони, фаолият кўрсатаётган

меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари сони, туроператорлар сони ҳамда гид-таржимонлар сони таъсир кўрсатиши асосланди. Хоразм вилояти туризм соҳаси ривожланиш кўрсаткичлари ҳамда уларга таъсир қилувчи омиллар бўйича кўп омилли эконометрик омилларни ишлаб чиқиш келгуси йилларга прогнозлаш, тармоқни стратегик ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ҳамда оптимал қарорларни ишлаб чиқишга имкон беради.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Бекчанов Д. Инновацион ёндашувлар асосида туристик дестинация рақобатбардошлигини ошириш механизмларини такомиллаштириш. Ик. фан (PhD) диссертацияси автореферати. – Урганч., 2021. – 60 б
2. Ходжаниёзов Э. Хоразм вилоятида туризмни ривожлантиришда транспорт хизматларининг самарадорлигини баҳолаш ва такомиллаштириш. Хоразм Маъмун академияси 2021-12. 242-246 б.
3. Олланазаров Б. Туристик хизматлар соҳасида инвестицион фаолликни ошириш стратегияси ва устувор йўналишлари. Ик. фан (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд., 2021. – 60 б

УЎК 631.1:631.1:34(575.1)

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРДАН БЕЛГИЛАНГАНИДАН БОШҚА МАҚСАДДА ФОЙДАЛИНГАНДА ЖАРИМА МИҚДОРЛАРИНИ АНИҚЛАШ МЕЗОНЛАРИ ВА УСЛУБЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

**Ў.Б. Мухторов, доц., Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш
муҳандислари институти, Тошкент**

**А.Я. Хўжақулов, магистрант, Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш
муҳандислари институти, Тошкент**

Аннотация. Мақолада қишлоқ хўжалигида суғориладиган ерларда қонунбузилишлари асосида, яъни белгиланган мақсадидан бошқа мақсадда фойдаланилганда суғориладиган ерларни ҳимоялаш, муҳофаза қилиш ва қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишини олдини олиш мақсадида суғориладиган ерлардан фойдаланишда белгиланган мақсадидан бошқа мақсадда фойдаланилганда жарима миқдорини аниқлаш бўйича тадқиқотлар амалган оширилган.

Калим сўзлар: қишлоқ хўжалиги ерлари, суғориладиган ерлар, жарималар, бонитет балл, ер қонунбузилишлари, қишлоқ хўжалиги экинларининг меъёрий ҳосилдорлиги, жорий баҳо, фойда миқдори, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ўртача йиллик нарх

Аннотация. В статье проводится исследование по определению размеров штрафов за незаконное использование орошаемых земель сельскохозяйственного назначения, т.е. за использование орошаемых земель не по целевому назначению, в целях охраны, консервации орошаемых земель и недопущения их использования в других целях.

Ключевые слова: земли сельскохозяйственного назначения, орошаемые земли, штрафы, показатель качества, земельные правонарушения, нормативная урожайность сельскохозяйственных культур, текущая оценка, размер прибыли, сельскохозяйственная продукция, среднегодовая цена

Abstract. The article conducts a study to determine the amount of fines for illegal use of irrigated agricultural land, i.e. for the use of irrigated lands for other purposes, for the protection, conservation of irrigated lands and preventing their use for other purposes.

Key words: agricultural land, irrigated land, fines, quality indicator, land violations, standard crop yield, current assessment, profit margin, agricultural products, average annual price

Кириш. Бугун қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар аҳолини озиқ-овқатга ва хом ашёга бўлган талабини қондиришда асосий восита саналиб, XXI асрда рўй бераётган глобал иқлим ўзгаришлари, биологик хилма хилликнинг камайиб бориши натижасида экологик инқирознинг кескинлашиши, пандемия шароитида мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш масаласининг янада долзарблашиши қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш мақсадларига қўшимча “босим” юкламоқда. Ерга бўлган жорий муносабатнинг сақланиб қолиши эса “2050 йилга бориб аҳоли жон бошига тўғри келадиган жами экин майдони ва унумдор ерларни 1960 йил даражасининг фақатгина тўртдан бирига тўғри келиши” оқибатларига олиб келиши мутухассислар томонидан ҳисобланган. Қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишда уларни ҳимоялаш ва унумдорлигини оширишга қаратилган асосий тадбирлардан бири бу ердан фойдаланувчиларни иқтисодий рағбатлантириш механизмларини такомиллаштиришдан иборатдир. Лекин, шуни алоҳида айтиш керакки, суғориладиган ерларни қишлоқ хўжалигида аҳамиятини оширишга қаратилган асосий тадбирлардан бири бу нооқилона фойдаланишлар ва ҳар қандай қонунбузилишларга нисбатан чораларни таъсирчанлигини ошириш деб ўйлаймиз. Юқоридагилардан келиб чиқиб республикаимиздаги мавжуд қишлоқ хўжалиги ерларидан

фойдаланишда уларнинг ҳолатига таъсир этувчи қонунбузилиш ҳолатлари таҳлил қилинди ҳамда суғориладиган ерлардан нооқилона фойдаланишда уларни муҳофазалашга қаратилга санкцияловчи жараёнларни тартибга солиш ва такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда Мамлакатимизда олиб борилаётган ер ислохотларининг навбатдаги босқичларида ердан фойдаланиш жараёнларини янада ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ердан фойдаланувчиларининг ерлардан самарали, оқилона ва мақсадли фойдаланишни рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш бўйича илмий изланишлар кўламини кенгайтириш ва шу билан бирга уларнинг ер муносабатларидаги масъулиятларини ҳам қатъий ва қонуний асосда ошириш масалалари ҳал этилишини талаб этади. Бугунги кунда амалиётда ер эгалари томонидан ердан фойдаланиш жараёнларида кўплаб қонун бузилиши ҳолатлари кузатилиши қишлоқ хўжалиги ерларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш жараёни, бевосита унга бўлган муносабатни ўзгартиришни тақозо этмоқда. Зеро, Муҳтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек “...жойларда қатъий назорат йўқлиги оқибатида суғориладиган ерларни фермерлар ва бошқа мутасадди раҳбарлар томонидан сотиш, ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш ва талон-ғарож қилиш ҳолатлари, афсуски, давом этмоқда... Унумдор ерларни сотаётган, ноқонуний тарзда уй-жой куриб олаётганларга нисбатан қатъий чоралар кўрадиган ва қонуний баҳо берадиган вақт келди”[1].

Алоҳида таъкидлаш лозимки бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги “Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5742-сонли Фармонида “...қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерлардан самарасиз фойдаланиш оқибатида ер унумдорлигининг пасайишига, мелиоратив ҳолатининг ёмонлашувига йўл қўйган ердан фойдаланувчиларга ҳамда ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олганлик учун жавобгарлик чораларини кучайтириш ва қишлоқ хўжалигига мўлжалланган суғориладиган экин ерларни бошқа мақсадлар учун ажратиб беришга йўл қўйган мансабдор шахсларни маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортиш” [2] масалалари алоҳида вазифа сифатида қайд этилган.

Ерлардан нооқилона фойдаланганлик учун ердан фойдаланувчиларга иқтисодий санкцияларни қўллаш, уларнинг миқдоридан мақсадсиз фойдаланиш натижасида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш ва йўқотилганлик ўрнини қопланишини мақсадга мувофиқ. Ердан оқилона фойдаланишни иқтисодий жиҳатдан тартибга солишни акс эттирувчи меъёрларни ишлаб чиқишда тупроқларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш керак. Бунда тупроқнинг унумдорлик хусусиятлари ва маҳсулот етиштиришдаги самарадолик кўрсаткичлари инобатга олиниши керак. Жарималарни қўллашда ишлатиладиган асосий мезонлар сонини камайтириш уларни белгилаш харажатларини камайтиради, аммо кўрсаткичлар сонини мақбул чегарасини топиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча, қишлоқ хўжалиги ерларидан нооқилона ва ноқонуний фойдаланишда ундириладиган жарималарни тўлиқ бюджетга эмас, балки ушбу маблағни тупроқ унумдорлигини сақлаш ва қайта тиклашга йўналтиришни лозим [3].

Асосий қисм. Ҳозирги кунда республикаимизда ердан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш жараёнларида қонун бузилиши ҳолатлари олдини олиш ва тегишли чора кўриш бўйича Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг “Қишлоқ хўжалиги ерларини муҳофаза қилиш бўйича давлат назоратини амалга ошириш бошқармаси” ва унинг ҳудудий бўлимлари (олдинги Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги “Агросаноат мажмуаси устидан назорат қилиш инспекцияси”), Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги Кадастр агентлиги (олдинги “Давергеодезкадастр” қўмитаси) ва бошқа ваколатли давлат органлари томонидан бир қатор амалий ишлар олиб борилмоқда.

Таҳлиллар кўрсатишича, 2016 йилдан 2019 олиб борилган текширишлар натижасида 373 та хўжалик юритувчи субъект раҳбарлари томонидан 94,4 минг гектар ер майдонида ер қонун бузилиш ҳолатлари аниқланган. Қонун бузилиш ҳолатларини содир этган 326 нафар субъектга нисбатан Ўзбекистон Республикаси “Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс”га асосан маъмурий чоралар кўрилган (1-жадвал).

1-жадвал.

Республика бўйича турли йилларда аниқланган ер қонун бузилиши ҳолатлари

Текширишлар олиб борилган йиллар	Қонун бузилишлари сон	Ер қонун бузилишлари аниқланган майдон (минг га)	Маъмурий жавобгарликка тортилганлар сон
2016	373	94,4	326
2017	342	66,0	289
2018	285	4,7	237
2019	541	2,1	458
Жами	5973	167,2	2948

2019 йилда эса 541 та хўжалик юритувчи субъектда қонун бузилишлари кузатилган бўлиб, 2016 йилга нисбатан 45 фоизга ошганлиги кўриш мумкин. Аммо, ушбу йилларга мос ер қонун бузилишлари аниқланган майдон 94,4 минг гектардан 2,1 гектарга камайган.

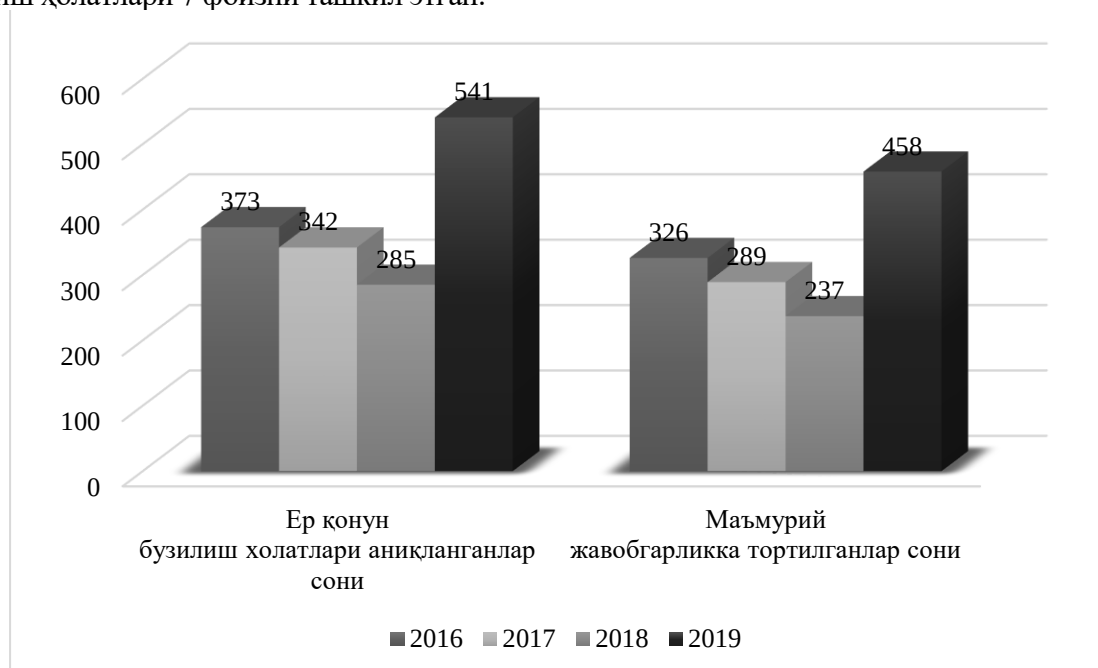
2-жадвал.

“Давергеодезкадастр” қўмитаси томонидан турли йилларда олиб борилган режали текширишлар натижасида аниқланган ер қонун бузилиши ҳолатлари

Йиллар	Ерга оид қонун бузилишлари турлари					
	Ердан хўжасизларча ёки самарсиз фойдаланиш	Ерларни мўлжаллангандан бошқа мақсадларда фойдаланиш	Тупроқ ҳолатини муҳофазалаш ва ерларни яхшилаш ишларини бажармаганлик	Маълумотларни ҳисоботдан яширганлик ёки нотўғри кўрсатганлик	Хўжалик ички ер тузиш лойиҳаларидан четга чиқиб, объектларни лойиҳалаш, қуриш ва фойдаланилганлик	Бошқа ер қонун бузилишлари
	Жамига нисбатан % да					
2016	Жами 374 та					
	25	-	-	28	35	12
2017	Жами 342 та					
	26	6	1	19	45	3
2018	Жами 285 та					
	20	10	-	12	56	2
2019	Жами 541 та					
	14	-	-	23	56	7

Юқорида аниқланган қонун бузилиш ҳолатлари таҳлил қилинганда, 104 та ердан фойдаланувчилар томонидан маълумотларни ҳисоботдан яширганлик ёки нотўғри кўрсатганлик ҳолатлари 27,8 фоизни, 135 та ердан фойдаланувчилар томонидан хўжалик ички ер тузиш лойиҳаларидан чекинишлик ҳолатлари 36,2 фоизни, 92 та ердан фойдаланувчилар томонидан ердан хўжасизларча ёки самарсиз фойдаланганлик ҳолатлари 24,7 фоизни, 42 та ердан фойдаланувчилар томонидан бошқа қонун бузилиш ҳолатлари 11,3 фоизни ташкил этган (2-жадвал).

2019 йилда эса 541 та хўжалик юритувчи субъектлари томонидан 2,1 минг гектар майдонда ер қонунбузилиш ҳолатларини аниқланган бўлиб, 458 та ердан фойдаланувчи субъектларга нисбатан тегишли чоралар белгиланган. Бунда 71 та ердан фойдаланувчилар томонидан маълумотларни ҳисоботдан яширганлик ёки нотўғри кўрсатганлик ҳолатлари 23 фоизни, 184 та ердан фойдаланувчилар томонидан хўжалик ички ер тузиш лойиҳаларидан чекинишлик ҳолатлари 56 фоизни, 135 та ердан фойдаланувчилар томонидан ердан хўжасизларча ёки самарсиз фойдаланганлик ҳолатлари 14 фоизни, 151 та ердан фойдаланувчилар томонидан бошқа қонун бузилиш ҳолатлари 7 фоизни ташкил этган.



1-расм. Аниқланган ер қонун бузилиш ҳолатлари ва қўрилган чоралар динамикаси

Шунингдек, Давергеодезкадастр қўмитаси қўйи тизимидаги ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширувчи давлат инспекторлари томонидан ерлардан самарали ва оқилона фойдаланишни тартибга солиш, ер қонун бузилиш ҳолатларининг олдини олиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигидан 2017 йил 6 майда рўйхатдан ўтган 2878-сонли Низомда юклатилган топшириқлар ижросини таъминлаш мақсадида қўмитанинг қўйи тизимлари томонидан Кенгаш (вилоят комиссиялари) билан тадбиркорлик субъектларининг ердан фойдаланиши юзасидан назорат тадбирлари ўтказилган.

Олиб борилган таҳлилларга асосан ер қонунбузилишларида қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишда уни белгиланган мақсаддан бошқа мақсадларда фойдаланишда, жумладан белгиланган экин туридан бошқа экинларни жойлаштириш ҳамда шартнома шартларидан четга чиқиш ҳолатларини кузатиш мумкин. Мазкур ҳолатда Республика бўйича 2016 йилда аниқланган ер қонун бузилиш ҳолатлари юзасидан жами 101,6 млн. сўм, 2017 йилда 711,6 млн. 2018 йилда 429,4 млн сўм, 2019 йилда эса 645,8 млн сўм маъмурий жарималар ундирилган.

Республикада қишлоқ хўжалиги ерларини ҳолатини яхшилашда ҳамда уларнинг унумдорлигини оширишда ундирилган жарималарни мазкур тадбирларга йўналтирган ҳолда режали сарфлаш орқали ерларнинг унумдорлигини ошириш бўйича тадбирларнинг самарадорлигини ошириш имконияти мавжуд бўлади.

Табий ресурслар орасида ер ресурслари, айниқса суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш ер муносабатларини тартибга солишда уни ҳимоялашнинг ва муҳофазалашнинг таъсирчан чораларини белгилашни талаб этади. Қишлоқ хўжалиги ерларидан нооқилона фойдаланиш, белгиланган қоида ва меъёрларга амал қилинмаслиги қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар таркибидан чиқиб кетишига, натижада эса унинг унумдорлигини қайта тиклаш учун харажатлар ва техник тадбирларни амалга оширишни талаб этмоқда. Бунда мавжуд ерларни қишлоқ хўжалигида сақлаб қолиш учун антропоген омиллар ва унга олиб келувчи қонунбузилишларни олдини олишга қаратилган тадбирларни самарали ташкил этиш белгаланган мақсадга эришишда асосий омиллардан саналади.

Республика ерга оид қонунбузилишларга нисбатан белгаланган жавобгарликларнинг тури ва ҳолатини ўрганишда унинг таъсирчанлик чораларига алоҳида урғу қаратилди. Ерга оид қонунбузилишларнинг тури ва унга нисбатан белгаланган жавобгарликни белгилаш бўйича давлат органларининг ваколатларидан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалиги ерларида вужудга келаётган қонунбузилашларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларидан ўзга мақсадда фойдаланилганда белгиланадиган жарима миқдорини ҳисоблаш услубиётини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикасининг “Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс”нинг 65-моддасига асосан “Ерлардан хўжасизларча фойдаланиш, объектлар қуриш пайтида унумдор қатламни олмаслик, ер майдонларидан бошқа мақсадларда фойдаланиш, ерларни фойдаланишдан чиқаришга, ҳосилдорлик пасайишига, тупроқнинг бузилиши ёки йўқ бўлиб кетишига олиб келадиган бошқа ҳаракатларни содир этиш, шунингдек таназзулга юз тутган қишлоқ хўжалиги ерларини консервациялашнинг белгиланган тартибини бузиш — фуқароларга базавий ҳисоблаш миқдорининг *бир бараваридан уч бараваригача*, мансабдор шахсларга эса — *уч бараваридан беш бараваригача* миқдорда жарима солишга сабаб бўлади” [6] деб белгилаб қўйилган.

Юқорида белгилаб қўйилган нормадан келиб чиққан ҳолда ва ҳозирги кунда амалда бўлган базавий ҳисоблаш миқдorigа кўра (223 минг сўм) ерга оид қонунбузилиш ҳолати фуқаролар томонидан содир этилса 223 минг сўмдан 669 минг сўмгача жарима белгиланмоқда. Ушбу ҳолат мансабдор шахс томонидан содир этилса 669 минг сўмдан 1 115 000 сўмгача жаримага тортилади.

Қайд этилган ҳолатларни инобатга олганда ердан фойдаланиш борасидаги қонунбузилишлари ҳолатлари устидан қўлланилаётган жазо чораларини янада кучайтирилиши лозим. Бунда ерлардан мақсадсиз ёки бошқа мақсадларда фойдаланганда тупроқнинг унумдорлиги ва унинг меъёрий қийматини инобатга олган ҳолда жарима миқдорларини аниқлаш мақсадга мувофиқ. Чунки жаримага миқдори жавобгарлик белгиланганда жавобгарда ерга бўлган масъулиятни оширишга хизмат қилиши керак.

Қишлоқ хўжалиги ерларидан бошқа мақсадда фойдаланилганда бизнинг қонунчилигимизга кўра маъмурий ва қонунбузилишнинг аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда жиноий жавобгарлик ҳам белгиланади. Фикримизча жазо чоралари қўллашда бундай ёндашув етарлича эмас, деб ҳисоблаймиз. Сабаби ерлардан мақсадсиз ёки бошқа мақсадларда фойдаланганда белгиланадиган жарима миқдорини аниқ ҳисоб китоб асосида шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

Қашқадарё вилояти Ер ресурслари ва давлат кадастрлари бошқармасининг мутахассислари томонидан қишлоқ хўжалигида суғориладиган ерлардан белгиланган мақсаддан бошқа мақсадда

фойдаланиш юзасидан аниқланган қонунбузилиши бўйича 2019 йилда вилоятнинг 15 та фермер хўжаликларида қўлланилган умумий жарима миқдори 6 545 120 сўмни ташкил этган (3-жадвал).

Бунда ҳар бир ҳолат бўйича ўртача жарима миқдори 436 341 сўмни ташкил этган. Ер майдони эса 26,2 гектарни ташкил этмоқда. Ушбу ерларга ноқонуний тарзда беда, сабзавот, картошка ва кунгабоқар каби нисбатан сердаромад бўлган экинлар экилиб, белгиланган шартнома шартларининг бузилиши билан баҳоланган.

Бунда ҳар бир ҳолатда белгиланган жарима миқдорлари базавий миқдорга боғланган ҳолда ҳисобланиши мақсадга мувофиқ эмасдир. Бундай ҳолатларда ер участкасининг ўлчами, миқдори ёки ҳосилдорлик кўрсаткичлари умуман эътиборга олинмаган.

3-жадвал.

Қашқадарё вилоятида ўрганилган фермер хўжаликларида қишлоқ хўжалиги ерларидан бошқа мақсадда фойдаланилганда белгиланган жарима миқдорлари (2019 йил)

К/х ерларидан бошқа мақсадда фойдаланишлар аниқланган фермер хўжаликлари сони	15
Бошқа мақсадда фойдаланиш ҳолати тури	Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 65-моддаси биринчи қисмига асосан туман захира еридан хўжасизларча фойдаланиш ва белгиланган мақсададан бошқа мақсадда фойдаланиш
К/х ерларидан бошқа мақсадда фойдаланилган умумий ер майдони, га	26,2
Қўлланилган умумий жарима миқдори, сўмда	6 545 120
Ўртача жарима миқдори, сўмда	436 341

Юқоридаги ҳолатларда белгиланган жарима миқдорларини ҳисоблашда маълум маънода қишлоқ хўжалиги ерларини муҳофазалаш ва уларнинг келтириб чиқарадиган оқибатларини камайтириш учун ва асосий устуворликни қишлоқ хўжалиги ерларини бошқа мақсадларда хўжасизларча фойдаланишнинг олдини олишга қаратилган. Аммо ерга оид қонунбузилиш ҳолатларини олдини олишда мавжуд тартиблар унинг келтириб чиқарувчи омилларини пасайтиришда етарлича эмас. Сабаби ҳар қайси жавобгарлик чораси ўша қонун бузилишини олдини олишда ва келажақда уни тақдорланмаслигига хизмат қилиши асосий вазифаси қилиб белгиланади. Бизнинг бу тадбирлар юқоридагиларни амалга оширишда қониқарли даражада таъминлаб бера олмайди. Буни эса бугунги кунда ерга оид қонун бузилишларнинг йилдан йилга ўсиб бориши тенденциясида кўришимиз мумкин. Қолаверса кўрилган қонун бузилишида базавий миқдорларининг бир бараваридан беш бараваригача бўлган миқдори, қайси ҳолатда бир баравари, қайси ҳолатларда эса икки, уч, тўрт ва беш баравар қилиб белгиланиши назарда тутилмаган. Бу албатта жаримани белгилашда аниқ ҳисоб китоблардан келиб чиқишини назарда тутмайди.

Шулардан келиб чиқиб қишлоқ хўжалиги ерларидан бошқа мақсадда фойдаланишларда келтириб чиқарган зарар миқдори ва жарима миқдорларини ҳисоблашда аниқ ҳисобларга таяниш мақсадга мувофиқ бўлади. Қолаверса хорижий давлатлар тажрибаси ҳам шуни кўрсатадики, ҳар бир ҳолатда у содир этилган майдоннинг миқдори ҳамда унинг белгиланган экин туридан олинadиган маҳсулотнинг қиймати, яъни қишлоқ хўжалиги ерларининг меъёрий қийматига асосан жаримани ҳисоблаш услубиётлари кўришимиз мумкин. Шундай экан, жарималарни белгилашда аниқ ҳисоб китоблар ва услублар орқали ёндашиш бир мунча абзалроқдир. Шундан келиб чиқиб қишлоқ хўжалиги ерларини бошқа мақсадда фойдаланишда белгиланadиган жарима миқдорини ҳисоблашда қўйидаги услубиётни таклиф этамиз.

Бунда қишлоқ хўжалиги ерларидан бошқа мақсадларда фойдаланганда жаримани ўша ер участкасидан олинishi мумкин бўлган фойдани ҳисоблаш орқали амалга ошириш лозим. Буни қуйидаги формула орқали ҳисоблашни таклиф этамиз.

$$БМФ_{жм} = БМФ_{ег} \times ФМ_{га} \times Й_{м} \quad (1)$$

Бу ерда: $БМФ_{жм}$ – ер участкадан бошқа мақсадда фойдаланилганда жарима миқдори, сўмда;

$БМФ_{ег}$ – бошқа мақсадда фойдаланилган ер, гектарда;

$ФМ_{га}$ – 1 га майдондан олинadиган жорий баҳодаги фойда миқдори, сўмда (2-формула бўйича ҳисоблаб топилади);

$Й_{м}$ – Қишлоқ хўжалиги ерларидан бошқа мақсадда фойдаланилган йиллар.

1-формуладаги $ФМ_{га}$ – ердан ўз мақсадида фойдаланилганда олинadиган йиллик ўртача даромад бўлиб, у қуйидаги формула орқали ҳисоблаб топилади;

$$ФМ_{га} = Мх \times Б_6 \times \dot{Y}_{йн} \quad (2)$$

Бу ерда $Мх$ – қишлоқ хўжалиги экинларининг норматив ҳосилдорлиги, ц/га;

$Б_6$ – балл боннитети;

$\dot{Y}_{ин}$ – деҳқон бозорларида сотиладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тегишли турининг ўртача йиллик нархи, минг сўм/ц.

Амалдаги қишлоқ хўжалиги суғориладиган ерларидан бошқа мақсадда фойдаланилганда белгиланадиган жарима миқдорларини ҳисоблаш тартиби бўйича Қашқадарё вилояти туманларининг 15 та ер қонун бузилиш ҳолатларида умумий майдони 26,2 гектарга қўлланилган умумий жарима миқдори 6545,1 минг сўмни ташкил этган. Аниқланган ҳар бир ҳолат учун ўртача жарима миқдори 436 341 сўмдан тўғри келган (3-жадвал).

Таклиф этилаётган услубиёт бўйича (1-ифода орқали), яъни қишлоқ хўжалиги ерларининг майдони, тупроқ бонитет балли ва ундан белгиланган экин тури бўйича ўртача йиллик даромад нисбатан юқоридаги 15 та фермер хўжаликларидаги қонун бузилишлари учун жарима миқдорини ҳисоблаганимизда жами 26,2 га ерда жарима миқдори 99097,947 минг сўмни ташкил этди. Бунда ҳар бир қонун бузилиши ҳолати учун ўртача жарима миқдори 6606,529 минг сўмдан тўғри келиши ҳисоблаб чиқилди.

4-жадвал.

Таклиф этилаётган услубиёт бўйича қишлоқ хўжалиги ерларидан бошқа мақсадда фойдаланилганда ҳисобланган жарима миқдорлари

Қ/х ерларидан бошқа мақсадда фойдаланишлар аниқланган фермер хўжаликлари сони	15
Бошқа мақсадда фойдаланиш ҳолати тури	Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 65-моддаси биринчи қисмига асосан туман заҳира еридан хўжасизларча фойдаланиш ва белгиланган мақсададан бошқа мақсадда фойдаланиш
Қ/х ерларидан бошқа мақсадда фойдаланилган умумий ер майдони, га	26,2
Умумий ўртача йиллик олинадиган жорий баҳодаги фойда миқдори ($\Phi M_{га} = M_x \cdot B_6 \cdot \dot{Y}_{ин}$) минг сўм	105845,675
Умумий жарима миқдори, $БМФ_{жм} = БМФ_{ег} \times \Phi M_{га} \times \dot{Y}_{м}$ минг сўм	99097,947
Ўртача жарима миқдори, минг сўм	6606,529

Қашқадарё вилояти туманлари ҳудудида қишлоқ хўжалиги ерларидан ўзга мақсадларда фойдаланилганда амалдаги тартиб бўйича ундирилган жарима миқдорлари ва таклиф этилаётган услубиёт бўйича ҳисобланган жарима миқдорларининг қиёсий натижалари келтирилган (5-жадвал).

5-жадвал.

Қишлоқ хўжалиги ерларидан ўзга мақсадда фойдаланилганда ҳисобланган жарима миқдорларини ҳисоблашнинг қиёсий жадвали

Қонун бузилишлар аниқланган фермер хўжаликлари сони	Қонун бузилишлар содир этилган умумий ер майдони, га	Амалдаги тартиб бўйича жарима миқдори, минг сўм	Таклиф бўйича ҳисобланган жарима миқдори, $БМФ_{жм} = БМФ_{ег} \times \Phi M_{га} \times \dot{Y}_{м}$, минг сўм	Фарқи, минг сўм
15	26,2	6545,1	99097,9	+ 92552,8

Жадвалдаги қиёсий натижаларига кўра амалдаги тартиб бўйича ҳисобланган жарима миқдори 6541,1 минг сўмни ташкил этган бўлса, таклиф этилаётган услубиёт бўйича эса бу кўрсаткич 99097,9 минг сўмни ташкил этмоқда. Улар орасидаги фарқ 92552,8 минг сўмга ортишига эришилди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, кўриб чиқилган ҳолат бўйича бугунги амалда бўлган ерга оид қонунбузилишларга белгиланаётган жарималар аниқ ҳисоб-китобга асосланмаган. Бу эса ердан фойдаланувчиларда ерга бўлган, айниқса қишлоқ хўжалиги ерларига бўлган муносабатини ўзгартиришда таъсирчанликка эга эмас. Аслида жарима миқдорини белгилашда ундан олинадиган фойда ва ҳосилдорлигидан келиб чиққан ҳолда ёндошиш адолатлиликини таъминлайди ва бир мунча ҳаққонийроқ ҳисобланади. Қолаверса тавсия этилаётган услубиёт бўйича ҳисобланган жарима миқдори амалдагига нисбатан 5, 6 баробарга оширади. Бу албатта давлат бюджетига тушадиган маблағ миқдорини оширади ва бу маблағларни қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва қишлоқ хўжалиги ривожлантириш бўйича тадбирларни молиялаштиришга йўналтириш имкониятини яратади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Қишлоқ хўжалиги ходимлари кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. // Халқ сўзи, 2017. № 81 (31.817), 2017. Б. 2-3.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги ПФ-5742-сон Фармонида 2-илова Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш концепциясини амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси” 19-банди. <https://lex.uz/docs/4378526>

3. В.В.Печенкина. Воспроизводство и повышение эффективности использования земельных ресурсов сельского хозяйства. Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва, 2005, ст 175
4. А.И.Рахматуллаев. Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида ер муносабатларини такомиллаштириш. Иқтисодий фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2002, 19 б.
5. “Давергеодезикадастр” қўмитаси ва унинг жойлардаги қўйи тизимлари томонидан Ер кодекси, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги Қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ер муносабатларини тартибга солиш тўғрисидаги қарорлари талабларига ҳамда Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Республика Кенгашининг тегишли қарори билан тасдиқланган текширишлар режа-жадвали асосида олиб борилган текширишлар маълумотлари.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Маъмурий жавобгарлик тўғрисида” ги кодекси // Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. Т.: «Адолат» – 1998. Б. 320.

УЎК: 332.338.46 (43)

ЎЗБЕКИСТОНДА КАМБАҒАЛЛИК ДАРАЖАСИНИ ҚИСҚАРТИРИШДА КБХТНИНГ ЎРНИ

С.К. Салаев, и.ф.д., проф., Урганч давлат университети, Урганч

Б.У. Таджиев, PhD, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда камбағаллик тушунчаси ва уни аниқлаш хусусиятлари, йўллари ҳамда камбағалликни қисқартириш йўналишлари ва механизмлари қараб чиқилган. Шунингдек, камбағалликни қисқартириш бўйича жаҳон мамлакатлари тажрибалари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: камбағаллик, камбағалликни қисқартириш, истеъмол саватчаси, ёшлар дафтари, мутлоқ усул, нисбий усул, моддий депреация усули, кўп ўлчамли усул

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие бедности в Узбекистане и особенности ее определения, способы, а также направления и механизмы сокращения бедности. В нем также анализируется опыт стран по всему миру в сокращении бедности.

Ключевые слова: бедность, сокращение бедности, потребительская корзина, молодежная книга, абсолютный метод, относительный метод, метод материальной депрессии, многомерный метод

Abstract. This article examines the concept of poverty in Uzbekistan and the features of its definition, ways, as well as directions and mechanisms for poverty reduction. It also analyzes the experience of countries around the world in reducing poverty.

Key words: poverty, poverty reduction, consumer basket, youth book, absolute method, relative method, material depression method, multidimensional method

2020 йилда дунёдаги аксар мамлакатларда аҳоли жон бошига ЯИМ қисқарган бир шароитда, Ўзбекистон ислохотлар шарофати билан иқтисодий ўсишнинг ижобий суръатларини сақлаб қола олди.

COVID-19 келтириб чиқарган салбий оқибатларга жавобан ислохотлар дастурига тузатишлар киритилди. Фуқаролар ҳаёти ва фаровонлигини сақлаб қолиш мақсадида ижтимоий ҳимояни кучайтириш ва камбағалликни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш жадаллаштирилди. Тадбиркорлик ва савдони тартибга солишчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тадбиркорларга мослаб қулайлаштирилди. Янги тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш, мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш, туристлар оқими кўрсаткичлари ҳамда хорижий капитал иштирокидаги маҳаллий фирма ва компаниялар сони тарихда қўзғатилмаган даражада ошди.

2030 йилга бориб камбағаллик даражасини икки бараварга қисқартириш ва даромад даражаси ўртачадан юқори давлатлар қаторига кириш учун Ўзбекистонга янада кўпроқ сифатли иш ўринлари яратиш асосий мақсадлардан бири ҳисобланади.

2017 йилга қадар ҳар йили 600 000га яқин янги иш қидирувчи меҳнат бозорига кириб келар ва тақлиф қилинган атиги 200 000 янги иш ўринларидан бирига эга бўлиш учун рақобатлашишга мажбур эдилар. Сўнгги йилларда янги иш ўринлари сони ошганига қарамадан, ишсизлик масаласи ҳал қилиниши долзарб бўлган муаммолар сирасида қолмоқда [1].

2030 йилгача Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланиш борасидаги қатор мақсадларига эришиши учун иш ўринлари яратиш жараёнини тезлаштириш вазифасини ҳал қилиш учун тўрт муҳим инструментни ажратиш кўрсатиш мақсадга мувофиқ:

Биринчи — хусусий секторнинг ўсишини рағбатлантириш. Ишбилармонлик муҳити яхшиланишига қарамай, фирмалар ҳалигача ер ресурслари, капиталга эга бўлиш ва энергия сингари ишлаб чиқариш омилларининг узлуксиз таъминоти билан боғлиқ қийинчиликларга дуч келмоқда. Маҳаллий бозорлардаги рақобатнинг етарли даражада ривожланмаганлиги, инфратузилма

имкониятлари ва глобал бозор билан интеграциянинг чекланганлиги ҳам янада кўпроқ сифатли иш ўринлари яратиш имкониятига эга бўлган хусусий секторнинг ривожланишига ҳалақит қилади.

Иккинчи — хусусий секторни кенгайтиришда давлатнинг ёрдамчилик вазифаси. Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланишида давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни ўзгариши керак бўлган муҳим паллага қадам қўйилди — у товар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчидан хусусий секторнинг кенгайишига кўмаклашувчи инструментга айланиши керак. Бинобарин, меъёрий-ҳукукий ҳужжатлар иқтисодиётнинг барча субъектлари учун янада аниқ, адолатли ва шаффоф бўлиши лозим.

Учинчи — инсон ресурсига сармояларни кўпайтириш. Ихтисослик малакалари ва билимларининг етишмаслиги тадбиркорликни ривожлантиришга инвестиция киритишни сезиларли даражада чеклайди. Олий таълим олиш имконият кескин ўсди, шу билан бирга, малака ошириш ва касбий-техник таълимга давлат инвестициялари сезиларли оширилди. Бу ишларни келгусида ҳам кенгайтириб бориш, бунда ҳаракатлантирувчи кучи хусусий сектор бўлган янги иқтисодиёт эҳтиёжларига таълим тизимини мослаштириш зарур.

Тўртинчи — экологик барқарорликни такомиллаштириш. Ўзбекистон иқтисодиёти дунёдаги энг кўп ресурс сарфлайдиган иқтисодиётлардан биридир. Мамлакат нефть ва газ захираларининг камайиб бориши нуктаи назаридан, мавжуд иқтисодиёт модели барқарор бўлиб ҳисобланмайди. Иқлим ўзгаришлари аллақачон сувни камёб манбага айлантирди. Атмосферага карбонат ангидрид ташламаларини қисқартириш ва атроф-муҳитни сақлаш бўйича тезкор чораларни кўриш Ўзбекистондаги иқтисодий ўсишни барқарорлаштиради. Экологик барқарорликнинг ошиши атроф-муҳит ва иқлим ўзгаришлари билан боғлиқ хатарларни яхшироқ бошқариш, келгуси авлодларга уларни енгиб ўтишга кўмаклашиш, шунингдек, бугуннинг ўзидаёқ янги бозорлар ва иш ўринлари яратиш имконини беради [2].

Маълумки, ҳар қандай мамлакатда аҳолининг кам таъминланган қатлами мавжуд. Ўзбекистонда ҳам одамларнинг муайян қисми етарли даромад манбаига эга эмас.

Халқимиз фаровонлигини ошириш мақсадида “Ҳар бир оила — тадбиркор”, “Ёшлар — келажагимиз”, “Обод қишлоқ”, “Обод маҳалла”, томорқани ривожлантириш каби дастурлар қабул қилинди. Ўтган икки йил давомида биргина оилавий тадбиркорликни ривожлантириш дастури доирасида бюджетдан қарийб 10 триллион сўм имтиёзли кредитлар ажратилди. Албатта, бу аҳоли бандлигини таъминлаш, оилалар учун даромад манбаи яратишга хизмат қилди.

Муҳтарам Президентимизнинг шахсан раислигида ўтказилиб келинаётган видеоселектор йиғилишларида тадбиркорликни ривожлантириш орқали камбағалликни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирлар белгиланиб, Республикаимизнинг барча ҳудудларида ишлар қизгин ташкил этилаяпти. Янги иш ўринлар яратилиб, аҳолини даромадларини ошириш бўйича аниқ йўналтирилган мақсадларга эришилмоқда.

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 27 февраль куни тадбиркорликни ривожлантириш орқали камбағалликни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирлар бўйича видеоселектор йиғилишидаги нутқларида “Дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, Республикамиз бўйича 12-15 фоиз ёки 4-5 миллион аҳолимиз камбағал. Бу уларнинг бир кунлик даромади 10-13 минг сўмдан ошмаяпти дегани...”, “Одамларнинг меҳнат қилиб, бой бўлиши ва яхши ҳаёт кечириши учун барча шароитларни яратишимиз зарур...[3]” деб таъкидлаб ўтдилар ва камбағалликни қисқартириш энг устувор вазифа сифатида белгиланди.

Камбағаллик — бу ҳаёт учун муҳим бўлган, энг зарур минимал эҳтиёжларни қондира олмайдиган, ишга лаёқатли бўлиб, ўзи ҳоҳлаган ишларни давом эттириши мумкин бўлмаган шахс ёки ижтимоий гуруҳни иқтисодий ҳолатининг ўзига хос хусусиятидир.

Камбағалликни қисқартиришда хорижий тажрибаларни ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Бунда, айниқса, инклюзив бизнес моделларини ишлаб чиқиш катта аҳамиятlidir. Масалан: ҳозирги кунда Ер юзи аҳолиси кам таъминланган қатламларининг энергия, сув таъминоти, канализация, ахборот техногиялари каби кўплаб соҳаларда сезиларли даражада қондирилмаган эҳтиёжлари мавжуд. Шу билан бирга, ривожланган давлатлар иқтисодиётининг турғунлиги шароитида кам таъминланган гуруҳлар иштирокидаги бозор сегментларининг жозибадорлиги ошиб борапти.

Агар камбағал қатламнинг ишлаб чиқариш фаолиятида қатнашиш имкониятлари кенгайтирилса, бу уларнинг ишчилар ёки тадбиркорлар сифатида иқтисодий ўсиш жараёнларидаги иштирокини ҳам таъминлайди. Бунинг учун аввало, зарур билим ва кўникмалар етишмаслиги муаммосини ҳал қилиш жоиз. Камбағалларнинг таълимига инвестиция киритиш тажрибаси эса ривожланишнинг асосий омилidir. Хитой ва Ҳиндистонда бу сиёсат ўз самарасини берди. Натижада камбағаллар сафи қисқарди.

“Иқтисодий ривожлантириш ва камбағалликни қисқартиришга оид давлат сиёсатини тубдан янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармони қабул қилинди. Фармонга мувофиқ, Иқтисодий ва саноат вазирлиги Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги этиб қайта ташкил этилди ҳамда унинг асосий вазифалари белгиланди.

Жумладан, вазирликка камбағалликни қисқартириш борасида иқтисодий ўсишнинг инклюзивлигини таъминлаш, давлат бошқаруви органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, жамоат ташкилотлари ҳамда халқаро молия институтлари ва хорижий ҳукумат молия ташкилотлари билан ҳамкорликда камбағалликни қисқартириш бўйича стратегия ва дастурларни ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва мувофиқлаштириш ҳамда камбағалликни қисқартиришнинг аниқ дастак ва механизмларини ишлаб чиқиш, хорижий тажрибани инобатга олган ҳолда камбағаллик даражасини аниқлаш мезонлари ва баҳолаш услубиятини, ижтимоий таъминотнинг минимал стандартлари ва меъёрий асосларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш вазифалари юклатилди.

Камбағалликни камайтириш дастурини ишлаб чиқиш бўйича “Йўл харитаси”ни тасдиқлашни назарда тутувчи Вазирлар Маҳкамаси фармойиши лойиҳаси ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда, БМТ Тараққиёт Дастури ва Жаҳон банкининг 10 нафар экспертлари Камбағалликни қисқартириш дастурини ишлаб чиқиш учун жалб этилган [4].

Мазкур экспертлар билан биргаликда юқоридаги вазифаларни ўзида қамраб олган «2021-2023 йилларда Ўзбекистон Республикасида камбағалликни қисқартириш концепцияси» лойиҳаси ишлаб чиқилган. Ҳозирда ушбу ҳужжат лойиҳаси ўрнатилган тартибда тегишли вазирлик ва идоралар билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси президенти администрациясига тасдиқлаш учун киритилган.

Шу ўринда ХХР ташқи ишлар вазири Ван Ининг юксак эътирофини келтириб ўтиш жоиз:

“Президент Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида Ўзбекистон камбағалликни қисқартириш соҳасида муҳим натижаларга эришди, бу билан Хитой томони ўз самимий табриklarини билдиради. Биз Ўзбекистондаги ҳамкасбларимизни камбағалликни қисқартириш бўйича тажриба алмашиш учун Хитойга ташриф буюришга таклиф этамиз. Ҳар бир мамлакат ўзига хос хусусиятларга эга. Ишончим комилки, ҳар бир давлат ўз мамлакатадаги вазиятга мос бўлган камбағалликни бартараф қилиш учун ўз йўлини топишга қодир” [5].

Энг муҳими, ана шундай мураккаб вазиятда давлатимиз, ҳукуматимиз одамларни ўз ҳолига ташлаб қўйгани йўқ. Аксинча, эҳтиёжманд оилалар ҳар томонлама манзилли қўллаб-қувватланди. Айни шу зарурат туфайли Президентимиз ташаббуси билан “темир дафтар”лар жорий этилгани эса масаланинг оқилона ечими бўлди. Бу тизим давлат ёрдамни йўналтириб туриш, ижтимоий барқарорликни сақлаб қолиш учун асос яратди.

Айни пайтда “темир дафтар”лар оилаларни камбағалликдан чиқариш ишларини режали ташкил этишда, рўйхатдагиларга қараб кейинги ишларни мувофиқлаштиришда қўл келмоқда. Ёшлар ва аёллар дафтарлари ҳам касб-ҳунар ўргатиш, бандликни таъминлашда манзилли ёндашувни кучайтиришга хизмат қиляпти.

Эътиборлиси, “ёшлар дафтари”га 18 — 30 ёшгача бўлган йигит-қизлар киритилса, “аёллар дафтари” орқали 30 ёшдан ошган аёллар қамраб олинади. Рўйхатни шакллантиришда ижтимоий, ҳуқуқий, психологик қўллаб-қувватлаш, билим ва касб ўрганишга эҳтиёжи ҳамда иштиёқи борларга алоҳида эътибор қаратилади.

Маълумки, аҳоли турмуш даражасини аниқлашда “истеъмол саватчаси” тушунчасидан яъни муайян истеъмол даражасини таъминловчи товарлар ва хизматлар мажмуидан фойдаланилади. Камбағаллик мезонини аниқлаш учун эса, аввало, “истеъмол саватчаси”нинг ҳуқуқий асосларини белгилаб олиш лозим бўлади. Айни шу вазифа 2020 йил 3 июнь куни Президент раислигида ўтказилган видеоселектор йиғилишида Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги зиммасига юклатилди.

Халқаро амалиётда аҳоли яшаш минимумини ҳисоблашнинг статистик, социологик, ресурс, норматив усуллари бор. Яшаш минимуми энг кичик миқдори таркиби турли давлатларда турлича қилиб белгиланган. Масалан АҚШда “истеъмол саватчаси”га 300 номдаги, Германияда 475 номдаги, Англияда 350 номдаги, Россияда 156 номдаги товар ва хизматлар киритилган.

“Истеъмол саватчаси”ни ўрта асосий таркибий қисм — озиқ-овқат, ноозиқ-овқат ва хизматларга ажратиш мумкин. Ундаги озиқ-овқатлар миқдори улуши аҳолининг турмуш даражаси қай даражада эканлигини белгилайди.

Ўзбекистон аҳолисининг аксарият қисми “истеъмол саватчаси”да озиқ-овқат маҳсулотларининг улуши зиёд. Худди шуни бартараф этиш ва “истеъмол саватчаси”да ноозиқ-овқат маҳсулотлари ва хизматлари миқдорини ошириш мақсадида Президент томонидан ижро

ҳокимияти олдига бир қатор вазифалар қўйилди. Бунда асосий эътибор аҳолини тадбиркорликка ўргатиш, мавжуд имкониятдан самарали фойдаланишга қаратилди.

Маълумки, юртдошларимизнинг аксарияти қишлоқ жойларда истиқомат қилади ва уларнинг кўпчилигида томорқа ерлари мавжуд. Маҳалла фуқаролар йиғинларидаги кам таъминланганлар рўйхатида турувчи фуқароларни шахсий томорқасидан даромад олишга ўргатиш иқтисодиётимизнинг асосий мақсадидир. Тўғри, “истеъмол саватчаси”нинг ҳуқуқий асосини яратиш орқали аҳоли камбағалликдан кутулиб қолмайди, балки улар сонига аниқлик киритилади, холос. Худди шу мақсадда аҳоли даромадини оширишнинг энг самарали йўли — бу фуқароларни боқимандалик кайфиятидан ҳалос этиш, уларнинг бандлигини таъминлаш, тадбиркорликка йўналтиришдан иборат бўлиши лозим.

Камбағалликни камайтириш – бу аҳолида тадбиркорлик руҳини уйғотиш, инсоннинг ички куч-қуввати ва салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариш, янги иш ўринлари яратиш бўйича комплекс иқтисодий ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишга қаратилган бўлиши лозим. Бундан ташқари, камбағалликдан чиқиб кетиш учун энг муҳим омил – бу инсоннинг интилиши, ўз кучига таянган ҳолда, аниқ мақсад сари ҳаракати бўлиши керак.

Бевосита камбағаллик ва қашшоқлик тушунчаларига келадиган бўлсак, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳозирда жаҳон бўйлаб камбағаллик ёки қашшоқлик тушунчаларининг умумқабул қилинган ҳамда ягона келишилган таърифи ишлаб чиқилмаган. Ҳар бир мамлакат ўзи учун белгиланган камбағаллик мезонидан келиб чиқиб тавсифлайди.

БМТ таърифига кўра, қашшоқлик – инсоннинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган даромад ва ресурслар етишмаслиги, бундан ташқари, очлик ва тўйиб овқатланмаслик, соғлиқни сақлаш, таълим ёки бошқа асосий хизматлардан фойдаланишда чекловларнинг мавжудлиги, турар жойнинг йўқлиги, хавфли табиий ва техноген муҳитда ҳамда ижтимоий тенгсизлик шароитида яшашига нисбатан айтилади [6].

Камбағаллик эса инсоннинг ҳаёти давомида танлов ва имкониятларга эга бўлмаслиги, жамиятда тўлақонли иштирок этиш учун тўсиқларнинг мавжудлиги, бундан ташқари, оиласини боқиши ва кийинтириши, таълим олиши ёки касалхонада даволаниши, бирор соҳада фаолият юритиши ёки даромад олишга имкон берадиган меҳнат билан таъминлаш имкониятлари етишмаслиги ҳамда кредит олиш имкониятининг чекланганлигида намоён бўлади. Шунингдек, камбағаллик — бу инсонлар, уй хўжаликлари ва жамоаларнинг ижтимоий жиҳатдан чегараланганлиги, хавф-хатарлар олдига чорасизлиги ҳамда ночорлиги саналади [7].

Бундан ташқари, Жаҳон банки томонидан 2015 йилдаги 115 та мамлакатда ўтказилган тадқиқотлар натижасида таклиф этилган услубиётга кўра, барча мамлакатлар учун 2011 йилдаги нархларда харид қобилияти паритети бўйича қашшоқлик чегараси 1,9, камбағаллик чегарасини эса мамлакатлар аҳолиси даромадларининг паст, ўрта ва юқори даражаларидан келиб чиқиб 1,9; 3,2; 5,5 ва 21,7 АҚШ доллари этиб белгилаш тавсия этилган.

Юқоридаги таъриф ва услубиётлардан келиб чиқиб, алоҳида қабул қилинган камбағалликни аниқлаш услубиёти асосида жами даромади (ёки харажати) белгиланган камбағаллик чегарасига етмаган аҳоли қатламини камбағал, ҳаёт кечириши учун зарурий эҳтиёжларини мутлақо қондириш имконияти бўлмаган қатламни эса қашшоқ аҳоли деб эътироф этиш мумкин.

Камбағалликни аниқлаш услубиёти давлат томонидан умумий аҳоли таркибидаги камбағал аҳоли қатлами улушини аниқлаш ва камбағалликни қисқартириш бўйича аниқ чора-тадбирларни амалга ошириш учун зарур ҳисобланади. Бундан ташқари, аҳоли ижтимоий ҳимоя тизимидаги асосий ижтимоий стандартларни белгилашда камбағаллик чегараси замин бўлиб хизмат қилади.

Жаҳон амалиётида камбағаллик чегарасини аниқлашнинг асосий 4 та: мутлақ, нисбий, моддий депривация ва кўп ўлчамли усуллари мавжуд. Мазкур усуллар мамлакат ижтимоий сиёсатининг устуворлиги, иқтисодиётнинг ривожланганлик даражаси ҳамда ички имкониятлардан келиб чиқиб белгиланади. Қатор мамлакатлар миллий камбағаллик чегараси сифатида мутлақ ёки нисбий усулдан фойдаланади.

Мутлақ камбағаллик чегараси киши ҳаёт кечириши учун зарур бўлган товар ва хизматлар қиймати орқали аниқланади. Жаҳон тажрибасида мутлақ камбағаллик чегарасининг ўртача йиллик миқдорини аниқлаш учун аҳоли жон бошига ЯИМнинг 25 фоизи қабул қилинган бўлиб, аксар ривожланган мамлакатларда (АҚШ, Канада, Нидерландия) мазкур кўрсаткич нисбатан юқоридир.

Камбағаллик чегарасини аниқлашнинг нисбий усули эса кишининг даромадини жамиятнинг қолган аъзоларига нисбатан таққослаш орқали аниқланади (масалан: аҳоли даромадлари ўрталамасининг 50 фоизи, 60 фоизи ва ҳ.к.).

Бироқ нисбий усул жамиятдаги тенгсизлик даражасини инобатга олса-да, аҳолининг барча қатлами даромади ҳамда камбағаллик даражасининг ўзгаришини тўлиқ ифодаламайди. Аммо

шунга қарамай, бир қатор давлатлар камбағаллик чегарасини белгилашда нисбий усулдан фойдаланади. Мисол учун, Венгрия, Эстония, Беларус, Черногория, Россия каби давлатларда аҳоли даромадлари медиана кийматининг 60 фоизи камбағаллик чегараси сифатида қабул қилинган бўлса, мазкур кўрсаткич мос равишда Польшада 50, Украинада 75 фоизни ташкил этади.

Юқоридаги усуллардан ташқари, амалиётда монетар усулларнинг тўлдирувчиси сифатида аҳолининг моддий ва ижтимоий имкониятлардан қониқишларини баҳолаш (*депривация*) усулидан фойдаланилади.

Бунда, камбағаллик чегараси инсоннинг маълум бир товар ва хизматлардан фойдалана олиш имкониятини баҳолаш орқали аниқланади. Масалан, Европа Иттифоқида 9 турдаги товар ва хизматларнинг 4 тасидан фойдалана олмайдиган инсон камбағал ҳисобланади.

Санаб ўтилган усулларда кишининг ижтимоий-иқтисодий жараёнларда ҳеч қандай тўсиқларсиз иштирок эта олишини миқдорий баҳолаш чекланган. Шунинг учун жаҳон тажрибасида камбағалликни кўп ўлчамли баҳолаш усулидан ҳам фойдаланилади. Мазкур усулдан Арманистон, Ҳондурас, Доминикан Республикаси, Колумбия, Коста-Рика, Мозамбик, Бутан, Покистон, Панама, Сальвадор, Чили, Эквадор, баъзи ЕИ мамлакатлари ҳамда БМТ Инсон тараққиёти индексини ҳисоблашда фойдаланилади.

Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги Жаҳон банки экспертлари билан биргаликда олиб борилган ўрганишлар натижасида мамлакатимизда камбағаллик даражасини аниқлаш учун озик-овқат, ноозик-овқат маҳсулотлари ва хизматлардан иборат бўлган ҳамда бир киши учун зарур бўлган минимал истеъмол харажатлари қиймати тушунчаси киритилмоқда. Мазкур усулнинг ўзига хослиги аҳоли реал истеъмоли таркиби ва характеридан (*consumption behavior*) келиб чиқади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 27 февраль кунги тадбиркорликни ривожлантириш орқали камбағалликни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирлар бўйича видеоселектор йиғилишидаги нутқи.
2. БМТ Европа Иқтисодий комиссиясининг «Камбағалликни ўлчаш бўйича қўлланма»си, 2017 йил Нью-Йорк, Женева.
3. БМТнинг «Ижтимоий ҳимоя борасида юқори даражадаги Бутун жаҳон саммити»дан.
4. Дўстжанов Т., Салаев С. Кичик бизнеснинг катта имкониятлари.- Урганч.: Хоразм, 1997. – 129 б.
5. Салаев С.К, Гулманов М, Саидов Д.Р, Атаев Ж.Э, Таджиев Б.У. Тадбиркорлик фаолиятини режалаштириш асослари - Ўқув қўлланма: “Тафаккур Бўстони”, Тошкент 2014, 288 бет.
6. Салаев С.К., Файзуллаев Н.Б., Таджиев Б.У. Ўзбекистонда оилавий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш йўналишлари // Рисола –Т.: “Фан ва технология”, 2011 й. - 43 бет.
7. С.К.Салаев, Б.У.Таджиев “Қишлоқ жойларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни барқарор ривожлантириш механизмлари” (Монография), Тошкент – “Инновацион ривожланиш нашриёт – матбаа уйи” - 2022 й, 188 б.
8. Досчанов А.Т. Инновация шароитида тадбиркорлик тизимини барқарор ривожлантиришнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш: PhD.дисс.-С.:УрДУ.2021-160 б.
9. Олланазаров Б.Д. Туристик хизматлар соҳасида инвестицион фаолликни ошириш стратегияси ва устувор йўналишлари: PhD.дисс.-С.:УрДУ.2019-229 б.
10. С.К.Салаев, К.П.Халмуратов “Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳасида давлат-хусусий шерикчилигининг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш” (Монография), Тошкент, “Lesson Press” МЧЖ нашриёти, 2021 й, 154 б.
11. “Халқ сўзи” газетасининг 2021 йил 11 февраль 30-сони.
12. <https://kun.uz/52814308>. Жаҳон банкининг Европа ва Марказий Осиё минтақаси бўйича вице-президенти Анна Бьерденинг Ўзбекистон иқтисодий форумидаги нутқи.
13. <https://strategy.uz/index.php?news=1064>

УЎҚ 33

ТУРИСТИК КОРХОНАЛАРДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Э.С. Умронов, тадқиқотчи, Фарғона политехника институти, Фарғона

Аннотация. Мақолада туристик корхоналарда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш хусусиятлари юзасидан фаолият самарадорлиги ўрганилган. Тадқиқот жараёнида туризм тушунчасининг моҳияти, туристик фаолият турларининг асосий элементлари бўйича таснифи, туристик хизматларнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг мазмуни, туристик корхоналарда тадбиркорликни ривожлантириш элементлари ҳамда туризм фаолияти инфратузилмаси таркиби назарий ва амалий тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан шакллантирилган ва асосланган.

Калит сўзлар: туризм, туристик ресурслар, туризм индустрияси, туристик фаолият, туризм хизматлари, туризм тармоғи инфратуризмлари, туристик-экскурсия тармоғи инфратуризмлари

Аннотация. В статье была изучена эффективность деятельности по особенностям развития предпринимательской деятельности на туристических предприятиях. В ходе исследования на основе теоретических и практических исследований сформулирована сущность понятия туризма, классификация видов туристской деятельности по основным элементам, специфические особенности туристских услуг и их содержание, элементы развития предпринимательства на туристских предприятиях, а также структура инфраструктуры туристской деятельности.

Ключевые слова: туризм, туристические ресурсы, индустрия туризма, туристическая деятельность, туристические услуги, инфраструктура туристической сети, инфраструктура сети туристических источников

Abstract. The article studied the effectiveness of activities on the specifics of the development of entrepreneurial activity at tourist enterprises. In the course of the study, on the basis of theoretical and practical research, the essence of the concept of tourism, the classification of types of tourist activity by main elements, specific features of tourist services and their content, elements of entrepreneurship development at tourist enterprises, as well as the structure of the infrastructure of tourist activity are formulated.

Keywords: tourism, tourism resources, tourism industry, tourism activities, tourism services, tourism network infrastructure, tourism source network infrastructure

Дунё микёсида юз бераётган глобал ўзгаришлар тенденциялари сўнгги даврда туризм соҳасининг яратилаётган ялпи ички маҳсулот таркибидаги улуши ортиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Бутунжаҳон туризм ташкилоти (БТТ) маълумотлари бўйича «сайёрамиздаги ишлаб чиқариш-хизматлар бозори айланмасининг 10 фоизи туризм соҳасининг ҳиссасига тўғри келади. 2022 йилга бориб халқаро туризм саёҳатларидан олинган даромадлар бир йилда 2,0 триллион АҚШ доллари ташкил қилиши прогноз қилинмоқда»[1]. Шунинг учун жаҳон иқтисодиётини ривожлантиришда туризм соҳасининг тараққиёти нисбатан устуворликка эга бўлиб, бу эса соҳада тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ услубиётни такомиллаштиришни талаб этади.

БТТ давлатларга туризм салоҳиятини ошириш, янги хизматларни тақлиф этиш, янги туризм брендларини яратиш, туризм соҳасининг рақобатбардошлигини тубдан ошириш бўйича тақлифлар қилиш, туризм географиясини янада кенгайтириш, мамлакатлар ЯИМдаги улушини ошириш ҳамда туризмнинг рентабеллик соҳалардан бирига айлантириш зарур эканлигини таъкидламоқда. Шунингдек, жаҳонда туризм хизматлари бозори бошқарувини илмий асосда ташкил этиш, ташкилий-иқтисодий механизмлари бўйича тадқиқотларни такомиллаштириш, туристик корхоналарнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш ва истикболларини баҳолашга эътибор кучайтирилмоқда. Туристтик корхоналарда бошқарувнинг инновацион асосда ташкил этилиши бошқарув самарадорлигини таъминлаш, бошқарув тизимида таъсир кўрсатувчи омилларни асосий тенденцияларини баҳолаш бугунги кундаги энг муҳим илмий тенденциялардан саналади.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, яқин келажакда туризм бир қатор мамлакатларда асосий хизмат кўрсатиш соҳасига айланиб, нефть қазиб олиш ва қайта ишлаш, автомобилсозлик ва компьютер технологияларини ишлаб чиқиш каби иқтисодиётнинг анъанавий илғор соҳаларидан ҳам ўзиб кетиши мумкин. Туризм бозори баъзи бир давлатларнинг иқтисодий тизимида аллақачон етакчилик вазифасини бажариб келмоқда. Бу бозор, албатта, ўз илмий-назарий асосига эга. Туризм секторининг бошқарув аҳамиятини билиш учун унинг назарий асосларини кўриб чиқишимиз зарур. Бунинг учун, авваламбор, туризм соҳасига оид атамалар изоҳини билиб олмақ зарур.

Жаҳон ҳўжалигининг глобаллашуви ва интеграциялашуви кучайиб бораётган бир даврда туризм тушунчасининг моҳиятини тўғри талқин этиш ва унинг моҳиятини тўғри англаб етиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади. Хорижий ва маҳаллий олимларнинг фикрига асосланган ҳолда турлича қараш ва концепциялар мавжуд. Жумладан, А.Ю.Александрова «Кишиларнинг доимий тураржойлари ва ишларидан фарқланувчи жойларга етиб келиши ва жойлашиши вақтида юзага келадиган муносабатлар ва ҳодисалар йиғиндиси туризмдир»[2] - деб таъкидлаган бўлса, Ю.В.Тишуков эса «Туризм —мамлакат фуқаролари, хорижлик фуқаролар ва фуқароликка эга бўлмаган шахсларнинг доимий тураржойларидан соғломлаштириш, танишиш, касбий-ишбилармонлик, спорт, диний ва бошқа мақсадларда вақтинча яшаб турган мамлакатдаги ҳақ тўланадиган фаолият билан банд бўлмаган ҳолда вақтинчалик саёҳатларидир»[3]- деган фикрни билдиради.

Ю.В.Тишуков ўз тадқиқотларида “Туризм индустрияси – бу меҳмонхона ва бошқа жойлаштириш воситалари, транспорт воситалари, умумий овқатланиш объектлари, дам олиш объектлари ва воситалари, танишиш, ишбилармонлик, соғломлаштириш, спорт ва бошқа мақсадлардаги объектлар, туроператорлик ва турагентлик фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар, шунингдек, экскурсия хизматлари ва гид-таржимонлар хизматини намоён этувчи ташкилотлар тўпламидир”- деб эътироф этган бўлса, М.Б.Биржаков эса “Турист хизмат – туризм мақсадлари, туристик хизматнинг йўналиши ва табиати, туристик маҳсулотга жавоб берувчи, умуминсоний ахлоқ ва тартиб тамойилларига мос келувчи экскурсант ёки туристнинг эҳтиёжларини таъминлаш ва қаноатлантиришга йўналтирилган хизмат кўрсатиш соҳасидаги мақсадларга йўналтирилган ҳаракатлар йиғиндисидир”[4] - деган фикрни билдиради.

Жаҳонда туризм соҳасини ривожлантириш аҳоли бандлигини, тadbиркорликни рағбатлантириш, даромадни ва ҳудудлар бюджетининг даромад қисмини ошириш каби кенг қўламли ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал этиш имконини беради. Туризм соҳаси одамлар ва уларнинг гуруҳлари ўзларининг ижтимоий, иқтисодий, экологик, маданий, маърифий ва бошқа манфаатларини рўёбга чиқарадиган ҳамда тегишли эҳтиёжларни қондирадиган ижтимоий-иқтисодий тизимдир. “Туризм” атамасининг ноаниқлиги бу тушунчани туризм тизимининг уюшган элементлари мажмуини назарда тутувчи тизим сифатида ўрганишга имкон беради. Бу элементлар каторига қуйидагиларни киритиш мумкин[5]:

- туризм субъектлари (туристлар ва уларнинг бирлашмалари, туризм субъектларининг фаолият турлари, ушбу соҳада туристлар ҳаракатини ижтимоий тартибга солиш бўйича ҳокимият органлари фаолияти);

- туризм объектлари ва воситалари (туристик ресурслар, туризм индустрияси ва инфратузилмаси объектлари).

Туризм тизимида ҳар бири ўзининг ички мураккаб тузилиши ва мақсадларига эга бўлган ижтимоий-иқтисодий кичик тизимлар киради ва амалда улар бир кичик тизимдан иккинчисига ўтиши мумкин. Жаҳонда туризмнинг асосий қўйи тизими ижтимоий ҳисобланади, чунки у асосий ҳуқуқларни амалга оширишни бошлайди (дам олиш ҳуқуқи, ҳаракат эркинлиги ҳуқуқи, курорт даволаш ҳуқуқи, маданий қадриятларга кириш ҳуқуқи ва бошқалар). Ижтимоий тизимга давлат ва коммунал туризмни бошқариш органлари, туризм соҳасида ижтимоий хизмат кўрсатувчи давлат ва коммунал корхона ва муассасалар, нодавлат илмий-маърифий ташкилотлар, соғлиқни сақлаш курорт ташкилотлари, болалар учун дам олиш ва соғлиқни сақлаш муассасалари ва бошқалар киради.

1-жадвал

Турист хизматларнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг мазмуни (Муаллиф ишланмаси)

Т/р	Хизматларнинг ўзига хос хусусиятлари	Шу хусусиятларнинг мазмун-моҳияти
1.	Турист хизматларнинг бир вақтнинг ўзида ҳам ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга эканлиги	Турист хизматларнинг ижтимоий аҳамияти бевосита аҳолининг иш билан таъминлаши, даромадларнинг ошириши, ҳаёт сифати ва даражасининг оширилиши билан белгиланади. Иқтисодий аҳамияти бевосита унинг ҳудуд ва мамлакат иқтисодиётига (ЯХМ ва ЯИМ) қўшаётган ҳиссаси, хизматлар соҳасидаги ўрни (ЯҚҚдаги улуши), туристик маҳсулотлар ишлаб чиқариши ва бошқалар билан белгиланади.
2.	Турист хизматларнинг олди-сотди жараёнида моддий шаклда намоён бўлмаслиги	Турист хизматлар ҳам бошқа хизматлар сингари олди-сотди жараёнида моддий шаклда намоён бўлмайди, балки бир вақтнинг ўзида истеъмол қилинади. Хизмат кўрсатувчининг хизмати унинг профессионаллигига мос равишда истеъмолчининг ҳам мазкур хизматдан қанчалик манфаатдор бўлишлигини назарда тутди ва натижада уларнинг умумий савиясига боғлиқ бўлади.
3.	Турист хизматларни сақлаш имкониятининг йўқлиги	Турист хизматларни ҳам бошқа хизматлар сингари сақлаш имконияти йўқ, чунки у бевосита кўрсатилаётган жараёнда истеъмол қилинади, унинг сифати ҳам шу жараённинг ўзида истеъмолчи томонидан баҳоланади.
4.	Туризм хизматларининг хизмат жойида кўрсатилиши ва бошқа жойга олиб кетилишининг имкони йўқлиги	Туризм хизматлари номоддий бўлиши, уни сақлаш ва ташиш имкониятининг йўқлиги ҳамда мазкур хизмат истеъмол қилинадиган пайт ва жойида кўрсатилиши уни бошқа жойга олиб кетилишининг имкони йўқлиги билан характерланади.
5.	Турист хизматларни кўрсатишда истеъмолчи, хизмат кўрсатувчи ва туристик маҳсулот бир вақтнинг ўзида ҳозир бўлишлиги	Турист хизматларнинг яна бир муҳим хусусияти уни кўрсатиш жараёнида истеъмолчи, хизмат кўрсатувчи ва туристик маҳсулот (хизмат) бир вақтнинг ўзида ҳозир бўлиши зарурлиги билан характерланади.
6.	Туризм хизматлар сифати ва рақобатбардорлиги	Турист хизматларни кўрсатувчи корхона ва фирмалар жуда юқори таваккалчилик (риск) шароитида ишлайди. Агар сифатли хизматни таъминлай олмаса, рақобатда имкониятни бой бериб қўйишлари эҳтимоли жуда баланд бўлади.

Туристтик хизматлар ҳам бошқа хизматлар сингари моддий кўринишга эга бўлмаса-да, аҳолининг ҳаёт фаровонлиги, яшаш даражаси ва сифатига муайян таъсир кўрсатади. Чунки мазкур хизматлар ҳам бошқа бир қанча хизматлар сингари одамлар руҳиятининг ўзгаришига яшайдан қониқиш ҳосил қилишига олиб келади[6].

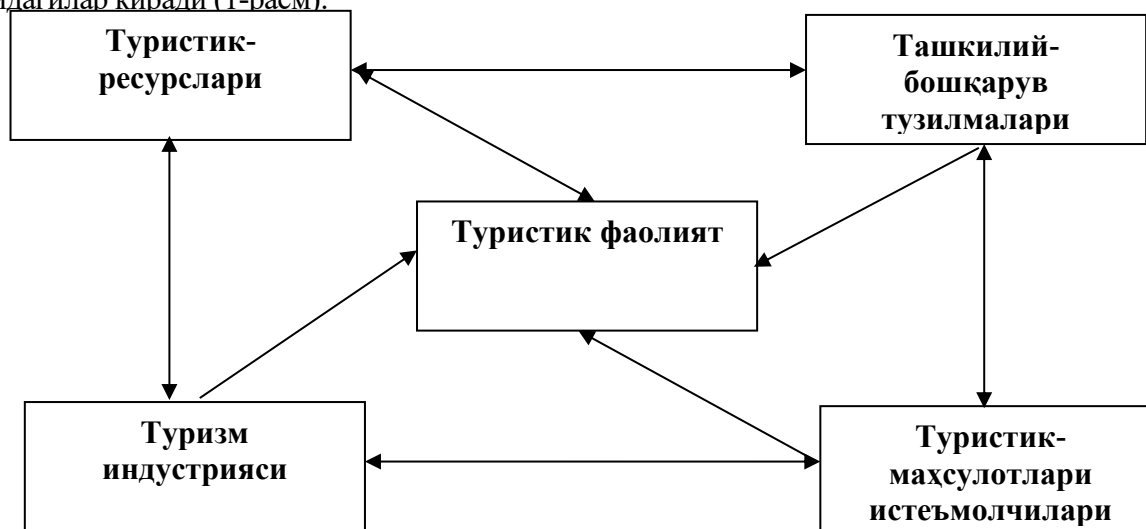
Туристтик хизматларнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин (1-жадвал).

Юқорида санаб ўтилган туристик хизматлар хусусиятлари соҳа фаолияти билан шуғулланувчи тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда ва ёндош тармоқларни ҳам баравар ривожлантиришга эришишдан иборат. Чунки соҳанинг барқарор фаолияти унга тегишли бўлган айрим тармоқлар фаолияти билан ҳамбарчарс боғлиқдир.

Туристтик корхоналарда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг асосий хусусиятлари шундан иборатки, туризм фаолияти ва салоҳияти бевосита уларнинг ривожланганлик даражаси, ижтимоий-иқтисодий, табиий шароити яъни, табиат комплекслари, техник инфратузилмаларининг ривожланганлиги саноат тармоғи, хизмат кўрсатиш тизими, маданият, санъат илм фанининг ривожланганлиги билан, яъни бир сўз билан айтганда, мамлакатларнинг табиий ва иқтисодий географик ўрни билан боғлиқ. Шу боис, туризм соҳасини мамлакатимизда ривожлантириш учун унинг асоси ҳисобланган салоҳият заҳираларини ўрганиб чиқиши, ҳудудлараро ва минтақалараро районлаштириш ҳамда мавжуд салоҳиятдан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари ишлаб чиқиши зарур. Туризм соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришдаги биринчи вазифа – ана шу ресурслардан самарали фойдаланиб, туризм соҳасини жадал ривожлантириш учун бу йўналишнинг назарий асосларини яратиш талаб қилинади[7].

Туристтик корхоналарда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда туристик ташкилот (корхона)ларнинг маҳаллий бирлашмаси (туроператор, саёҳат агенти) ва туризм индустриясининг инфратузилма объектлари: ихтисослашган туризм ташкилотлари, меҳмонхоналар, туризм билан боғлиқ тармоқлар (транспорт ва бошқалар) ташкилот (корхона)лари фаолияти асос ҳисобланади. Туристтик фаолиятнинг тузилиши туризм корхоналари ва туристик маҳсулот ва хизматларни етказиб берувчилар (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари) интеграцияси ҳамда ресурс базаси вазифасини бажарувчи муайян ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бир қатор хусусиятларга эга[8].

Туристтик корхоналарда тадбиркорликни ривожлантиришнинг умумий шаклдаги таркибига қуйидагилар кирди (1-расм):



1-расм. Туристтик корхоналарда тадбиркорликни ривожлантириш элементлари
(Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган)

1. Туристтик ресурслари.
2. Инфратузилма.
3. Туризм индустрияси.

Юқорида келтирилган туристик корхоналарда тадбиркорликни ривожлантириш алоҳида таркибий элементларини кўриб чиқайлик.

Туристтик ресурслар туристик корхоналарда тадбиркорликни ривожлантириш учун асос ҳисобланади. Туристтик мақсадда фойдаланилувчи табиий, тарихий, ижтимоий-маданий объектлар, шунингдек туристларнинг маънавий ва бошқа эҳтиёжларини қондира оладиган бошқа объектлар

мижозларнинг жисмоний кучини тиклаш ва ривожлантиришга ёрдам беради. Шу билан бирга, улар учун ресурслар саёҳатнинг асосий мақсади ҳисобланади. Туристик ресурсларнинг белгилари сифатида уларнинг жозибадорлиги, иқлим шароити, мавжудлиги, диққатга сазовор жойлари, ландшафт компоненти, ягоналиги ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бироқ, туристик ресурсларнинг мавжудлиги туризмнинг ривожланишини кафолатламайди, чунки туристик ресурслар моҳиятан “бошланғич нукта” ҳисобланиб, истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини қондириш учун бошқа мезонлар зарур, шунинг учун фаолиятнинг кейинги элементи туризм инфратузилмаси ҳисобланади (2-расм).



2-расм. Туризм фаолияти инфратузилмаси таркиби (Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган)

Туризм инфратузилмаси – туризмнинг тизим сифатида фаолият юритишига асос бўлувчи ва таъминловчи ўзаро боғланган хизмат тузилмалари ва туризм индустрияси объектлари мажмуасидир. Инфратузилмани қуйидаги таркибий қўринишда тавсифлаш мумкин:

- умумий инфратузилма, яъни минтақа ҳаётини таъминловчи муҳандислик, транспорт ва бошқа тузилмалар мажмуи;
- туристик сайтларга махсус кириш йўллари, юриш йўллари, автоном канализация ва қайта ишлаш тизимлари, алоҳида тармоқлар ва энергетика объектлари, телекоммуникациялар;
- ахборот-бизнес марказлари, веб-сайтлар, туристик офислар, ахборот стендлари, ахборот бюрolari, ҳудудларда жойлашган кўча номларига эга белгилар.

Юқорида кўрсатиб ўтилган икки элементни бирлаштирувчи элемент туризм индустрияси ҳисобланади. Шакллантириш мураккаблигини белгиловчи туризм индустриясининг ўзига хослиги шундаки, у туризм турлари ва шаклларига бўлган талабни қондира оладиган турли соҳалардаги иқтисодий муносабатларнинг мураккаб тизимидир. Дарҳақиқат, туризм индустрияси туризм ташкилотчилари (туроператорлар, саёҳатчилар, меҳмонхоналар ва бошқа турар жойлар, транспорт воситалари, маданий-маърифий муассасалар, соғлиқни сақлаш муассасалари ва бошқалар) объект ва инфратузилма фаолиятини бирлаштиради ва мақсадли хизматлар кўрсатувчи мажмуани шакллантиради.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, туристик корхоналарда тадбиркорликни ривожлантиришда туристларнинг маънавий, интеллектуал ва жисмоний эҳтиёжларини қондира оладиган табиий, иқлимий, маданий, тарихий ва бошқа рекреацион ресурслар; иккинчидан, туристик саноат объектлари – турар жой объектлари, умумий овқатланиш, маданият, кўнгилочар ва спорт, транспорт, ахборот ресурслари ва тизимлари ҳамда технологиялари; учинчидан, туристик инфратузилма объектлари – туристик саёҳат ва дам олиш учун фойдаланиладиган объектлар (муҳандислик, транспорт, ижтимоий, инновация ва бошқа инфратузилмалар); тўртинчидан, туризм соҳасидаги фаолиятни давлат даражасида тартибга солувчи тузилмалар фаолиятдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадга мувофиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Яковлев Г.А. Экономика и статистика туризма: Учебное пособие. 3-е изд. перераб. и доп. – М.: Издательство РДЛ, 2015. – С. 3.
2. Александрова А.Ю. Международный туризм. –Москва: Аспект Пресс, 2001. 12-бет.
3. Тишуков Ю.В. Потребитель на рынке туристических услуг. –Ростов-на-Дону: Феникс, 2007.4-бет.
4. Биржаков М.Б. Туристические услуги, работы, товары. –Москва–Санкт-Петербург: Издательство «Невский фонд» – «Издательский дом Герда», 2003. С.108.

5. Пенкина, Н.В. Туристско-рекреационный комплекс: теоретико-методологические подходы к анализу: Учебно-методическое пособие / Н.В. Пенкина. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2017. – С.7-10.
6. Mirzaev, A. T. (2020). Assessment of cluster formation in management of recreational activity. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 605-610. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.101>
7. Мирзаев А.Т. Совершенствование интегральной оценки механизма рекреационно-туристических объектов // Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №2. С. 127-134. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/39/17>
8. Мирзаев А.Т. Оценка использования рекреационных возможностей на рынке туристических услуг // Региональная экономика: теория и практика. – 2019. – Т. 17, № 5. – С. 990 – 1002. <https://doi.org/10.24891/re.17.5.990>.

УЎК 33

АРЗОН “ПАКЕТ”НИНГ ҚИММАТГА ТУШГАН МУАММОСИ

А.Ж. Чориев, ўқитувчи, Термиз агротехнологиялар ва инновацион ривожланиш институти, Термиз

Аннотация. Мақолада полимер чиқиндиларни экологияга таъсири, ушбу зарарни иқтисодий жиҳатлари кўриб чиқилган.

Калим сўзлар: саноатлаштириш, утилизацияси, полиэтилен, целлофан пакетлар, тупроқ, атмосфера, денгиз, парник эффекти, кислород

Аннотация. В статье рассматривается влияние полимерных отходов на окружающую среду, экономические аспекты этого ущерба.

Ключевые слова: индустриализация, утилизация, полиэтилен, целлофановые пакеты, почва, атмосфера, море, парниковый эффект, кислород

Abstract. The article examines the impact of polymer waste on the environment, the economic aspects of this damage.

Keywords: industrialization, disposal, polyethylene, cellophane bags, soil, atmosphere, sea, greenhouse effect, oxygen

Саноатлаштириш даври бошлангунга қадар иқлим ўзгаришига фақат табиий сабаблар, ер орбитаси, унинг магнит майдонининг ўзгариши, вулқонларнинг отилиши таъсир кўрсатар эди. Бироқ ҳозирги кунга келиб, ер қуррасида иқлим ўзгаришининг тезлашиши кўпроқ инсоннинг иқтисодий фаолияти натижаси ўлароқ ҳавога турли чиқинди газлар чиқиши туфайли юзага келмоқда. Инсон билан боғлиқ атроф-муҳитнинг ифлосланиши хусусида тўхталиб ўтамиз. Барчамиз кундалик ҳаётимизда ҳар куни жуда кўп миқдорда полиэтилен чиқиндиларга дуч келамиз. Келинг, бугун биз кундалик турмушда деярли ҳар кун ишлатадиган ва фойдаланиб бўлиб чиқиндига улоқтирадиган пластик ва полиэтилен маҳсулотлари ҳақида бир оз тўхталиб ўтсак. Бизнинг юртимизда ушбу маҳсулотлар яқин 20 йил ичида пайдо бўлган эди ва ҳозирги кунга келиб рўзгоримизнинг ажралмас бир қисмига айланиб улгурган. Бир вақтлар қадоклашнинг ушбу қулай, енгил, арзон, усули аҳолига жуда манзур бўлган. Сабаби ювиш шарт эмас, кам жой эгаллайди, намликни ўтказмайди. Шу ўринда савол туғилади: Экологик жиҳатданчи, унинг хусусиятлари қанақа? Жавоб оддий, яхши ёнади, шу билан бирга атмосферага жуда кўп даражада заҳарли газлар чиқаради, тупроқни заҳарлайди. Аммо биз бу оддий савол ҳақида ҳали ҳеч биримиз ўйлаб кўрмаганмиз ва бефарқлигимизча қолмоқдамиз. Ҳозирча бу масала туман ва қишлоқ аҳолисидан фарқли ўлароқ, асосан талаб ва имкониятлари биров юқори бўлган шаҳарлар аҳолисига тааллуқлидир. Ҳеч бир кунимиз йўқки дўконларга кирганимизда сотувчиларимиз харид қилган маҳсулотларимизни чиройли қилиб полиэтилен қопчаларга ўраб бермаган. Уйга келганимизда эса озиқ-овқатларни музлатгичга жойлаймиз-у, полиэтилен қопчаларни ахлат челагига ташлаймиз. Улар ўз навбатида чиқиндихоналарга ташланади ва у ерда жуда узоқ муддатгача сақланади. Шуни эслатиб ўтишимиз жоизки, полиэтилен ва пластик маҳсулотлар сифати ва тузилишига қараб ер остида 200 йилдан 250 йилгача сақланиши мумкин. Энди бир ўйлаб кўрсак, ушбу вақт давомида бизнинг қанчагача авлодимиз шу заминда туғилиши ва яшаши мумкин. Яъни биз билиб билмай қилган хатоларимиздан қанча авлодимиз азият чекар экан. Балки, ушбу чиқинди маҳсулотларини иккиламчи қайта ишлаш ва унинг фойдаси ҳақида бир ўйлаб кўрганимиз маъқулдир. Шу ўринда ушбу мавзуга биров тўхталиб ўтсак. Саноат ва иқтисодиётнинг илдам ривожланиши натижасида инсониятни табиатга бўлган муносабати ўзгариб кетди. Натижада неча миллион йиллар давомида шаклланган экотизимни бузувчи унсурлардан воз кечишга эркин қарор қабул қилинди. Ҳозирги вақтда бизнинг планетамизнинг экологик тизими инқироз юзасига келиб қолган. Булар атмосферамиздаги парник эффекти, кислород танқислиги ва озон туйнути, кислотали ёмғирлар, радиоактив изотопларнинг ҳалокатли концентрацияси, тупроқ, сув ва озиқ-овқат маҳсулотларининг турли хил кимёвий ифлосланишини ва бошқалардир. Британиянинг The Economist журналининг

тасдиқлашича, қаттиқ чиқиндилар – ривожланган шаҳарлар аҳолисининг катта экологик муаммоси бўлиб, шу сабабли чиқиндилардан ҳалос бўлиш аллақачон ривожланган мамлакатларнинг муҳим муаммосига айланиб улгурган. Илгаридан бизнинг кўзимиз билан қараганда фақатгина суюқ ва газсимон чиқиндилар, сув ва ҳавонинг саноат ишлаб чиқариш оқибатида ифлосланиши кўринарди ва улар биринчи навбатда тартибга солинарди. Бу вақтда қаттиқ чиқиндиларни четроқ олиб бориб ташлаш ёки кўмиш, шунчаки у ёки бу усул билан “кўздан узоқроққа” йўқ қилиш мумкин эди. Яна бу қилишлар мағрур сўзлар билан “чиқиндилар утилизацияси” деб аталарди. Соҳил бўйи шаҳарларида эса чиқиндилар шунчаки дарёга оқизиб юбориларди. Чиқиндиларнинг йўқ қилинишидаги экологик оқибатлари тупроқ ва ер ости сувларининг заҳарланиши бир неча йиллар, ҳаттоки бир неча ўн йиллардан сўнг кўринди ва бунинг натижаси ҳалокатли даражадан кам бўлмади.

Шуни айтишимиз мумкунки чиқиндиларни жойлаштириш ҳозирги кун замон талабидир ва полиэтилен маҳсулотларининг атрофни ифлослаши ҳаммамизга маълум, буни баргараф этиш бутунги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда. Жаҳон Метеорология Ташкилотининг Иссиқхона газлари бўйича йиллик ҳисоботида кўра, ер атмосферасидаги карбонат ангидрид миқдори сўнгги ўн йилликдаги ўртача кўрсаткични ортда қолдирган. Олимларнинг фикрича, карбонат ангидрид миқдори атмосферада сўнгги марта беш миллион йил аввал 0,00045 фоиздан юқори бўлган. Ҳисоботда бошқа иссиқхона газлари, жумладан, метан ҳамда “қулдирувчи газ” миқдорининг ошгани ҳам қайд этилган.

Аниқ маълумотларга қараганда, ҳозир ҳар бир киши ўзининг ҳаёт фаолиятида бир йил мобайнида 1 м³ ахлат қолдиради.

Шунча миқдордаги чиқинди шаҳар, республика ёки ҳам дўстлик давлатлари миқёсида кўриладиган бўлса, унда атроф-муҳитимиз қанчалик ифлосланиб кетишлиги тасаввур қилиш мумкин бўлади.

Масалан, биргина Фарғона шаҳридан 150 минг тонна ахлат чиқариб ташланади (Г. Ғафуров, 1990).

АҚШда 1986 йилда ҳар бир истеъмолчига 1 тоннадан хавфли чиқинди тўғри келганлиги қайд этилди. Турли хил эритмалар, ёнувчи моддалар, пестицидлар ва бошқа кимёвий маҳсулотлар, ўз навбатида, тупроқ, сув ҳавзалари ва атмосфера ҳавоси ифлосланишига сабаб бўлади. Ҳар ҳолда саноат ҳамда хўжалик чиқиндиларини зарарсизлантирувчи, айрим ҳолларда чиқинди моддаларга ишлов бериб, улардан қисман фойдали маҳсулотлар олишга муяссар бўлинмоқда. Чунончи, ҳар бир тонна хўжалик чиқиндиларидан ўртача 250 кг макулатура, 30 кг қора металл, 3,5 кг рангли металл ажратиш олиш мумкин. Ваҳоланки, бундай тадбиркорликка бизда етарлича эътибор берилмайди. Чиқинди моддалар маълум харажатлар эвазига чиқариб ташланади ёки йўқотиб юборилади.

Манбаларда қайд этилишича, хўжалик ахлатлари тадбиркорлик билан махсус усулда ёқиладиган бўлса, улардан маълум даражада фойда кўриш мумкин. Биргина Масков ахлат ёқиш заводи йилига 100 минг тонна қайноқ буғ ҳосил қилиб, уй-жой ва хўжаликларни ҳарорат билан таъминлаш тизимига сарфланади.

Айтиш мумкинки, биргина Фарғона шаҳридан олиб чиқиладиган ахлатлар учун ярим миллион сўм сарф бўлади. Уша ахлат-чиқиндилардан тадбиркорлик билан фойдаланилса, халқ хўжалиги, жумладан саноат учун керакли маҳсулотлар (металл, қоғоз, тола ва ҳоказо), иссиқлик олиш ва уларни тегишли мақсадлар учун ишлатса бўлади.

Дарҳақиқат, инсон борки ҳаёт учун курашади, табиатнинг барча инжиқликларига мослашишга интилади. Ҳар бир киши идроки, ўзига хос мушоҳадаси билан табиат неъматларидан фойдаланади, куради, бунёд этади. Одатда бирор мақсадни кўзлаб, табиатнинг муайян жабҳасига таъсир кўрсатилиши мумкин. Жумладан, яшаш учун иморат қуриладиган бўлса, тегишли жойлардаги гиёҳлар, дарахтлар йўқотилиб, замин тайёрланади, бир вақтлар яшнаб ётган жой сифат ўзгариши билан инсон истиқомат қиладиган масканга айланади. Кўриниб турибдики, маълум бир мақсад билан атроф муҳитга, табиатга таъсир кўрсатяпти. Мингларча одамлар ўзлари учун истиқомат жойлари барпо этар эканлар, бунинг натижасида бокира табиатда қандайдир ўзгариш содир бўлади, оқибатда табиат камбағаллашади. Инсон қурилиш материали сифатида баъзи ўрмонларни керагича кесади. Демак, ўсимлик дунёси қисқариб, ўз навбатида, атмосфера ҳавосининг мусатфо бўлишига раҳна тегади, тупроқ эрозияга учрайди, ер ости сувлари камая боради, кўчклар пайдо бўлиб, сел натижасида жарликлар ҳосил бўлиши мумкин.

Келтирилган лавҳа-бу катта ҳаётдан бир катрагинадир. Инсоният ўзининг ҳаётий фаолияти жораёнида мақсадли равишда табиат эҳсонларидан фойдаланиши билан бирга, атроф муҳитга атайин, кўра-била туриб, катта зарар келтириш ҳоллари кўплаб учраб туради. Табиатга нисбатан

кўр-кўрона ёндошиш, унинг эҳсонларидан аёвсиз, фойдаланиш пировардида оғир асоратлар қолдириши мумкин.

Бизни ўраб турган бутун табиат, борлиқ минг йиллар мобайнида шундай бир мувозанатга келганки, унинг бир жабҳасига етказилган озор бошқа жабҳаларига салбий таъсир кўрсатмай қолмайди. Маълумки охириги йиллар давомида глобал иқлим ўзгариши муаммоси инсоният олдидаги кечиктириб бўлмас, муҳим, долзарб бўлиб турибди. Глобал иқлим ўзгариши ер қуррасида фақат ҳароратнинг ўртача йиллик кўтарилиши эмас, балки барча геотизимнинг ўзгариши, Жаҳон океанининг кўтарилишининг юзага келиши, муз ва доимий музликларнинг эриши, ёғингарчиликнинг бир текисда ёғмасликнинг ортиши, дарёлар оқими режимининг ўзгариши ва иқлимнинг беқарорлиги билан боғлиқ бошқа ўзгаришлар демакдир. Инсоният олдидаги муҳим вазифаларидан бири шуки, иқтисодий экологик мувозанатни мутаносиблаштириш ҳамда адолатли ҳал этилишига эришишдир. Шубҳасиз, инсон фаолиятининг атроф муҳитга салбий таъсирларидан бири, полиэтилен чиқиндиларни хохлаган ерларга ва теварак атрофларга ташлаши ва бунинг қишлоқ хўжалигига салбий таъсирлари сезиларли даражада ошмоқда тупроқни ифлосланиши океан, денгизларнинг полиэтилен чиқиндилар билан тўлиши, ҳозирда эса медицинада ниқобнинг чиқарилиши ва унинг инсонлар томонидан атроф муҳитга ташлаб кетилиши ва бу эртанги кунда хавфли бўлган вирусларнинг яшаш макони бўлиб қолмаслигини ҳеч ким ҳеч қачон қафолат беролмайди эртанги ёшларга қандай келажакни бериб кетамиз билмадимку шу юртда бизнинг зурриётларимизга ўзимиз фаолият юритаётганлигимизни эсдан чиқармаслигимиз керак деб биламан.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Алимов Т.А., Рафиқов А. Экологик ҳатолик сабоқлари. Ташкент, 1991.
- 2.Бигон М., Харпер ДЖ., Таусенд К. Экология. Особи, популяций и сообщества. М.: Мир, 1989. Т.1. С. 666: Т. 2. С. 477.
- 3.Отабоев Ш., Набиев М. Инсон ва биосфера.-Т.: Ўқитувчи, 1995.

УЎҚ 33

ДЕХҚОН ХЎЖАЛИКЛАР ВА ТОМОРҚА ЕР ЭГАЛАРИНИНГ ИМТИЁЗЛИ КРЕДИТЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

Х.У. Яқубова, таянч докторанти, Қишлоқ хўжалиги ва озиқ овқат соҳаси ИТИ, Тошкент

Аннотация. Мақолада мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириши учун фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларига берилаётган имтиёзли кредитларнинг аҳолига муносиб ҳаёт шароитларини яратиши, ишбилармонлик муҳитини яхшилаши, бандликни таъминлаши бўйича амалга оширилаётган ишлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: озиқ овқат хавфсизлиги, деҳқон хўжаликлари, томорқа ер эгалари, имтиёзли кредит, ижара, кредит таъминоти

Аннотация. В статье анализируется проводимая работа по созданию достойных условий жизни населения, улучшению деловой среды, обеспечению занятости льготными кредитами фермерских, деханских хозяйств и землевладельцев для социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: продовольственная обеспеченность, фермерские хозяйства, землевладельцы, льготные кредиты, арендная плата, кредитное обеспечение

Abstract. The article analyzes the work being done to create decent living conditions for the population, improve the business environment, provide employment with soft loans to farmers, dehkan farms and landowners for the socio-economic development of the country.

Keywords: Food security, farms, landowners, soft loans, rent, credit security

Мамлакатимиз озиқ-овқат таъминоти барқарорлигини сақлашда деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари деҳқончилик маҳсулотларининг ўртача 68 фоизини, чорвачилик маҳсулотларининг эса 94% ини ишлаб чиқараётганлиги боис, ушбу хўжалик юритувчи субъектларини ривожлантириш бўйича кенг ислохотлар олиб борилмоқда. Аммо “деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишда, тизимда бозор механизмларини жорий этишда, ...қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмларини барқарор ошириб боришда ҳамда ер майдонларидан самарали фойдаланишда қатор муаммо ва камчиликлар кузатилмоқда...” [1]. Шунингдек, “таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторнинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш” [2] сингари масалалар устувор вазифа қилиб белгилаб олинди. Мазкур вазифаларни амалга ошириш

деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг тадбиркорлик салоҳиятини кучайтириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш фаолиятини ривожлантириш, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларига ажратилган майдонлардан самарали фойдаланиш асосида маҳсулотлар тури ва кўламини кўпайтириш, хўжаликда қўшилган қиймат занжирини ривожлантириш, ўз шахсий даромадларини барқарор ўсишини таъминлаш зарурлигини кўрсатмоқда. Хусусан, Президентимиз Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Қишлоқ хўжалиги ерлари – бизнинг бебаҳо миллий бойлигимиз, бу–озик-овқат хавфсизлигининг асоси, оддий қишлоқ аҳолисининг кундалик ҳаёти, дегани. Шунинг учун ушбу ерлар очик танлов асосида фақат ижарага берилади. Танлов–ҳар бир ер участкаси бўйича “бу ерни олишга ким энг кўп ҳақли?” деган саволга адолатли жавоб топиш учун ўтказилади. Бу танловда барча–деҳқон ҳам, фермер ҳам, агрофирма ва кластерлар ҳам тенг шартларда иштирок этади” [3]. Аммо, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари олдида шахсий тадбиркорлик фаолиятларини тўлиқ ишга солиш, қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотларини етиштириш ёки бошқа турдаги тадбиркорлик фаолиятлари билан шуғулланишларига бир қанча муаммолар мавжуддир. Бу муаммолар ичида кредит маблағларини етишмаслиги энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 октябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5199-сонли фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 2017 йил 7-февралдаги ПФ-4947-сонли фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 апрелдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини тако- миллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3680-сонли Қарори, “Ҳар бир оила-тадбиркор дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги 2018 йил 7 июндаги ПҚ-3777-сонли Президент Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши ҳузуридаги фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 2018 йил 7 июндаги 433-сонли Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 27 январдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини молиявий қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги №4964-сонли, 2020 йил 19 февралдаги “Лимончилик тармоғини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги №4610-сонли, 2020 йил 29 январдаги “Чорвачилик тармоғини янада ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №4576-сонли, 2020 йил 18 майдаги “Томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш ва аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги №4716-сонли, 2021 йил 26 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясида белгиланган вазифаларни 2021 йилда амалга ошириш чора тадбирлари тўғрисида”ги №5009-сонли, 2021 йил 28 июлдаги “Узумчиликни ривожлантиришда кластер тизимини жорий этиш, соҳага илғор технологияларни жалб қилишни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги №5200-сонли, 2021 йил 4 августдаги “Республика ҳудудларида гулчилик ва кўчатчилик соҳаларини янада ривожлантириш тўғрисида”ги №5209-сонли, 2021 йил 23 ноябрдаги “Мева-сабзавотчилик ва узумчиликда оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида деҳқон хўжаликларининг улушини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №20 сонли қарорлари, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 30 январдаги “Оилавий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш дастурлари доирасида боғдорчилик, узумчилик ва иссиқхона хўжалигини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №52-сонли, 2021 йил 28 апрелдаги “Моддий ёрдам ва кўмакка муҳтож оилаларни хотин қизлар ва ёшларни ижтимоий қўллаб- қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги №250-сонли ва бошқа қарорлари қабул қилинди. Мазкур ҳужжатларда деҳқон хўжаликларининг тадбиркорлик фаолиятларини давлат томонидан турли йўналишларда молиявий қўллаб-қувватлаш механизмлари, жумладан:

-фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларига 2018 йил июн ойидан 2019 йил 31 декабрга қадар 3 йил муддатга, шу жумладан 1 йилгача имтиёзли давр билан 2 фоизлик банк маржасини ҳисобга олган ҳолда йиллик 7 фоиз ставкада кредитлар бериш учун «Микрокредитбанк» АТБ, «Агробанк» АТБ ҳамда Ўзбекистон Республикаси АТ Халқ банкига ресурслар жойлаштирилганлиги;

-2020 йил 1 январдан бошлаб ресурсларни жойлаштириш Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкасидан 4 фоизлик пунктни чегириб ташлаган ҳолда амалга оширилганлиги;

-«Томорқа хизмати» МЧЖларга ва қишлоқ хўжалиги кооперативларига кредит ажратиш учун «Микрокредитбанк» АТБ, «Агробанк» АТБ ҳамда Ўзбекистон Республикаси АТ Халқ банкига ресурс сифатида 2 йил муддатга, шу жумладан 6 ойлик имтиёзли давр билан 2018 йил июн ойидан 2019 йил 31 декабрга қадар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қайта молиялаштириш ставкасининг 50 фоизи миқдоридagi фоиз ставкасида йиллик 2 фоизлик банк маржасини ҳисобга олган ҳолда маблағлар тақдим этилганлиги;

-2020 йил 1 январдан бошлаб ресурсларни ажратиш 3 йил муддатга, шу жумладан 6 ойлик имтиёзли давр билан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкасидан 4 фоизлик пунктни чегириб ташлаган ҳолда амалга оширилаётганлиги;

-халқаро молия институтларидан олинган грантлар ҳисобига фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларига, шунингдек, «Томорқа хизмати» МЧЖларга грантлар ажратилаётганлиги;

-фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари, «Томорқа хизмати» МЧЖларни қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда қишлоқ хўжалиги техникаси, технологиялари ва асбоб-ускуналар, тайёр интенсив боғ ва тоқзорлар ҳамда иссиқхоналар билан таъминлаш бўйича лизинг фаолиятини амалга оширилаётганлиги;

-тижорат банклари орқали Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкаси бўйича 2 фоиз банк маржасини ҳисобга олган ҳолда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, тайёрлаш, таъминлаш, савдо ташкилотлари ҳамда лизинг компанияларига моддий-техник базани мустаҳкамлаш, қишлоқ хўжалиги техникаси ва транспорт сотиб олиш, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг иссиқхоналарини қуриш учун материаллар ва бутловчи қисмлар харид қилишга кредитлар беришга 2020 йил 1 июлдан бошлаб кредитлар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг асосий ставкасида 4 фоизлик банк маржасини ҳисобга олган ҳолда ажратилаётганлигини деҳқон хўжаликларининг тадбиркорлик фаолиятларини давлат томонидан турли йўналишларда молиявий қўллаб-қувватлаётганлигининг яққол далилидир. Юқоридаги фикрларнинг исботини қ 1-диаграммада кўришимиз мумкин.

Диаграммадан кўриниб турибдики, 2018-2020 йиллар давомида Жамғарма томонидан фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари ҳамда «Томорқа хизмати» МЧЖларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун жами 509,5 млрд. сўм пул маблағлари ажратилган бўлиб, шундан: 276,3 млрд. сўми (54%) томорқа ер эгаларига, 45,8 млрд.сўми (9 %) фермер ва деҳқон хўжаликларига, 120,3 млрд.сўми (24%) «Томорқа хизмати» ва бошқа МЧЖларга жамиятларга, 33,3 млрд.сўми (7%) қишлоқ хўжалиги кооперативларига имтиёзли кредит ҳамда 19,1 млрд.сўми (4%) Томорқа хизмати корхоналари устав фондига Жамғарма улуши сифатида киритилган.

1-диаграмма

2018-2020 йиллар давомида Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси томонидан ажратилган маблағлар



Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Жамғарма томонидан Республикаимизнинг барча вилоятларига ажратилган маблағлар 2020 йилда 2018 йилга қараганда 48510,6 млрд сўмга, яъни 31,3% га ортган. 2018 йилда энг кўп маблағ 28252 млрд сўм Самарқанд вилоятига ажратилган бўлиб, 2020 йилга келиб бу кўрсаткич 6101,9 млрд сўмга ошганлигини кўришимиз мумкин. Жамғарма томонидан имтиёзли кредитлар учун ажратилган маблағлар миқдори деярли барча вилоятларимизда сезиларли даражада ортиб бораётганлигини кўришимиз мумкин.

Сўнги йилларда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва бунёдкорлик салоҳиятини қўллаб-қувватлаш орқали аҳолига муносиб ҳаёт шароитларини яратиш, ишбилармонлик муҳитини яхшилаш, бандликни таъминлаш бўйича кенг қўламли ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Хусусан, республикаимиз миқёсида 2018-2020 йиллар давомида деҳқон хўжаликларива томорқа ер эгаларига ажратилган 75,7 млрд.сўм имтиёзли кредитлар натижасида, 1792 та хонадонда жами 30,6 гектар майдонда иссиқхона, 96 та хонадонда 54 мингдан ортиқ зотдор парранда, 59 та хонадонда 1,3 мингдан ортиқ асалари кутилари, 12 та хонадонда 316 дан ортиқ насли кўй, 1 та хонадонда 130 дан ортиқ насли эчки, 33 та хонадонда 308 дан ортиқ чорвачилик, 12 та хонадонда 732 дан ортиқ кўён, 424 та хонадонда 746 гектар ер майдонида уруғ ва кўчатлар етказиб берилган, 379 гектар ер майдонларида боғ ва тоқзорлар ташкил этилган ҳамда натижада 3562 дан ортиқ янги иш ўринлари яратилган.

1-жадвал

Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси ҳисобидан ҳудудлар бўйича ажратилган маблағлар таҳлили млрд.сўм.

№	Вилоятлар номи	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2020 йил 2018 йилга нисбатан ўзгариши	
					Суммада	Фоизда
1	Қорақалпоғистон Республикаси	8 607,7	7 197,2	7 818,0	-789,7	-9,2
2	Андижон	10 986,5	8 786,0	14 079,0	3 092,5	28,1
3	Бухоро	4 408,1	9 086,0	15 447,7	11 039,6	250,4
4	Жиззах	10 286,7	11 077,7	23 117,7	12 831,0	124,7
5	Қашқадарё	11 092,0	21 700,5	16 101,0	5 009,0	45,2
6	Навоний	5 718,5	5 557,5	13 857,0	8 138,5	142,3
7	Наманган	8 171,8	10 174,0	12 143,5	3 971,7	48,6
8	Самарқанд	28 252,0	19 060,0	34 353,9	6 101,9	21,6
9	Сирдарё	6 177,4	7 744,8	5 433,5	-743,9	-12,0
10	Сурхондарё	18 320,9	16 263,0	15 719,0	-2 601,9	-14,2
11	Тошкент вилояти	9 511,7	11 971,0	13 334,3	3 822,6	40,2
12	Фарғона	22 289,1	9 828,0	16 927,2	-5 361,9	-24,1
13	Хоразм	11 175,8	12 512,5	15 177,0	4 001,2	35,8
ЖАМИ		154 998,2	150 958,2	203 508,8	48 510,6	31,3

Шу билан бирга, олиб борилган таҳлил натижалари жойларда аҳолини тадбиркорликка жалб қилиш ва бу орқали янги иш ўринларини яратиш, бандликни таъминлаш, ўз меҳнати билан даромад топиш истагида бўлган фуқароларга амалий ёрдам кўрсатиш, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш борасида бир қанча муаммолар юзага келмоқда. Хусусан, банкларнинг кредит сиёсатида кредит таъминотида қўйиладиган талабнинг юқорилиги, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг моддий-техник базасининг етишмаслиги сабабли кўпгина ўз тадбиркорлик лойиҳаларини амалга ошириш истагида бўлган талабгорларнинг кредит ҳужжатларини тайёрлашда ортиқча овворагарчиликларга йўл қўйилаётганлигини энг катта муаммолардан биридир.

Республикасимиз Президентининг 2020 йил 30 июндаги “Аҳоли томорқаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-4767-сонли Қарорига кўра, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари, “Томорқа хизмати” МЧЖ ва қишлоқ хўжалиги кооперативларига Жамғарма маблағлари ҳисобидан “Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси тўғрисида” ги низом талабларини ҳисобга олган ҳолда, ажратиладиган кредитлар фоиз ставкасининг 7,5 фоизли пунктигача қоплаб бериш тизими жорий этилиши белгилаб берилган. Ўйлаймизки, агар ушбу тизим йўлга қўйилса юқорида кўрсатилган муаммолар қисман бўлсада бартараф этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5199-сонли фармони, 2017 йил, 9 октябрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони, 2017 йил, 7-февраль.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 апрелдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПҚ-3680-сонли Қарори
4. “Ҳар бир оила-тадбиркор дастурини амалга ошириш тўғрисида” ги 2018 йил 7 июндаги ПҚ-3777-сонли Президент Қарори
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши ҳузуридаги фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” ги 2018 йил 7 июндаги 433-сонли Қарори
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очик мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. 20.08.2021 й
7. Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси ҳисобот маълумотлари

ТАРИХ ФАҲЛАРИ

UO'K 93/94

**XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA YEVROPA CHOLG'U VA MUSIQA
ASBOBLARINING DO'KONLARI TARIXIDAN****(Arxiv hujjatlarining materiallari asosida)****Sh.A. Hayitov, t.f.d., prof., Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro****N.M. Radjabova, mustaqil tadqiqotchi, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro**

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr boshlarida Turkistonga kirib kelgan Yevropa musiqa va cholg'u asbob uskunalari, ular savdosi bilan shug'ullangan do'konlar haqida arxiv manbalari orqali fikr mulohozalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, grammofoon, gramplastinka, gorn, baraban, duxovoy (puflama) orkestr, anjomlar, ovoz yozish, patefon, aksioner, omborxona, aksiz solig'i, konselariya anjomlari, kitob do'koni, marsh, narx-navo

Аннотация. В данной статье представлены отзывы через архивные источники о европейских инструментах, поступивших в Туркестан в начале XX века, о магазинах, торгующих им.

Ключевые слова: музыка, граммофон, грампластинка, горн, барабан, духовой, патефон, акционер, склад, акциз, канцтовары, книжный магазин, марш, цена

Abstract. This article provides archival sources on European musical and musical instruments that entered Turkestan in the early 20th century, as well as the shops that sold them.

Keyword: music, gramophone, gram-plate, bugle, drum, wind orchestra, instruments, recording, gramophone, stock warehouse, excise tax, stationery, bookstore, march, price

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston mintaqasiga Rossiya va xorijiy davlatlardan qishloq xo'jaligi, sanoat, madaniy-maishiy sohalarida juda ko'p yangiliklar kirib keldi. Ayniqsa, madaniy-maishiy sohada kinematografiya, fotografiya, pochta-telegraf, telefon, qo'l soati, Yevropa oshxona anjomlari, idish-tovoqlar, stol-stullar, dazmol kabilarning kirib kelib, keyinchalik transformatsiya jarayonlari tufayli ijtimoiy, kundalik maishiy turmushga o'z ta'sirini o'tkazdi. Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati ma'murlari ushbu yangiliklar orqali mintaqada rus madaniyatini keng targ'ib qilish, "ruslashtirish" siyosatini yanada kuchaytirish maqsadlarini ko'zlagan bo'lsada, ayrim yangi texnik va maishiy anjomlar qo'l mehnatini yengillashtirishda aholini ilg'or Yevropa madaniyati bilan tanishishida muhim bo'ldi.

Shunday maishiy-madaniy yangiliklardan biri bu mintaqaga Yevropa musiqa va cholg'u asboblarining kirib kelishi edi. Ta'kidlash joizki, XIX asr oxirgi choragidan Turkiston general-gubernatorligining viloyatlari (Farg'ona, Samarqand, Sirdaryo, Yettisuv, Kaspiyorti), protektoratga aylantirilgan. Buxoro amirligi va Xiva xonligiga Rossiya va Yevropada ishlangan musiqa va cholg'u asboblari kirib kela boshlaganini arxiv manbaalari tasdiqlaydi. Musiqa asboblari, konselariya va galantereya buyumlarini kirib kelishida turli firma va kompaniyalar, xususiylar, tadbirkorlar, san'at namoyandalari muhim rol o'ynadilar. Ushbu anjomlarni mintaqaga bo'ylab tarqatishda XX asr boshlarida (1902 yilda) Turkiston general-gubernatorligi markazi Toshkentda "Grammofoon va plastinka tovarlarining Aksionerlik jamiyati omborxonasi" tashkil etildi. Ushbu omborxonada musiqa asboblari, ovoz yozish vositalarini ko'tarasiga sotib olish mumkin bo'lib, ularni savdoga chiqarishdan oldin senzura nazoratidan o'tkazish tartibi joriy qilingan edi [1].

Musiqa va cholg'u asboblari do'konlari (mabalarda asosan grammofoon va plastinka sotiladigan do'konlar sifatida qayd etiladi – Sh.H, N.R) ni ochish bilan bog'liq Turkiston general-gubernatorligiga va viloyatlardagi harbiy gubernatorlarga, shahar boshliqlariga murojaat qilib yozilgan iltimosnomalar XX asr dastlabki o'n yilligida juda ko'payib ketgandi. Bu esa aynan shu davrda musiqa asboblariga talab kuchayganligidan dalolat beradi. Rus fuqarosi Al'bert Uvadevich Xudov 1912 yil 25 martda Toshkent shahar boshqaruvi manziliga yo'llagan arizasida: Toshkentning Yangi shahar qismida grammofoon, grammofoon uchun ovoz yozish plastinkalari, boshqa musiqa asboblari sotish uchun do'kon ochishga ruxsat so'rab murojaat qilgan. Uning murojaat arizasida hukumatning senzura va nashr ishlari to'g'risidagi Nizomini o'rganib chiqqanligi, Nizomning 175-moddasiga qat'iy amal qilishi haqida va'dalar berilgan. A.U.Xudov o'z do'konini ochish uchun bir qator majburiyatlarni bajarishga to'g'ri kelib, u savdo qilishga ruxsat beradigan 1,5 rubl tamg'a solig'ini to'lagan, do'kon uchun yer maydonini rasmiy xatlovdan o'tkazgan [2].

O'sha yili Y.M.Pil'sudskiy ism-sharifli yana bir rus fuqarosi P.Y.Kosenev, M. Sarev kabilar faoliyat yuritadigan "K⁰" firmasi tomonidan taqdim etilgan musiqa va cholg'u asboblarini sotadigan o'zining bitta

do'konini ochgan. Biroq "K^O" firmasi tomonidan taqdim etilgan musiqa anjomlari ta'qiqlangan tovarlar (qurol -yarog') bilan yashirin savdo qilganligi uchun avval 25 rubl, so'ngra 50 rubl jarimaga tortilgan, ushbu do'kon bir muddat yopib qo'yilgan [3].

Umuman gramfon, gramfon plastinkalarini sotadigan do'kon egalari agar do'koni yirik bo'lsa, konselariya buyumlari, kitob va o'quv qo'llanmalar bilan ham savdo qilsa, 2 rubl 50 koopeyk tamg'a solig'ini to'lagan. O'rnatilgan tartibni buzganlarga esa, 50 koopeykdan 1 rublgacha qo'shimcha tamg'a solig'i solingan [4]. Musiqa asboblari sotiladigan do'konlar Toshkent shahrining Mahram va Romanovskiy ko'chalarida 10 tagacha ko'payib, ulardan istagan musiqa anjomlarni tanlash mumkin bo'lgan. Shuningdek, Toshkentda maxsus musiqa asboblari sotiladigan "Shveytsar magazini" ham bor edi [5].

Musiqa asboblari nafaqat rus fuqarolari (rus, ukrain, belorus, yahudiy, arman, tatar va h.k) ning do'konlarida, qolaversa, mahalliy tadbirkorlar tomonidan ochilgan magazinlarda ham sotilardi. Jumladan, Toshkent shahri Sog'bon mahallasida istiqomat qiluvchi Xidirbek Nuralibekov do'konida yangi maishiy texnika vositalari qatorida gramfon, gorn, baraban, gramfon plastinkasi hamda mahalliy musiqa asboblardan do'mbira, setor, dutor, tanbur kabilari sotilardi. Uning do'koni peshtoqida musiqa asboblari sotish qoidalari bilan bog'liq Nizomning 171, 174-moddalari yozib qo'yilgan. Bu esa do'kon egasi o'rnatilgan tartibga qat'iy rioya qilib kelayotganligiga ishora bo'lgan [6].

Asli nasl-nasabi o'zbek bo'lgan, taqdir taqozosi bilan Perovskiy shahrida istiqomat qilib, so'ngra oilasi bilan Toshkent shahriga ko'chib o'tgan Shubaydulla Sa'dullayev bir qator do'konlarning egasi bo'lgan. 1910- yillarda uning do'konlaridan biri musiqa va cholg'u asboblari sotadigan magazin sifatida mashhur bo'lgandi [7]. Arxiv hujjatlarini o'rganish jarayoni shuni ko'rsatdiki, Sh. Sa'dullayev savdo do'konlarini ochishga ruxsat olish uchun juda kop to'siqlarga duch kelgan. Rossiya hukumati amaldorlari mahalliy tadbirkorning o'z ishbilarmonlik faoliyatiga kirishishi uchun osonlikcha ruxsat bermaganligi ayon bo'ladi [8].

Musiqa va cholg'u asboblari Buxoro amirligining 1880 -yillardan boshlab paydo bo'lgan rus manzilgohlaridagi shaharlardan Yangi Buxoro (Kogon), Karki, Chorjo'y, Patta-Hisor, Yangi Termiz kabilardagi galanteriya (atir-upa, pardoz-andoz tovarlari sotiladigan) do'konlarida sotilgan. Bunday do'konlardan XX asr boshlarida Kogonda -3 ta, Chorjo'y va Qarshida -1 tadan faoliyat yuritib, mahalliy aholi uchun rus musiqa asboblari ajabtovur tuyulgan [9].

XX asr dastlabki o'n yilligida Yevropa cholg'u va musiqa asboblari amalda mahalliy aholi turmush tarziga kirib borganligini 1909 yilda Riga gramfoniga taniqli buxorolik san'atkor Levi Boboxonov (Levicha) tomonidan shashmaqom namunalari yozib olingani, amir saroyida Yevropa duxovoy (puflama) cholg'ulari asosida orkestr tashkil etilganligi kabilari tasdiqlaydi. Ta'kidlash joizki, Yevropa cholg'u va musiqa asboblari nafaqat ixtisoslashgan do'konlardan, qolaversa, konselariya buyumlari, musulmon va rus tilidagi kitoblar sotiladigan do'konlardan ham topish mumkin bo'lgan. Jumladan, Toshkent shahri Shayhontohur mahallasi Zanjilik mahallasida istiqomat qilib kelgan tadbirkor, o'zbek-Muhammadxon Poshxo'jayev Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori ruxsati bilan 1912 yilning bahorida Eski Toshkentda "Maktab" kitob firmasi bazasida rus va musulmon kitoblari, o'quv qo'llanma hamda darsliklar, shuningdek, konselariya buyumlari sotadigan magazin ochgan. Uning do'konida Yevropa musiqa va cholg'u asboblari ham xarid qilish mumkin bo'lgan [10].

Konselariya va kitob magazinlari Toshkent shahrining Eski shahar va Yangi shahar qismlarida mahalliy tadbirkorlardan Mulla Abdulla Mulla Xolmirza o'g'li, Himmat Solihboyev, Nurmuhhammad Usta Muhammad o'g'li kabilari tomonidan ham ochilib, ularda 1910-1914 yillarda Yevropa musiqa va cholg'u asboblari ham sotilgan [11]. Imperiya hukumati tomonidan o'rnatilgan tartibga ko'ra mahalliy aholi istiqomat qiladigan Eski shahardan ruslar istiqomat qiladigan Yangi shaharga ko'chib o'tish mumkin edi. Biroq rusiyazon aholiga Eski shahar qismiga ko'chib yashash ta'qiqlangan.

Arxiv manbalari bilan tanishish asnosida rus imperiyasi ayg'oqchiligi magazin va do'konlar ochish ishiga mahalliy xalq orasidan chiqqan millatparvar, taraqqiyparvar va jadid munavvarlarini yaqinlashtirmaslikka harakat qilgan. Jadidlar harakatining taniqli namoyondasi munavvar qori Abdurashidxonov (Toshkent shahri Shayhontohur dahasi, Darxon mahallasida yashagan 1878-1929 y.y) 1912 yil 22-maydan boshlab, o'sha yilning bahori va yoz oylari davomida Sirdaryo viloyati harbiy gubernatoriga bir necha bor o'z nomi bilan "Kitob savdosi uyushmasi" ni ochish, musulmon va rus-tuzem maktablari uchun kitoblar sotishga mo'ljallangan do'kon ochish kabilarga ruxsat so'ragan. Biroq, Munavvar qori faoliyati rus ma'murlari tomonidan obdon o'rganilib, unga barcha rasmiy hujjatlarni taqdim etgan bo'lsada, do'kon va uyushma ochishga ruxsat berilmagan [12]. Eski Toshkent shahri polistmeystori Munavvar qoriga yo'llagan xatida: "Sizga foydasiz " ishlar bilan shug'ullanganingiz uchun ruxsat berilmadi, -deb xabar qilgandi [13]. Bu o'rinda Munavvar qori Abdurashidxonovning 1904 yilda "Umid" (Nadejda) to'garagi rahbari bo'lganligi "Ko'mak" tashkiloti orqali 1909 yildan boshlab turkistonlik yoshlarni Turkiyaga o'qish uchun yuborib "panislomizm" "panturkizm" n'i yoqlagani 11 ta yangi usul

maktablari ochganligi 1907 yilda Qo'qonda nashr etilgan "Xurshid" gazetasida muharrir bo'lgani kabilar nazarda tutilgani hech kimda e'tiroz uyg'otmasa kerak.

Arxiv manbalari o'rganilib, tahlil qilinayotgan ekan, Yevropa musiqa va cholg'u asboblarning ko'tara va yakka tartibdagi narx-navolari bilan bog'liq jihatlariga tegishli ma'lumotlarni ko'p uchratmadik. Ayrim ma'lumotlarda potefonlar -100 rublgacha, grammofonlar sifati va ishlab chiqarilgan mamlakatlardagi markasiga qarab 40 rubldan 55 rublgacha, grammofon plastinkalari – 5 va 5,5 rublgacha boholangani qayd etilgan [14]. Cholg'u asboblarning narx-navosi o'sha davrda saqlangan reklama va e'lonlarda firma va kompaniyalarda va omborlardan ko'tarasiga sotib olinganda 2 barobar arzon turishi bilan bog'liq xabarlar keltirilgan.

Xullas, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi markaziy hududlaridan Turkiston mintaqasiga Yevropa cholg'u va musiqa asboblari kirib keldi. Shuningdek, ularni sotadigan do'konlar tizimi ham vujudga kelib, asosan ko'chirilgan va kelgindilarning xonadonlarida, mahalliy badavlat shaxslar oilasida bunday musiqa asboblari tarqala boshladi. Mahalliy aholining asosiy qismi xorijdan keltirilgan cholg'u va musiqa asboblari sotib olishga avvalo moddiy qudrati yetishmasdi, qolaversa, ulardan tarqaladigan ohang ham tubjoy millatlarining ma'naviy- ruhiy holatidan yiroq edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Milliy Arxivi (O'MA), U -17-fond, 1-ro'yxat, 16957-yig'ma jild, 105-varaq.
2. O'MA U-17- fond, 1-ro'yxat, 16998 yig'ma jild, 43,44,45,46- varaqlar.
3. O'MA U-17- fond, 1- ro'yxat, 16998 yig'ma jild, 77,78,79,80- varaqlar.
4. O'MA U-17- fond, 1- ro'yxat, 16957 yig'ma jild, 178- varaq.
5. O'MA U-17- fond, 1- ro'yxat, 16960 yig'ma jild, 9983,3984- varaqlar.
6. O'MA U-17- fond, 1-ro'yxat, 16960 yig'ma jild, 2315- varaq.
7. O'MA U-17- fond, 1-ro'yxat, 16960 yig'ma jild, 2307- varaq.
8. O'MA U-17- fond, 1-ro'yxat, 16960 yig'ma jild, 2346, 2347,248,2349,2350,2376- varaqlar.
9. O'MA U-17 fond, 1-ro'yxat, 16998 yig'ma jild, 107- varaq, 112, 113,114- varaqlar.
10. O'MA U-17 fond, 1-ro'yxat, 16998 yig'ma jild, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156- varaqlar.
11. O'MA U-17 fond, 1-ro'yxat, 16998 yig'ma jild, 158- varaq.
12. O'MA U-17 fond, 1-ro'yxat, 19986 yig'ma jild, 983- varaq, 983- varaqlarning orqa tomoni
13. O'MA U-3- fond, 1-ro'yxat, 872 yig'ma jild, 91- varaq. 91- varoqlarning orqa tomoni.
14. O'MA U-3- fond, 1-ro'yxat, 16998 yig'ma jild, 70,71- varaq.

UO'K 902

BUXORO VA ROSSIYA SAVDO ALOQALARINING RIVOJLANISHI (XVIII ASRNING OXIRI VA XIX ASRNING BOSHIDA)

M.X. Lapasov, o'qituvchi, Jizzax shahridagi Prezident maktabi, Jizzax

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVIII-asr oxiridan boshlab Rossiya va O'rta Osiyo xonliklari, jumladan, Buxoro xonligi o'rtasidagi savdo aloqalarining rivojlanishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: savdo-sotiq, jun, paxta, oltin, Orenburg

Аннотация. В данной статье описывается развитие торговых отношений между Россией и среднеазиатскими ханствами, в том числе и Бухарским ханством, начиная с конца XVIII века.

Ключевые слова: торговля, шерсть, хлопок, золото, Оренбург

Abstract. This article describes the development of trade relations between Russia and the Central Asian khanates, including the Bukhara Khanate, since the end of the 18th century.

Keywords: trade, wool, cotton, gold, Orenburg

Buxoro amirligida qo'shni davlatlar va xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga katta e'tibor berilgan. Tashqi savdo aloqalarida Xiva va Qo'qon xonlari, qozoq va turkman dashtlari, Afg'oniston, Eron, Hindiston, Qashqar va ayniqsa Rossiya bilan bo'lgan savdo munosabatlari ayniqsa muhim o'rin tutgan. XVIII asrning oxiri - XIX asrning boshlaridan boshlab Buxoro amirligining tashqi savdo aloqalarida Rossiyaning savdo shaharlari (asosan Orenburg va Astraxon) muhim o'rin tuta boshladi. Rossiyaga qishloq xo'jalik mahsulotlari – teri, qorako'l teri, jun, paxta, ipak tolalar, turli matolar olib chiqilgan. Buxoro savdogarlari Balx va Badaxshonga Rossiyadan keltirilgan oyna, igna, qaychi kabilar olib kelingan hamda Buxoroga oltin kumush olib qaytilgan [1].

XVIII asrning oxiridan boshlab Rossiya bilan O'rta Osiyo xonliklari, jumladan Buxoro xonligi o'rtasidagi savdo aloqalarining rivojlanishida Orenburg savdo yo'li katta ahamiyatga ega bo'lib, Orenburg shaharining o'zi Rossiya va O'rta Osiyo savdosida ayirboshlashning markaziga aylanadi. Shuningdek, Rossiya savdogarlari ham O'rta Osiyoga kamdan-kam qatnab, Rossiyaning sanoat mollari O'rta Osiyo bozorlariga deyarli mahalliy savdogarlar vositasi bilan olib kelinar edi.

XVIII asr oxirida Buxorolik savdogarlar Samarqand bozorlariga Rossiya, Xitoy, Hindistondan turli buyumlar keltirilar edi. Samarqand viloyatidan esa shu mamlakatlarga qog'oz, olacha, chopon, sopol buyumlar, quruq meva, qorako'l teri, ot-ulovlar yetkazib berilgan[2]. XIX asr boshlarida boshlangan va XIX asrning 40-50-yillaridan boshlab Rossiya va Angliyaning O'rta Osiyo, jumladan, Buxoroga nisbatan qiziqishi, amirlik iqtisodiy hayotiga ularning kirib kelishi, o'z navbatida Buxoro amirligida ishlab chiqarish munosabatlarining jadal sur'atlar bilan o'sishi hamda ishlab chiqarishning rivojlanishiga olib keldi. Mahalliy hunarmandlar, savdogarlar, umuman ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha tarmoq egalari ishlab ishlab chiqarishga bo'lgan munosabatlarini o'zgartirdilar. Buning natijasida XIX asr o'rtalariga kelib, talabdan ortiqcha mahsulot ishlab chiqarishi tufayli buxorolik savdogarlar tashqi savdo aloqalarini kuchaytirdilar. Xususan, buxorolik savdogarlar Rossiyaga ko'proq paxta va ipak gazlama mahsulotlarini olib borib, Rossiyadan temir va mis keltira boshladilar [3]. Haqiqatan ham, 1805-yilda Rossiyada 59 to'quv va 5 gazlama bo'yash va pardozlash fabrikalari bo'lsa-da, ammo bir dona ham ip yigiruv fabrikasi bo'lmagan [4]. Shuning uchun ham to'qimachilik sanoatini xomashyo bilan ta'minlashda ko'proq yarim tayyor-yigirilgan paxta ipi talab etilib, bu yarim fabrikat Rossiya va O'rta Osiyo, jumladan Buxoro savdosining asosini tashkil etardi. XVIII asrning oxirida 1787-1796-yillarda Rossiya va Buxoro o'rtasida olib borilgan savdosining hajmi quyidagi jadvaldan ham ko'rish mumkin[5]:

Savdo yo'nalishi	1787y.	1788 y.	1789 y.	1790 y.	1791 y.	1792 y.	1793 y.	1794 y.	1795 y.	1796 y.
Buxorodan Rossiyaga eksport qilish	379.1	198.9	493.1	365.2	467.6	381.5	479.1	407.5	501.9	484.5
Rossiyadan Buxoroga eksport qilish	341.2	177.0	443.8	346.9	420.8	305.2	440.8	366.7	426.7	411.8

XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshida Buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasida olib borilgan diplomatik munosabatlar, asosan, ikki davlat o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va muntazam olib borishga qaratilgan. Bu davrda Rossiyada sanoatning rivojlanishi va uning xomashyoga bo'lgan talabining ortishi bilan xomashyo manbai va sanoat mollarining bozori sifatida O'rta Osiyoning ahamiyati oshdi. O'rta Osiyo bilan savdo aloqalarini kengaytirish uchun harakat qilib, XIX asrning boshida Rossiyadan O'rta Osiyo bozorlariga metall chiqarishga va mahalliy O'rta Osiyo savdogarlariga Rossiyaning ichki yarmarkalarida savdo qilishga ruxsat etdi. Buxoro ham, Rossiya ham o'zaro iqtisodiy aloqalardan manfaatdor bo'lib, o'z diplomatik aloqalarida bu savdoni kengaytirishga va uni muntazam olib borishga harakat qiladi[6]. XVIII asr oxirida Rossiyaning o'zbek xonliklari bilan savdosining xarakterli xususiyati uning deyarli faqat ayirboshlash xususiyatiga ega edi. Savdo asosan chegara hududlarida olib borilgan, u yerdan O'rta Osiyoga tovarlar faqat O'rta Osiyo savdogarlari tomonidan olib borilgan.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Rossiyada O'rta Osiyo xonliklari jumladan, Buxoro xonligi haqida ko'p ma'lumot to'plana boshlagan. Rus askari F.Efremov "Десятилетнее странствование" ("To'qqiz yillik sayohat") nomli kitobida o'zining to'qqiz yil sayohat qilib, Buxoro, Eron, Xorazm, Farg'ona, Qarshi, Tibet va Hindistonda bo'lib, Afrika janubini aylanib, Angliya va undan Rossiyaga borganligi haqida yozadi[7]. F.Efremov Buxoro xonligida paxta yetishtirish masalasi bilan qiziqadi. U xonlik xo'jaligining qorako'l terisi eksporti bilan bog'liq bo'lgan qo'ychilik sohasini kengroq yoritishga ahamiyat bergan. "Ma'lumki, - deb yozadi Efremov, Buxoro qorako'l terisi eksporti orqasidan shuhrat topgan va xon xazinasiga katta daromad keltirgan"[8].

XVIII asrning so'nggi yigirma yilligida barqaror ravishda o'sib bordi. Masalan, 1787-yildan 1796-yilgacha uch yil davomida Buxorodan Orenburg viloyati orqali Rossiyaga o'rtacha yillik eksport doimiy ravishda 360 ming rubl, 405 ming rubl va 465 ming rublni tashkil etdi. 1801-yilda Buxorodan Rossiyaga eksport 732,2 ming rublni, Rossiyadan tashqariga olib chiqish esa 547 ming rublni tashkil qilgan. Buxorodan Rossiyaga eksport qilinadigan asosiy mahsulot ip-kalava va paxta xomashyosi bo'lib, umumiy eksportning 3/4 qismini tashkil qilgan. Rivojlanayotgan Rossiya paxta sanoati O'rta Osiyo xomashyosiga muhtoj bo'lib, O'rta Osiyo bozori Rossiya sanoati uchun muhim xom ashyo bozoriga aylanadi; eksport teri xom ashyosi, qo'zichoq terisi va quritilgan mevalardan iborat bo'lgan. Rossiyadan Buxoroga chet el tangalaridagi oltinlar olib kelingan bo'lib, bu barcha eksportning 40% ni, rus va chet elda ishlab chiqarilgan gazlama va gazlamalar, mo'yinalar, tikilgan charm va boshqalarni tashkil qilgan.

Rossiya-Buxoro savdosining bunday sur'atlar bilan rivojlanishi asosan Rossiyada kapitalistik munosabatlarning o'sishi bilan bog'liq bo'lib, rivojlanib borayotgan rus to'qimachilik sanoati ko'proq O'rta Osiyo xomashyosi - paxtaga muxtoj edi. Shuning uchun ham XVIII asrning oxiridan boshlab, O'rta Osiyo Rossiya sanoatining eng zarur va eng muhim xomashyo manbalaridan biriga aylandi. 1801-yilda Buxorodan Rossiyaga 483,7 ming so'mlik yigirilgan ip chiqarilib, u umumiy savdo aylanmasining 68 foizini tashkil etsa; 19,5 ming so'mlnk paxta, yoki savdo oborotining 2 foizini, 42,5 ming so'mlik gazlama, yoki savdo

oborotining 5 foizini, 101,7 ming so'mlik xom teri, yoki savdo oborotining 13 foizini, 45,8 ming so'mlik qorako'l, yoki savdo oborotining 6 foizini, 25,7 ming so'mlik revand, yoki savdo oborotining 3 foizini va qolgan boshqa xildagi mahsulotlar savdo oborotining 3 foizini tashkil etardi. Demak, XIX asrning boshida Buxorodan Rossiyaga chiqariladigan mahsulotlar ichida yigirilgan paxta ipi bilan xom paxtaning o'zi umumiy savdo oborotining 70 foizini tashkil etadi[9].

Bu vaqtlarda Rossiyadan Buxoroga asosan metall, temir, mis, po'lat, cho'yan, kumush va oltin, shuningdek mo'yna, charm, movut va boshqalar chiqarilib, metallar Rossiya va Buxoro savdosida birinchi o'rinda turardi. O'rta Osiyoda Rossiyadan keltiriladigan metallarga bo'lgan talabning ortib borishi, asosan, bu vaqtlarda O'rta Osiyo xonliklarida iqtisodiy ko'tarilish natijasida shaharlarning o'sishi va ishlab chiqarish korxonalarning, ayniqsa, degrezlik korxonalarining kengayishiga bog'liq edi. Buxoroda ishlab chiqariladigan metall buyumlar deyarli Rossiyadan keltiriladigan metallar hisobiga ishlanib, Rossiya misidan turli xil ro'zg'or buyumlaridan tashqari, chaqa pul zarb qilinardi. Rossiya po'lati, temiri va cho'yanidan qishloq xo'jalik asboblari, qurol-yarog'lar va boshqa buyumlar ishlab chiqarilardi. Rossiyadan oltin va kumush pul shaklida keltirilib, ulardan oltin pul-tilla va kumush tanga zarb qilinardi.

Rossiya va O'rta Osiyo o'rtasidagi savdo aloqalari jonlanib borayotgan bo'lsada, lekin savdo yo'llaridagi talon-tarojliklar to'sqinlik qilardi. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshida savdo yo'llaridagi notinchlik avvalgidan ham kuchayadi. 1799-yilda Do'rtqorin qabilasidan bo'lgan Sari Oltoy va Qora Oltoy boshliq qozoqlarning bir gruppasi Buxoroga ketayotgan savdo karvonini talab, uning 295 ming so'mlik molini o'zlari bilan olib ketganlar[10].

1797-yildayoq Orenburg general-gubernatori Baron Ingelstrom O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo munosabatlarini kengaytirish va ularni normal holda olib borish uchun karvon yo'llarining xavfsizligini ta'minlashda savdo karvonlarini O'rta Osiyo bozorlariga doimiy suratda harbiy soqchi bilan kuzatishni, mahalliy O'rta Osiyo savdogarlari uchun Rossiyaning ichki yarmarkalarida savdo qilishga ruxsat etilishini va Orenburgda O'rta Osiyo bozorlarini muntazam o'rganuvchi rus savdo muassasalarini barpo etishni taklif qilgan edi[11].

Savdo yo'llaridagi qiyinchiliklarga qaramasdan, Rossiya va O'rta Osiyo, jumladan Buxoro xonligi o'rtasidagi savdo aloqalari tobora kengayib boradi. 1804-1807-yillar ichida agar Rossiyadan O'rta Osiyo bozorlariga o'rtacha hisob bilan yiliga 988 ming so'mlik mol chiqarilgan bo'lsa, xuddi shu yillarda O'rta Osiyodan Rossiyaga, o'rtacha hisob bilan yiliga 2.071,6 ming so'mlik mol olib kelingan edi. 1812-1815-yillar davomida esa, Rossiyadan chiqariladigan molning hajmi o'rtacha hisob bilan yiliga 3.582,9 ming so'mgacha oshib, ayni zamonda O'rta Osiyodan olib kelinadigan molning miqdori 4.071,6 ming so'mga yetgan edi[12].

1762-yili Orenburg atroflarida Buxoroning savdo karvoni E.Pugachyoy qo'zg'olonchilari tomonidan talangandan so'ng Buxoro amiri 1775 va 1779-yillari Mulla Ernazar Maqsudovni o'zining elchisi sifatida Peterbuurgga yuborgan edi. Shundan so'ng 1804-1808 yillarda Buxoro xonligidan Rossiyaga Miralouddin, 1816 hamda 1819-yilda Mirza Muhammadyusuf «qo'rchiboshi» boshliq elchiliklar yuborildi. 1820-yilgacha Buxorodan Rossiyaga 11 marta elchiliklar yubordi. Garchi ular siyosiy-diplomatik xarakterdagi muammolar bilan bog'liq bo'lsa-da, ularga hamma vaqt savdo aloqalarini mustahkamlash vazifasi ham yuklangan edi. Zero, Buxoro Rossiya bilan savdo aloqalarini kengaytirishdan va uning transit imkoniyatlaridan foydalanib foydalanardi. Rossiya ham Buxoro xonligi bilan aloqalarni muntazam olib borish uchun Buxoroga 1803-yilda Goverdovskiy, 1809-yilda Abdulnosir Subhonqulov elchiliklari va 1820-yilda A.F. Negri boshliq o'z elchi va missiyalarini yuborardi.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati:

1. Б.Эшонов Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи Т.2012. 302-303
2. Самарқанд тарихи II том. Тошкент 1971. 285 бет
3. Б.Эшонов Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи Т.2012. 304-бет
4. Сборник сведений по истории статистики внешней торговли России. Под редакцией В.И. Покровского. СПб, 1902, 297-бет.
5. Бунаков Е.В. К истории отношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX в. Советское востоковедение. Т.II. М.,Л.,1941. С.11-12
6. А. Р. Мухаммаджонов, Т. Неъматов Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т.1957, 17-18-бет
7. Р.Р.Алимова Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари (XVI-XX аср бошлари рус тарихшунослиги ва манбалари асосида) Т.: 2017.-32
8. Ф. Ефремов. Десятилетнее странствование. – М.: Гос изд-во геогр.лит., 1950.-С. 26,30
9. Бунаков Е.В. К истории отношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX в. Советское востоковедение. Т.II. М.,Л.,1941. С. 9-10
10. Л. Мейер, Киргизская степь Оренбургского ведомства (Материалы для географии и статистики России). СПб, 1865, С.25
11. Бунаков Е.В. К истории отношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX в. Советское востоковедение. Т.II. М.,Л.,1941. С.11-12

12. Ханыков Я. В. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства, с их окрестностями, СПб, 1851 С.60-62

UO'K 902

TARIXIY TURKISTONDA ETNOS MASALASINI KUN TARTIBIGA QUYILISHINING G'OYAVIY ASOSLARI

N.A. Sattorov, tayanch doktorant, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola Turkistonda etnos masalasini kun tartibiga qo'yilishining g'oyaviy asoslarini yoritib berish. O'zbek xalqining kelib chiqishi, ya'ni uning uzoq davom etgan etnogenez bosqichi haqidagi tadqiqotlar tahliliga qaratilgan

Kalit so'zlar: etnogeniz, etnik tarix, "Panturkiz", "paniranizm", "panislomizm", dashti qipchoq, jadidchilik harakati, malzum xalqlar, 92 bo'li o'zbek urug'i, Toshkentdagi sessiya

Аннотация. Данная статья проливает свет на идеологическую основу постановки вопроса этничности в Туркестане. Основное внимание уделяется анализу происхождения узбекского народа, его длительному этапу этногенеза.

Ключевые слова: этногенез, этническая история, «пантюркизм», «паниранизм», «панисламизм», дашти кипчак, джадидское движение, известные народы, 92-главное узбекское племя, сессия в Ташкенте

Abstract. This article sheds light on the ideological basis for raising the issue of ethnicity in Turkestan. It focuses on the analysis of the origins of the Uzbek people, its long stage of ethnogenesis

Keywords: ethnogenesis, ethnic history, "Panturkiz", "Pan-Iranism", "Pan-Islamism", Dashti Kipchak, Jadid movement, known peoples, 92-chapter Uzbek tribe, session in Tashkent

O'zbek xalqining etnogenez va etnik tarixi Turkiston xalqlari tarixining tarkibiy qismini tashkil etadi. Odatda, tarix, xalq tarixi birlamchi manbalarga asoslanadi. Xalq tarixining manbalari - moddiy madaniyat va yozma manbalar bo'lib, ulardan olingan ilmiy ma'lumotlar asosida xalq tarixi yaratiladi. O'zbek xalqi etnogenezi tarixi tarixiy yozma manbalar, arxeologiya, etnografiya, antropologiya, lingvistika, toponimika, epigrafika, numizmatika kabi fanlar ma'lumotlari asosida yaratiladi. Bu fanlar ma'lumotlarisiz o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini mukammal ilmiy yaratib bo'lmaydi.

Turkistonda etnos masalasi XX asr bosharidan boshlab o'rganila boshlandi. Dastlab, mustamlaka xalqlar etnogenizi rus olimlari tomonidan bu xalqlarning tarixini chuqur o'rganishga, ulardagi qadimdan shakllanib kelgan madaniyatni dunyoga tanitishga qaratilmadi. Balki, Turkiston xalqlarini bo'lib tashlash orqali bu hududning boshqarish ishlarini yengillashtirish hisobiga Turkistonni uzoq muddat o'z qo'llarida saqlab qolishni maqsad qilgandilar. Sovet hokimiyati davrida ham shu siyosat davom ettirildi. O'zlarining oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun esa birinchi navbatda milliy masalaga e'tibor berib, ularni shu kungacha ustlaridan hukmron bo'lib kelgan o'zbeklar etakchiligiga chek qo'yib O'rta Osiyoning barcha xalqlarini o'z xalqi nomlari bilan ataluvchi milliy respublikalar tashkil yetish zarur, deb hisobladi.

Bolsheviklar hokimiyatining dohiysi V.I.Lenin Sharqning mazlum musulmon xalqlariga qaratilgan murojaatida, mulkdorlar sinfi hokimiyatdan ag'darilganligi, endi har bir xalq o'zlari yashab turgan yurt va elni boshqarish huquqiga ega bo'lganligini alohida ta'kidladi. Yo'qsillar dohiysining bu murojaati joylardagi milliy ziyolilar- o'lka milliy xalqlarining ilg'or qatlami, jumladan O'rta Osiyoda jadidlarni ilxomlantirib yubordi. Bu esa Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan mavjud mustamlakalarda o'z xalqlari etnik tarixidan kelib chiqib Sovet davlati tarkibida o'z xalqlari nomi bilan ataluvchi davlatlarni tuzishni maqsad qilgan turli xalq ziyolilari faollashib qolishiga olib keldi. Shu boisdan o'zbek ziyolilari orasida ham Sovet hokimiyati davrida SSSR tarkibida milliy respublikalarni tashkil etish jarayoni ketayotgan kezlarda, o'zbek xalqining kelib chiqishi masalasi faqat turk etnosi bilan bog'lab talqin qilguvchi tarafdorlar vujudga keldi. Ularning fikrlaricha "O'rta Osiyo aholisi azaldan turklar bo'lib, buyuk Turon, so'ng Turkiston bo'lib ketgan", degan g'oya hukmron edi. Ular o'zbek xalqining turk ildizini turkiy bo'lmagan etnoslar bilan aralashish natijasida tarkib topganligini inobatga olmaydilar.

Podsho hokimiyati ag'darilib, uning o'mida Muvaqqat hukumat, so'ng bolsheviklar davlati siyosiy hokimiyatni qo'lga olish arafasida keng xalq ommasiga turli xil va'dalarni berishgan. Bolsheviklar ham dastlab hokimiyatni egallash chog'larida mavjud xalqlarga berilgan umumlashtiruvchi federatsiya tarkibida milliy respublikalar tuzish va'dasi turk dunyosida umumturk davlatini tuzish "panturkizm" g'oyasining ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Bu g'oyaning ildizlari 1883 yilda Baxchisaroyda (Qrim) umumturkiy rus jamoat arbobi, pedagog va publitsist Ismoilbek Gasprinskiy (Ismoil Gaspraliy) tomonidan nashr etila boshlagan "Terjiman" (Tarjimon) gazetasiga borib taqaladi. Panturkizmning eng birinchi ilmiy-nazariy asoslanishi qozonlik tatar Yusuf Akchuraning (Yusuf Akchurin) 1904 yilda nashr etilgan "Och tarzi

seyaset” (Uch turdagi siyosat) maqolasi hisoblanadi. Turkiy irqning ramzi boʻz boʻri (Boʻz Gurd, Bozqurt) boʻlib, u millatning onasi sifatida belgilab qoʻyilgan va turklar Islom dinini qabul qilishdan oldin unga sigʻinishgan. Panturkizm yosh turklar mafkurasining unsurlaridan biriga aylandi, buning natijasida Usmonlilar hukumati 1918-1921 yillardagi Rossiyadagi fuqarolar urushi davrida Oʻrta Osiyodagi turli millatchilik harakatlariga yordam koʻrsatdi. 1923-yilda turk jurnalisti Ziyo Goʻkalpning “Turkizmning asosiy tamoyillari” kitobi nashr etilgan boʻlib, u panturkizm mafkurasini rivojiga juda katta hissa boʻldi. Oʻrta Osiyodagi panturkizm gʻoyasining yoyilishida asosiy targʻibotchi ham aynan turkiyalik faylasuf Ziyo Goʻkalp (1879-1924) boʻlib, u bolsheviklar Rossiyasi tarkibidagi turkiy xalqlarning yagona turk davlatini tuzish goyasini koʻtarib chiqadi. Ziyo Goʻkalpning bolsheviklar Rossiyasi turkiy tilli xalqlari orasidagi taniqli izdoshi yirik sharqshunos-tarixchi olim Zaki Validiy Toʻgʻon boʻlgan.

Aynan shu davrda Oʻrta Osiyo maʼnaviy va siyosiy hayotida milliy istiqlolchilik harakatlari avj olib turgan kezlarda, Oʻrta Osiyoning mavjud xalqlari orasida “paniranizm” va “panislamizm” taʼlimotlari ham paydo boʻldi.

Panironizm birinchi marta XX asrning 20-yillarida Mahmud Afshar Yazdiy tomonidan kiritilgan. Bu mafkura tarafdorlari Eronda yashovchi xalqlar shuningdek, eroniy zabon osetinlar, kurdlar, tojiklar, balujlar, pushtunlar, zazalar bir davlat ostida birlashishni istovchilardi. Yaʼni paniranistik gʻoya tarafdorlarining fikricha Oʻrta Osiyo hududida yashovchi qadimgi xalqlarning asosi forsiy zabon boʻlishgan. Shuning uchun bu hududlarning asl egasi eroniy xalqlar degan gʻoyani qoʻllab quvvatlovchi guruh vujudga keldi. Bundan tashqari Oʻrta Osiyo yerli aholi orasida azaldan mavjud boʻlgan oʻzbek xalqining kelib chiqishini Vahb ibn Munabbahning rivoyaticha, Nuh (a.s.)ning oʻgʻillari: Som ibn Nuh – arablarning, forslarning va rumliklarning otasidir; Hom ibn Nuh – sudanlik va boshqa afrikalik qora tanlilarning otasidir; Yofas ibn Nuh esa turklar, yaʼjuj – maʼjujlar va boshqa osiyolik qavmlarning otasidir deb Nuh paygʻambarning oʻgʻli Yofasdan, Yofasning oʻgʻli Tur yoki Turkdan boshlanadi degan gʻoyani qoʻllab-quvvatlovchi tarafdorlar ham mavjud edi. Bu taʼlimotlar mintqa, ziyolilari orasida siyosiy vaziyatni tobora murakkablashishiga xizmat qiladi. Fanga zid bunday konsepsiyalarning vujudga kelishi oʻlkamizning bu davrdagi etnogeniz bilan bogʻliq fan tarmoqlarining nihoyat darajada zaif ekanligini koʻrsatadi. Natijada bu konsepsiyalarga qarshi markaziy hokimiyatining marksizm-lenincha milliy siyosatini ham oʻzida ifoda etadigan konsepsiya ishlab chiqishga kirishildi. Dastlabki yillarda bu konsepsiyani yaratish ancha qiyinchilik tugʻdirdi. Chunki Oʻrta Osiyo xalqlari etnogenezi va etnik tarixi bilan bevosita bogʻliq fanlar-etnologiya, arxeologiya, etnografiya, antropologiya, toponimika, tarixiy lingvistika kabi fan tarmoqlari oʻsha kezlarda hali rivojlanmagan edi. Shuning uchun Oʻrta Osiyo xalqlarining kelib chiqishi masalasida tushunmovchiliklar koʻp edi. Oʻrta Osiyo xalqlarining kelib chiqishi haqidagi usha davrgacha mavjud boʻlgan qarashlarning deyarli hammasi faqat tarixiy va afsonaviy rivoyatlar bilan bogʻlangan oʻrta asrlar davri qoʻlyozma asarlariga asoslangan edi. Shu bilan birga jahon ilm-fanida oʻtgan asrning 40-yillarigacha xorijiy va sobiq SSSRning aksariyat koʻpchilik tarixchi olimlari oʻzbek xalqining etnik tarixi Shayboniy oʻzbeklarining Oʻrta Osiyo hududlariga XVI asr boshlarida kirib kelishidan boshlanadi, degan fikrda edilar. Bunday xilma-xil oʻz tasdigʻini topmagan yuqorida keltirgan nazariyalarni, qarashlarni tekshirish va Oʻrta Osiyo xalqlarining kelib chiqishi haqida yagona toʻxtamga kelish uchun haqqoniy tarixiy konsepsiya yaratish kerak ediki, bu muammo yechimi bilan dastlab, XX asr 20-30 yillarning yetakchi olimlari: rus sharqshunos, arxeolog, etnograf va antropologlari shugʻullandilar. Olib borilgan izlanishlar oqibatida Oʻrta Osiyo qadimgi va oʻrta asrlar tarixiga oid bir qator maʼlumotlar toʻplandi. Bu olib borilgan izlanishlarni umumlashtirish va yagona konsepsiya yaratish maqsadida 1942 yilning 21-29 avgust kunlari Toshkentda SSSR FA tashabbusi bilan Oʻrta Osiyo xalqlari etnogeniziga bagʻishlangan sessiya boʻlib oʻtdi. Sessiyada taniqli olimlar Oʻrta Osiyo xalqlari etnogenizi mavzusida maʼruzalar qilishib, Oʻrta Osiyo xalqlari etnogenezi va etnik tarixining asosiy yoʻnalishi va ilmiy-metodologik asoslari belgilab olindi. Sessiyada bir qator olimlar oʻz ilmiy qarashlarini maʼruza qilib beradilar. Sessiya ishida qatnashgan olimlardan biri taniqli sharqshunos va arxeolog A.Yu.Yakubovskiy, oʻzining 1941 yilda Toshkentda oʻzbek va rus tillarida chop etilgan “К вопросу об этногенезе узбекского народа” risolasida oʻzbek xalqining shakllanishi masalada oʻzining qarashlarini quyidagicha ifodalaydi: “Dashti Qipchoqning 92 boʻli sahroyi oʻzbeklari Shayboniyxon boshliq Oʻrta Osiyoga kirib kelganlarida, bu yerda qadimdan yashab kelayotgan turkiy aholini uchratadilar. Bu turgʻun turkiy aholi Oʻrta Osiyoning ikki azim daryolari (Amudaryo va Sirdaryo) oraligʻida eng qadimdan boshlab yashab kelayotgan eroniy tilli xalqlar bilan aralashib, qorishish natijasida Qoraxoniylar davriga kelganda bu qorishmadan yangi etnos, yaʼni oʻzbek xalqi shakllangan. Dashti Qipchoqdan bu zaminga koʻchib kelgan koʻchmanchi turkiy qabilalar esa, ularning kelishidan rosa 5 asr burun shakllangan yangi etnos tarkibiga qoʻshilgan komponentlar boʻlib, tarix taqozosiga koʻra, ular oʻzbek xalqiga oʻz nomini bergan”. A.Yu.Yakubovskiyning bu qarashlari asosida Sovet davri etnologiya (etnografiya) fanida Oʻrta Osiyo respublikalari xalqlarining (oʻzbek, tojik, turkman, qozoq, qirgʻiz, qoraqolpoq) etnik kelib chiqishi haqida ilmiy konsepsiya (yaʼni “milliy avtohtonizm konsepsiyasi”) ishlab

chiqildi. Darhaqiqat, A.Yu.Yakubovskiy ishlab chiqqan konsepsiya nafaqat ilmiy jihatdan tarixiy haqiqatni o'zida aks ettirdi, hatto sobiq sovet hokimiyatining lenincha milliy siyosatini ham o'zida ifoda etardi. Toshkentda tashkil etilgan ilmiy anjumanda yig'ilgan olimlar o'sha davrda keng rivoj topgan shovinistik va millatchilik nazriyalarining asossiz ekanligini o'z ma'ruzalarida isotlab, masala to'g'ri ilmiy yo'nalish berishga qaratilgan edi. Anjumanda qatnashgan yetakchi olimlarning barchasi bir ovoz bilan xalqlar bir emas, qorishib borishlari natijasida vujudga kelganligini ta'kidlab o'tgan edilar. Natijada ilmiy sessiyaning yakunida O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlarining kelib chiqishi muammolari yechimiga nazariy va ilmiy metodologik asos bergan bu ilmiy ishlanma etnologiya fanida "milliy avtohtonizm konsepsiyasi" nomini oldi.

Demak, O'rta Osiyoda milliy xalqlarning kelib chiqish tarixi ya'ni xalqlarning etnogenizini o'rganishga qaratilgan dastlabki tadqiqotlar bolsheviklar hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng olib borila boshlangan. Bu tadqiqotlarning amaliy hayotga tadbiiq etilishi Turkistonda milliy davlat chegaralash siyosati tufayli kun tartibiga qo'yilgan. Ungacha, na qadimda, na o'rta asrlarda, na Rossiya imperiyasi mustamlaka Turkistonda milliy masala davlat siyosati darajasida ko'tarilmagan edi. Bunga asosiy sabab turli tilli Turkiston xalqlari qadim davrlardan to XX asr boshlarigacha milliy nizolarsiz birgalikda, bir xalq, ya'ni Turkiston xalqi bo'lib yashab kelishgan. Afsuski, sho'rolar yagona Turkiston xalqini yo'q qilishga harakat qilindi. Milliy respublikalar chegara maydonlarini belgilash bahonasida Turkiston xalqlari, ularning yaxlit tarixi va madaniy merosi sun'iy ravishda bo'lib tashlandi. Natijada Turkistonning bir butun bo'lib o'zlarini bir xalqmiz deb atavchi xalqlar o'rtasida millatlararo nizolarni kelib chiqishiga asos solindi. Bu siyosat tufayli sobiq sovet davrida tarkib topgan yangi avlod Turkiston tarixini o'rganish bilan shug'ullanar ekan, ularning har birida til doirasida fikrlash, hudud va meros talashish kayfiyati va ruhiyati shakllanib bordi. Bu esa tarixan bir makonda-bir zamonda bir tan-u bir jon bo'lib yashagan yagona Turkiston xalqlarining o'zaro munosabatlarining yomonlashuviga olib keladi. Bu kabi muammolarni yuzaga keltirgan Turkiston xalqlari etnogeniz tarixiga oid fandagi turli xil qarashlar va nazariyalarni o'z ilmiy izlanishlari orqali haqqoniy, ilmiy jihatdan o'z xulosalarni fan fidoyilari bo'lgan akademiklar A.Asqarov, K.Shoniyozov berdilar. Turkiston xalqlarining etnik tarixiga oid yakuniy, dunyo olimlari tomonidan e'tirof etilayotgan xulosa Akademik A.Asqarov tomonidan 2015 yilda nashr qilingan "O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi" monografiyasida yuqorida keltirilgan masalalar, muammolar milliy xissiyotlarga berilmagan holda, birlamchi manbalar, tarixiy jarayonlarning ob'ektiv tahlili va xolislik asosida o'z aksini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. –Т.: 2004 й.
2. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Т.: 2007.
3. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи.Т.: 2015.
4. Большая российская энциклопедия.-М.,2004.
5. Бўриев О. Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома"сида Марказий Осиё аҳолисининг этник-худудий ҳолати ҳақида маълумотлар. ЎЗМУ хабарлари. –Т.: 2013 й.
6. Бобоёров Ғ. Бақтрий ҳужжатларида Турк хоқонлиги тарихига доир янги маълумотлар // «Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари Ёш олимлар нигоҳида: асосий йўналишлари ва ёндашувлар» Республика Ёш олимларининг аънавий иккинчи илмий конференцияси материаллари тўплами. –Т.: 2010 й.
7. Ваҳобов М.Ғ. Ўзбек социалистик миллати. – Т.: 1960 й.
8. Гафуров Б.Ғ. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. Изд. «Наука», – Москва, 1972 г.
9. Гумилов Л.Н. Древние тюрки. –Москва, 1993 г.
10. История народов Узбекистана, Том I, –Т.: 1950 г.
11. Носиров Ў. Ўзбеклар шажараси. –Т.: 2011.-Б. 125-126.
12. Обидов Р. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. –Т.:2005.
13. Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез его народов. Часть 1-3, – Ереван, 1957-1959 гг.
14. Ошанин Л.В. Этногенез народов Средней Азии в свете данных антропологии. СЭ, VI-VII. – Москва,1947 г.
15. Санакулов У. Ўзбек халқи ва тилининг этногенези ҳамда этник қатламлари. – Самарқанд, 2010 й
16. Советская энциклопедия. М.:1947.- С-31-325.
17. Ўзбекистон миллий энциклопедияси.-Т .:,2000.
18. Ўзбекистон худудида Қорахонийлар давригача бўлган қадимги туркий топонимлар/Марказий Осиёда аънавий ва замонавий этномаданий жараёнлар, "Карим Шониёзов ўқишлари" туркумидаги халқаро илмий анжуман материаллари, 1-қисм., – Т., 2005 й.
19. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т.:1941,с-12
20. Халимбетов Ю.М. Миллий менталитетимиз – истиқболимиз таянчи. "Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. – Т.:2004 й.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИДА МЕЪМОРЧИЛИКНИНГ ЎЗИГА ХОС УСЛУБЛАРИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ

М. Аллаев, мустақил тадқиқотчи, Қариш давлат университети, Қариш

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimizning qadimgi manzillaridan biri bo'lgan Qashqadaryo vohasida joylashgan tarixiy-madaniy ob'ektlar, ularning turizm sohasini rivojlantirishda tutgan o'rnini tarixiy manbalar asosida bayon etilgan.

Калим сўзлар: Ўзбекистон, Қашқадарё, Қариш, Шахрисабз, Оқсарой, Қиличбой, Археология, Музей, Маданий мерос, Абу Муъийн -Насафий, Кўк Гумбаз, Одина масжиди, Хўжаи Жарроҳ, Бекмир, Абдулазизхон, Оқсарой, Дор ут-тиловат, Дор ус-саодат, Чорсу, Коба, Кундузак, Лангар ота, Султон Мир Ҳайдар

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников описываются историко-культурные объекты, расположенные в Кашкадарьинском оазисе, одном из древнейших мест страны, и их роль в развитии туризма.

Ключевые слова: Узбекистан, Кашкадарья, Қариш, Шахрисабз, Оқсарой, Қиличбой, Археология, Музей, Культурное наследие, Абу Муъийн Насафий, Кок Гумбаз, мечеть Одина, Ходжаи Джаррох, Бекмир, Абдулазизхан, Оқсарой, Дор ут-тиловат, Дор ус-саодат, Чорсу, Коба, Кундузак, Лангар ота, Султан Мир Ҳайдар

Abstract. This article describes the historical and cultural sites located in the Kashkadarya oasis, one of the oldest places in the country, and their role in the development of tourism on the basis of historical sources.

Key words: Uzbekistan, Kashkadarya, Karshi, Shakhrisabz, Oksaroy, Kilichboy, Archeology, Museum, Cultural heritage, Abu Muin Nasafi, Kok Gumbaz, Odin Mosque, Khojai Jarroh, Bekmir, Abdulazizkhan, Oksaroy, Dor ut-Tilovat, Dor us-Saodat, Chorsu, Koba, Kunduzak, Langar ota, Sultan Mir Haidar

Бугунги кунда мамлакатимиз ҳудудидаги 7000 дан ортиқ маданий мерос дурдоналари, минглаб археологик объектлар ва қазилмалар мавжуд. Улар қадим тарихдаги маданий ҳаёт, аجدодларимиз турмуш тарзини ўрганишда беқиёс аҳамиятга эга. Бинобарин, истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб юртимизда ана шу ёдгорликларни қайта тиклаш, таъмирлаш, реставрация қилиш, археологик изланишлар олиб бориш ишларини қўллаб-қувватлаш, янги музейлар барпо этишга катта эътибор қаратиб келинаёпти.

Шу асосда 2001 йилда “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” ги, 2008 йилда “Музейлар тўғрисида” ги, 2009 йилда “Археологик мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” ги қонунлар қабул қилинди [1].

Уларнинг ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари ҳаётга татбиқ этилди. Аниқ мақсадли чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, амалга ошириляпти, музейлар фаолияти тартибга солинмоқда.

Тарихий, маданий ва маънавий меросимизни ўрганиш, илмий хулосалар бериш бўйича бугунги кунда нафақат Ўзбекистон олимлари шуғулланаётгани, балки бунга хорижлик экспертлар катта қизиқиш билдираётгани ҳам диққатга сазовор. Жумладан, улар ташкил қилинаётган кўплаб илмий экспедицияларда иштирок этишмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг бу ишларни амалга оширишда саъй-ҳаракатлари ва ролини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Фикримизнинг далили сифатида Қашқадарё замида буюк аллома, мотуридия таълимотининг йирик вакили, исломий эътиқод поклиги масаласида 15 га яқин китоб муаллифи Абу Муъийн Насафий, Шеробод туманида буюк ҳадисшунос аллома Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, Бухорода Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари, Тошкентда Имом Термизий номидаги масжид ва Сузук ота мақбаралари каби кўплаб зиёратгоҳларни обод қилиш борасидаги эзгу ишларни қайд этиш мумкин.

Бундан ташқари, Юртбошимизнинг Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга ғамхўрлигининг яққол намунаси сифатида 2017 йил 15 февралдаги “Маданият ва спорт соҳасида бошқарув тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4956-сонли фармони, 2017 йил 24 майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-2995-сонли қарори, 2017 йил 20 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисида” ги ПҚ-3074-сонли қарори, 2017 йил 30 июндаги “Ўзбекистон Республикаси

Фанлар академияси ҳузурида Ўзбекистоннинг энг янги тарихи бўйича жамоатчилик кенгаши фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” ги ПҚ-3105-сонли қарорлари [1] халқимизнинг қадимий тарихи ва бой маданиятини тиклаш, буюк алломаларимиз, азиз-авлиёларимизнинг илмий, диний ва маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, чет элларда сақланаётган, мамлакатимиз тарихи ва маданиятига оид маданий бойликларни аниқлаш, шу тарихий экспонатларнинг асл ёки кўчирма нусхаларини юртимизга олиб келиш каби ишларни ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон археологик ёдгорликлар сони жиҳатидан дунёда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Ўзбекистон ҳудудидаги дунё цивилизацияси тараққиётида катта ўрин тутган 7,5 мингдан ортиқ моддий маданий мерос объектлари, шундан 4308 та археология объектлари, 2079 та архитектура объектлари, 694 та маҳобатли санъат объектлари, 395 та диққатга сазовор жойларни сақлаш, ҳисобга олиш, ўрганиш, таъмирлаш, дунё миқёсида тарғиб қилиш бўйича катта ишлар амалга оширилиб, улар давлат муҳофазасига олинди [2].

Мамлакатимизда мавжуд маданият ёдгорликларини реставрация қилиш ва консервациялашга қаратилган давлат дастурлари қабул қилиниб, ушбу дастурлар асосида мустабид тузум даврида хароб аҳволга тушиб қолган дунёга машҳур Самарқанддаги XIV-XV аср ёдгорликлари – Амир Темур макбараси, Регистон ансамбли, Бибихоним масжиди, Бухородаги X-XII аср ёдгорликлари – Сомонийлар макбараси, Минораи Калон, Мир Араб мадрасаси, Арк девори, Хивадаги XIV-XVII аср ёдгорликлари – Паҳлавон Маҳмуд макбараси, Тош ҳовли, Қўқондаги Худоёрхон ўрдаси, Қаршидаги Кўк Гумбаз мажмуаси, Одина масжиди, Хўжаи Жарроҳ мажмуаси, Бекмир, Абдулазизхон, Қиличбой мадрасалари, Шаҳрисабздаги Оксарой, Дор ут-Тиловат ва Дор ус-Саодат мажмуалари, Чорсу, Коба, Кундузак, Қамашадаги Лангар ота, Касбидаги Султон Мир Ҳайдар, Қарши туманидаги Абу Мўъийн Насафий мажмуаси ва бошқа кўплаб меъморий обидалар таъмирланиб, келажак авлодлар учун сақлаб қолинди [3:25 – 26].

Шу билан бирга, Самарқандда Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Фарғона ва Қувада Аҳмад Фарғоний, Тошкентда Ҳазрати Имом меъморий мажмуалари, Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз шаҳарларида Амир Темур, Тошкентда Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Урганчда Жалолиддин Мангуберди, Термизда Алпомиш, Андижонда Бобурнинг ҳайкаллари, Марғилонда Бурхониддин Марғиноний макбараси қурилди. Ушбу мақсадларда давлат бюджетидан ажратилаётган маблағлар ҳажми йилдан-йилга ошиб бормокда. Хусусан, 2016 йилда моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилишга 2008 йилга нисбатан 10 баробар кўп маблағ ажратилди [4].

Мустақиллик йилларида тарихий, маънавий ва маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳукукий асослар яратилди. Тарихий, маънавий ва маданий мерос объектларини ҳукукий муҳофаза қилишда Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августдаги “Моддий бойликларни олиб чиқиши ва олиб кирилиши тўғрисида”ги, 2001 йил 30 августдаги “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги, «Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунлар ҳукукий асос сифатида муҳим аҳамият касб этади [1].

Ўзбекистон ҳудудида ҳозирги кунда қадимги меъморчилик ёдгорликларидан 600 дан ортиги қонунлар асосида кўриқланади ва уларнинг аксариятини масжидлар ташкил этади. Мазкур ёдгорликларнинг бир қисми таъмирдан чиқарилган. Уларнинг бошқа қисми ўрганилиш босқичида бўлиб, таъмирга тайёрланмокда, учинчилари эса тадқиқ этиш навбатини кутиб турибди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий ишлаб чиқариш Бош бошқармаси жорий архив маълумотларига қараганда, 1991 йилдан 2020 йилгача бўлган даврда республикаимиз бўйича 1000 дан ортиқ маданий мерос обидалари: меъморий мажмуа, мадраса, масжид, археология объектлари, диққатга сазовор жойлар ва ҳайкаллар республика бюджети ва ҳомийлар томонидан ажратилган маблағлар ҳисобига таъмирлаб тикланди ва ободонлаштирилди [5].

Кейинги йилларда улкан ўзгариш ва янгиланишлар туфайли Қашқадарё вилояти шаҳару кишлоқлари ҳам кўркам, обод ва муаззам қиёфа касб этмокда. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 23 йиллик шодиёнаси арафасида вилоят маркази-Қарши шаҳри кўчалари, ички ва умумий фойдаланишдаги ҳамда транзит йўллар ён-атрофлари кўкаламзорлаштирилди. Сув ҳавзалари, истироҳат боғларида ободонлаштириш ишлари олиб борилди. Шу кунларда ҳам шаҳарнинг қай бир маҳалласига борманг, янги ва замонавий иншоотлар барпо этилаётганига гувоҳ бўласиз.

Хусусан, кейинги йилларда Қарши шаҳридаги “Кўкгумбаз”, “Одина” жоме масжидлари, Абу Убайда ибн ал-Жарроҳ, Қарши туманидаги Имом Мўъийн Насафий, Касби туманидаги Султон Мирҳайдар, Шаҳрисабз туманидаги “Оксарой”, “Дорут-Тиловат” ва “Дорус-Саодат” мажмуаларида

катта ҳажмдаги бунёдкорлик ишлари якунига этказилди. Бу эса, ўз навбатида, Қашқадарёда туризм соҳасини ривожлантириш учун асос яратди. Ушбу жараёнда, албатта, Вазирлар Маҳкамасининг “2013-2015 йиллар даврида Қашқадарё вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги қарори муҳим омил бўлаётганини таъкидлаб ўтиш зарур. Чунки ушбу ҳужжатга кўра, ҳудудда тарихий ва маданий объектларни халқаро ҳамда маҳаллий сайёҳликка мослаштириш, Амир Темур номидаги музей экспозицияларини кенгайтириш, меъморчилик иншоотлари интерьерларида мавзуга мос экспозициялар, археологик объектларда экотуризмни ташкил этиш, шунингдек, Шаҳрисабз музей-шаҳарга айлантириш режаси ишлаб чиқилди. Айни пайтда мазкур қадимий кентда шарқий бозор барпо этиш, унда замон талаблари даражасида хизмат кўрсатишни йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилмоқда [6, 7].

Шаҳрисабзнинг 2700 йиллиги нишонланиши етти иқлимга таърифи кетган шаҳарни бутун дунёга яна бир марта овоза қилди. Кўҳна Шарқ архитектураси дурдоналари ҳисобланган кўплаб обидалар, миллий меъморчилик ёдгорликлари ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мерос объектлари рўйхатига киритилгани жаҳоний эътирофнинг ёрқин далилидир.

Айни пайтда бу ерда улкан бунёдкорлик ва ободонлаштириш ишлари олиб борилмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 20 февралдаги “Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз шаҳрида объектларни қуриш ва реконструкция қилишга доир комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарорига асосан, ҳудудни архитектуравий режалаштириш, қиёфасини яхшилаш мақсадида 36 та объектда 97,5 миллиард сўмлик бунёдкорлик ишлари амалга оширилиши белгиланган. Хусусан, шу кунларда Оксарой мажмуасини Дорут-тиловат ва Дорус-саодат мажмуалари билан бирлаштирувчи хиёбонда иш қизғин. [8, 9].

Шаҳрисабзга келаётган сайёҳлар зиёрат ва саёҳатни Соҳибқирон Амир Темур ҳайкали пойидан бошлашади. Шу боис унинг атрофи Ҳукумат қарори билан тасдиқланган бош режага кўра, тубдан ўзгартирилмоқда. Хиёбондан Дорут-тиловат мажмуаси ҳудудигача бўлган кўчалар энг замонавий тунги ёритиш мосламалари билан жиҳозланди. Яшил майдонларнинг суғориш тизимлари ҳам бутунлай янгиланди. Дастур асосида Абдушукур оғолик мадрасаси, Кунчиқар, Ҳовузак Мардон, Молик Аждар масжидлари, Коба қарвонсаройи ва яна 7 та тарихий аҳамиятга эга бўлган иншоот қайта таъмирланиб, ўзгача қиёфа касб этиши кўзда тутилаётир.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик шарофати билан республикаимиздаги маданий мерос объектларига бўлган муносабат ўзгариб, бу борада давлатимиз раҳбари томонидан бир қанча қарор ва фармонлар эълон қилинди. Натижада, Қашқадарё вилоятидаги меъморий обидалар Маданий мерос бошқармаси томонидан рўйхатга олинди, таъмирланди ва ўзига яраша туристлар ташриф буюрадиган масканга айланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Lex.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг сайти.
3. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – Ташкент, Издательство литературы искусства имени Гафур Гулама, 1986.
4. Латипов Д.В. Проблемы развития градостроительства Республики Узбекистан в условиях формирования рыночных отношений. Архитектура и строительство Узбекистана, № 2-3, 2000.
5. Маматмусаев Т.Ш. Таъмирлаш машғулотларида компьютердан фойдаланиш // Дарслик. Архитектура ёдгорликларини таъмирлаш. – Тошкент, 2009.
6. Подъяпольский С.С., Бессонов Г. Б., Беляев Л.А., Постникова Т.М. Реставрация памятников архитектуры. – Москва, Стройиздат, 1988.
7. Пулатов Х., Уралов А. Архитектура ёдгорликларини таъмирлаш ва қайта қуриш. – Тошкент, ТАҚИ, 2002.
8. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент, Шарқ, 1998.
9. Қодирова Т.Ф., Маматмусаев Т.Ш. Темурийлар давридаги шаҳарларнинг архитектуравий-режавий тузилиши // Архитектура, қурилиш, дизайн. – Тошкент, 2009. – №3-4.

УЎК 93/94

ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМОАТ ТАШКИЛОТЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ҲОЗИРГИ БОСҚИЧИДА

А.Х. Бўронов, декан ўринбосари, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Ушбу мақолада жамият тараққиётида ҳуқуқни амалга ошириш учун нодавлат нотижорат ташкилотларининг турли шакллари-жамоат фондлари, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари, хайрия ташкилотлари қабиаларни тузиши имкониятини берадиган қонунчилик базаси барпо этилган. Ўтган давр мобайнида нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти институтларининг ҳуқуқий мақоми, роли ва аҳамиятини

кучайтиришга қаратилган 200 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинган бўлиб, уларнинг сони йилдан-йилга ошиб бормоқда.

Калим сўзлар: фуқаролик жамияти, “Ижтимоий шериклик”, ижтимоий, нотижорат, нодавлат, институтлар, концепцияси, инсон ҳуқуқлари

Аннотация. В данной статье устанавливаются правовые основы создания различных форм негосударственных некоммерческих организаций - общественных фондов, общественных организаций, политических партий, профсоюзов, благотворительных организаций и др. - для реализации права в развитии общества. За истекший период принято более 200 законодательных актов, направленных на усиление правового статуса, роли и значения неправительственных организаций и институтов гражданского общества, и их количество с каждым годом растет.

Ключевые слова: гражданское общество, «Социальное партнерство», социальные, некоммерческие, неправительственные, институты, концепция, права человека

Abstract. This article establishes the legal framework for establishing various forms of non-governmental non-profit organisations - public foundations, public organisations, political parties, trade unions, charitable organisations, etc. - for realization of right in development of society. For the expired period more than 200 legislative acts directed on strengthening of legal status, a role and value of non-state organizations and institutes of civil society are accepted, and their quantity grows from year to year.

Keywords: civil society, "Social Partnership", social, non-profit, non-governmental, institutions, concept, human rights

Хаётингизда ижтимоий муаммоларга дуч келиб, уларни ҳал қилиш учун бирор ечим топишга ҳаракат қилганмисиз? Бу ҳамма билан содир бўлади. Ахир ҳукумат жамиятда вужудга келаётган ижтимоий муаммоларни яқка ўзи бартараф этишга қодир эмас. Бундай муаммоларни албатта нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ёрдами билан ҳал этса бўлади. Ҳатто уларни ҳукумат ўзига шерик деб билса ҳам бўлади. Шунинг учун нодавлат нотижорат ташкилоти (ННТ) тузилиши керак. Республика адлия вазирлигида навбатдаги матбуот анжумани ўтказилди. Мамлакатимиз ҳаётидаги муҳим аҳамиятга молик масалалар бўйича ўтказилаётган тадбирларнинг ягона режасига мувофиқ ташкил этилган мақоламиз “Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотларининг жамият ҳаётидаги ўрни ва ривожланиш истикболлари” мавзуга бағишланди.

Ўзбекистон ҳуқуқий давлат, очиқ фуқаролик жамияти барпо этмоқда. Бунда фуқароларнинг уюшмаларга бирлашиш, давлат ва жамият бошқарувида иштирок этиш каби конституциявий ҳуқуқлари таъминланган. Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш учун нодавлат нотижорат ташкилотларининг турли шакллари-жамоат фондлари, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, хайрия ташкилотлари кабиларни тузиш имкониятини берадиган қонунчилик базаси барпо этилган. Ўтган давр мобайнида нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамияти институтларининг ҳуқуқий мақоми, роли ва аҳамиятини кучайтиришга қаратилган 200 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинган бўлиб, уларнинг сони йилдан-йилга ошиб бормоқда. НТТ ларнинг тараққий этишида 2007 йилда қабул қилинган “Нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолияти эркинлигининг кафолотлари” тўғрисидаги қонун муҳим аҳамият касб этди. Шу билан бирга бу соҳанинг институционал базаси ҳам шакллантирилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қўмитаси, Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Республика байналмилал маданият маркази, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди, Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси, Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институти ташкил топди.

Шу ўринда анжуман иштирокчиларининг эътибори Давлатимиз раҳбари томонидан 2010 йил 12 ноябрда Олий мажлис палаталарининг қўшма йиғилишида илгари сурилган “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” тамойил асосида мамлакатимизда амалга оширилаётган изчил тадбирларга қаратилди. Фуқаролик жамиятини шакллантиришда давлат сиёсати айнан шу масалани рўёбга чиқариш, шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлаш, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беришга йўналтирилди. Концепция доирасида бир қатор муҳим қонунлар-“Ижтимоий шериклик” тўғрисидаги, “Экологик назорат тўғрисида”ги, “Парламент назорати тўғрисида”ги, “Давлат бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Улар НТТлар фаолиятини кучайтириш баробарида учинчи секторнинг давлат органлари билан ижтимоий шериклик асосида ҳамкорлик қилиш, табиатни муҳофаза қилиш

устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш, давлат органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш масалаларидаги ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтирди. Адлия вазирлиги ушбу қонунларни ишлаб чиқишда бевосита иштирок этди. Бундан ташқари, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг қулай фаолият кўрсатиши учун бир қанча имтиёзлар берилди. Жумладан, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун, мол-мулкка солинадиган солиғи, ер солиғи ва бошқа солиқлардан, шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлари ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузадиган давлат органларининг ғайриқонуний қарорлари, улар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судга шикоят қилганда давлат божи тўланишидан озод этилди. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”да белгиланган ислохотлар натижасида ННТ тизимини кенг ривожлантириш, уларни ташкил этиш ҳамда фаолиятини йўлга қўйиш имконияти яратилди.

Шунингдек ННТлар учун қонунчиликдаги айрим ташкилий-ҳуқуқий механизмлар ҳамда тартиб-таомилларни такомиллаштириш ва соддалаштириш мақсадида 2013 йил 12 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга қўмаклашиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Хусусан, рўйхатдан ўтказиш соҳасида ҳужжатларни расмийлаштириш такомиллаштирилди ҳамда тўлов миқдорлари камайтирилди. Бу эса фуқаролик жамияти ва институтлари билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг ривожланиб боришига катта рағбат бермоқда. Агар 2000 йилда ННТлар сони 2585 та, 2010 йилда эса 5100дан зиёдни ташкил қилган бўлса, бугунги кунда бундай тузилмаларнинг сони 8500 дан ошди ва улар турли йўналишларда фаолият юритиб келмоқда. Бундан ташқари, 2015 йил 4 июндаги адлия вазирининг буйруқларига асосан Нодавлат нотижорат ташкилотлари тадбирларини келишиш тартиби тўғрисидаги низом ҳамда Нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан адлия органларига тақдим этиладиган ҳисобот шакллариининг тасдиқланганлигини юқоридаги фикримиз исботи сифатида келтирсак бўлади.

ННТлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун қонунчилик асослари, ҳукумат ва парламент сиёсати ёрдам берди. Фуқаролик жамияти институтларининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларни мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, мамлакатда кечаётган демократик ўзгаришлар муаммоларини ҳал этишга кенг жалб этиш, вакилларининг сиёсий-ҳуқуқий маданиятини ошириш масалалари парламент фаолиятида энг муҳим устувор вазифа сифатида белгиланган. Таъкидлаш керакки, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва бошқа фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди маблағларини бошқариш бўйича парламент комиссияси бу борада тизимли ишларни амалга оширмоқда. Натижада фуқаролик жамияти институтлари билан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ўртасидаги ижтимоий шерикликни кенгайтиришга замин яратади. Нодавлат нотижорат ташкилотлар мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган давлат дастурлари, жумладан, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, аҳоли бандлигини таъминлаш, айниқса, аёллар ва ёшлар, аҳолининг заиф қатламларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ҳамда долзарб, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муаммоларни ҳал этиш учун кенг имкониятга эга. Албатта барча нодавлат нотижорат ташкилотларнинг бугунги кунда амалга ошираётган ишлари таҳсинга сазовордир. Масалан, фаол ва самарали ННТлардан бири “Millenium” маркази бугунги кунда 500 дан ортиқ ногирон ёшларни бирлаштирган ташкилот бўлиб, имконияти чекланган ёшларни янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда қўллаб-қувватлаб, уларни ижтимоий ҳаётга жалб қилмоқда. Жумладан, “Millenium” маркази аъзоларнинг қизиқишларига кўра клублар ташкил этган, у ерда кўнгиллилар раҳбарлигида турли учрашувлар, тикувчилик ва бошқа ҳунармандчилик бўйича машғулотлар, инглиз тилида сўзлашув дарслари ўтказилиб келмоқда. Марказ томонидан бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ҳамкорликда ногиронлар учун янги иш ўринлари яратиш ва уларни иш билан таъминлашга катта эътибор қаратилмоқда.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев «Ёшлар ва талабалар» форумида иштирок этиб, Microsoft компанияси ва “Digital Generation Uzbekistan” ҳамкорлигида «Hour of Code» нодавлат нотижорат ташкилоти лойиҳаси тақдимида, “Рақамли авлод” ўқув дастурини, дастурий таъминот ва робототехника техникасини янада такомиллаштириш ва кенгайтириш бўйича кўрсатмалар берди. Бугунги кунда “Digital Generation Uzbekistan” нодавлат нотижорат ташкилоти шиддат билан ривожланиб келаётган ташкилот бўлиб иқтидорли ўғил-қизларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг ижодий ва интеллектуал қобилиятларини рўёбга чиқариши учун шароит яратиш, ёш авлоднинг ҳуқуқлари, қонуний манфаатлари ва эркинликларини самарали

химоя қилиш, қизларнинг маънавий ва касбий маданиятини ва ижодий салоҳиятини амалга оширишда ёрдам бериб келмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, нотижорат секторнинг фаолияти аҳолининг таълим ва соғлиқни сақлаш кўрсаткичларини яхшилашга, иқтисодий ривожланиш суръатларини оширишга, сиёсий ва ижтимоий барқарорликка ёрдамига ёрдам беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ислоҳ Каримов. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси. 2010 йил, 13 ноябрь сони.

3. Ислоҳ Каримов. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилidir. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси.

4. “Жамоат бирлашмалари” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1991 йил 15.02. №223-ХП.

5. “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999. 14.04. № 763-І.

6. “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 2007 йил.

7. Yusupovich, K. S. (2020). The Emergence Of Religious Views Is Exemplified By The Southern Regions. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(10), 143-145.

УЎК 93/94

ИЛК ЎРТА АСР СУҒД ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА БАКТРИЙ МАНБАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Б.С. Ғойибов, т.ф.д., Самарқанд давлат университети, Самарқанд
Д.Х. Аҳмадов, магистрант, Самарқанд давлат университети, Самарқанд

Аннотация. Мазкур илмий мақолада ўрта асрлар ўзбек давлатчилигининг энг йирик маҳаллий давлатларидан бири ҳисобланган Сўғд тарихи билан боғлиқ тарихий манбалар ҳақида сўз юритилади. Мазкур манбалар бактрий манбалари мисолида илмий адабиётлар таҳлили асосида амалга оширилган.

Калит сўзлар: конфедерация, тарих, Сўғд, тарихий манба, ёзув, географик ҳудуд, деворий сурат

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются исторические источники, связанные с историей Согда, одного из крупнейших локальных государств Узбекского государства в средние века. Эти источники основаны на анализе научной литературы на примере бактрийских источников.

Ключевые слова: конфедерация, история, Согд, исторический источник, письменность, географический район, фреска

Abstract. This scientific article deals with historical sources related to the history of Sughd, one of the largest local states of the Uzbek state in the Middle Ages. These sources are based on the analysis of the scientific literature on the example of bacterial sources.

Keywords: confederation, history, Sughd, historical source, writing, geographical area, mural

Суғд конфедерацияси тарихига бевосита алоқадор манбаларни аниқлаш ва маълумотларнинг ишончилилик даражасини белгилашда уларнинг қандай муҳитда яратилганлиги ҳам муҳимдир. Суғд конфедерация тарихига оид нисбатан кенг маълумот келтирилган суғдий, хитой, араб-форс, қадимги туркий тилидаги манбалар таҳлиliga бағишланган бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Бошқа тиллар, хусусан, бактрий (“Бактрия”) ибораси географик маънони ифодалаш учун ишлатилган. Географик маънодан фарқи бўлиши учун ёзув ва тилни ифодалаш мақсадида “бактрий” атамасини ишлатиш маъқул деб топилди – А.Д.) тилидаги манбалар таҳлили тадқиқотчилар назаридан бирмунча четда қолган. Ушбу манбаларни тадқиқ этиш Суғд конфедерацияси тарихининг баъзи хусусиятларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Чунки шу асосда Суғд тарихининг бирламчи ва ёрдамчи манбалари аниқланади ҳамда маълумотларнинг реал тарихий жараёнларга боғлиқлиги қай даражада эканлиги ўз аксини топади. Қолаверса, турли тиллардаги манбалар муаллифларнинг у ёки бу жиҳатдан (масалан, этник ёки сиёсий жиҳатдан) мансублиги тарихий жараёнларни қанчалик даражада ҳолис акс эттирилганлигини аниқлашда муҳим омил саналади.

Суғд конфедерацияси тарихининг баъзи қирралари акс эттирилган бактрий тиллардаги манбаларнинг рус тилидаги нашрлари асосида муаммони тадқиқ этишга ҳаракат қилиш ҳам муҳим

ҳисобланиб, ушбу манбаларда Суғд конфедерацияси тарихига махсус боб ёки бўлим ажратилмаган бўлса-да, улардан муаммонинг баъзи қирраларини ёритишда унумли фойдаланиш мумкин [1].

Бақтрий тили ва ушбу тил асосидаги юнон ёзуви (кейинчалик мил. авв. II-I асрларда юнон алифбоси асосида бактрияликлар ўз ёзувларини ишлаб чиққанлар), суғдий тил тарқалган ҳудудга қўшни бўлган минтақалардан бири ҳисобланади. Географик жойлашувига кўра, Суғднинг жанубий ҳудудлари илк ўрта асрлар Тохаристон (тарихий Бақтрия) билан чегарадош бўлиб, ушбу минтақалар тарихи бир-бири билан боғлиқ.

Аммо Суғд тарихи билан боғлиқ маълумотлар кўпгина бақтрий манбаларда учрамайди. Масалан, 1905 йил А. фон Ле Кок томонидан Туйок дарёси (Турфон / Шарқий Туркистон) воҳасидан топилган “Берлин эфталит парчалари” деб номланувчи бақтрийча ҳужжатлар, Андрэ Марик томонидан 1957 – 1959 йилларда Сурх-Коталдан топилган қушонлар даврига оид бақтрийча диний ҳужжатлар, 1962 йил Эски Термизнинг Қоратепа ибодатхонаси харобаларидан топилган диний мазмундаги ҳужжатлар, совет-афғон экспедицияси томонидан 1973 – 1974 йилда Шимолий Афғонистондаги Дилбержин шаҳар харобасидан топилган бақтрийча ёзув машқи намуналарида Суғд конфедерацияси хусусидаги маълумотлар учрамайди. Уларнинг аксарияти диний мазмунда [2].

Тарихий Тохаристон ҳудудидан XX асрнинг 90- йиллари давомида топилган бақтрий тилидаги, мутахассислар томонидан асосан милодий III-VII асрларга оид деб тахмин қилинган ҳужжатларнинг топилиши муҳим воқеа бўлди [3]. Эроншунос Н. Симс-Вильямс томонидан ўрганилган мазкур манбалар, асосан инглиз, қисман рус тилларига таржима қилинган бақтрий ҳужжатлари [4] бошқа тилларга тўлиқ таржима қилинмаган. Бақтрий тили ҳужжатларнинг инглиз тили таржималарининг айримлари ўзбек тилида ҳам эълон қилинди [5].

Мутахассислар мазкур бақтрий ҳужжатлар 639, 678, 681, 702 йилларда тузилганлигини келтириб ўтишади [6]. Ҳужжатлар олди-сотди, ижарага бериш, мажбурият, кафолат хати каби ҳуқуқий масалаларни қамраб олган. Бақтрий тили ҳужжатларнинг тузулиши ҳам Муғ тоғи суғдий ҳужжатларига ўхшашлиги билан диққатни тортади. Уларда ҳам ҳужжатнинг кириш формуласи, мақсади, ҳужжат тузилганда гувоҳлик қилганлар, тузилган санаси каби таркибий қисмлари мавжуд. Балки, ҳоқонлик тасарруфидаги девон ва маҳкама ишларининг бир хилда юритилиши марказий ҳокимият томонидан назорат қилингандир.

Бақтрия ҳужжатлардан Суғд конфедерацияси ҳукмдорлари унвони билан алоқадор баъзи маълумотлар келтирилган. Масалан, ҳужжатларда келтирилган *хар* ёки *хār* унвони қадимги эроний тилдаги *xšāθriya* – “ҳукмдор” маъносини бериб [7], суғдий тилда *[axšēθ]* деб талаффуз этиладиган “ихшид” сўзига ўхшаш. Бу икки атама ёзилишига қарамай, бир хил маъно англатиш учун ишлатилганлиги тарихий ҳақиқатга тўғри келади. Ушбу масалада олимларни ҳам фикри бир жойдан чиққан. Масалан, М.Исҳоқовнинг фикрига кўра, илк ўрта асрларда Тохаристон ҳукмдорлари унвони сифатида *ихрид* деб тушуниб келинган унвон палеографик жиҳатдан манбаларда чиндан ҳам шундай ўқилади. Бироқ, бу унвоннинг таркибидаги *-р-* харфи Жанубий Суғд минтақасида *-ш-* деб ўқирилиши лозим. Бундай ноёб палеографик ҳодиса Жанубий Суғдга қўшни Тохаристон (Бақтрия)да амал қилган юнон-бақтрий ёзувидаги меъёр таъсирида юзага келган. Бақтрий юнон ёзувида *resh* харфи *шин* учун ишлатилган. Бунинг фонологик маъноси ушбу товушларнинг ўзгариши ўрни бирлиги, талаффузда эса, бири тор оралик шовқинли, иккинчисининг талаффузи титроқлиги билан белгиланади. Бақтрий юнон ёзувида эса *шин* учун *resh* дан фойдаланиш каби қабул қилинган палеографик усул бир муддат “миллий” суғдий ёзувнинг жанубий минтақа амалиётига таъсир қилган кўринади. Бироқ, бу амалиёт кенг тарқалмаган. Шу сабабли, *ихрид* атамаси тарихан *ихшид* атамасининг маҳаллий варианты деб ҳисобланиши лозим [8].

Бақтрия ҳужжатларида бир неча маҳаллий ҳукмдорларга Турк хоқонлари томонидан унвонлар тақдим қилиниши билан боғлиқ маълумотлар ўрин олган [9]. Ушбу ҳужжатларда Турк хоқонлари томонидан хоқонлик тасарруфида бўлган ҳукмдорларга тақдим қилинган *элтабар* унвони, бундан ташқари, хоқонликнинг жойлардаги назоратчи ноиблари бўлган *тудун* каби, *хоқон*, *тархон* ва бошқа ўнлаб қадимги туркийча унвонлар акс этган [10]. Манбада ушбу унвонларнинг хоқонлик бошқарувида ишлатилганлиги тилга олинади. Бу эса мазкур унвонларнинг Суғд конфедерацияси тарихи билан боғлиқлиги масаласи кучайтиради.

Бақтрий тилида ёзилган бир неча ҳужжатлар Суғднинг ўзидан ҳам топилган. Хусусан, Панжикент харобаларидан ёрлик ва бир қанча сопол парчаларда битилган сўзлар, Афросиёб деворий суратларидаги бақтрийча ёзув намуналари топиб ўрганилган [11]. Мазкур бақтрийча манбаларнинг аксарият қисми хўжалик ва олди-сотди мазмунида бўлиб, уларда фақат конфедерация тарихини ёритишда ёрдамчи маълумот сифатида фойдаланиш мумкин.

Хуллас, Сугд тарихи алоқадор бактрий тилидаги ёзма ёдгорликларнинг манбашуносликдаги аҳамияти юқори. Уларнинг муаллифлари воқеалар жараёнини ёритиш асносида Эфталлийлар, Турк хоқонлиги каби давлатларнинг тасарруфида бўлган халқлар ва мамлакатларни санаш асносида Сугд тарихига тўхталишган. Уларда конфедерациянинг шаклланиши, ундаги танга зарби, давлат рамзлари каби асослар хусусида сўз юритилмайди. Бактрий тилида бирор тарихий асар етиб келмаган. Бактрия ҳужжатлари ҳали илмий жамоатчиликка кам таниш бўлиб, уларнинг рус, инглиз ва бошқа дунёвий тилларга тўлиқ таржима қилиниши натижасидагина ўрганилаётган муаммонинг баъзи хусусиятларини тадқиқ этиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin, 1958; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V–VII вв. – М., 1979; Пигулевская Н.В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. – М.-Л., 1946. – 289 с.; Сирийские источники по истории народов СССР. – М.-Л., 1941. – 174 с.
2. Спеллин-Каменский Н.М. Бактрийский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С. 314-345.
3. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan. I: Legal and Economic Documents. Corpus Inscriptionum Iranicarum, 2.3.1. – Oxford: 2000. – P. 8.
4. Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы // ВДИ. – М.: 1997. – № 3. – С. 3-11.
5. Ўзбекистон тарихи. (Хрестоматия). 2-жилд. 1-қисм. – Тошкент: Фан, 2015. – Б. 49-56.
6. Ўзбекистон тарихи. (Хрестоматия). 2-жилд. 1-қисм. ... – Б. 50.
7. Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы // ВДИ. – М.: 1997. – № 3. – С. 7.
8. Исҳоков М. Сугдиёнада “ихшид” ва “ихрид” унвонлари ҳақида / Ўзбек давлатчилиги ва маданияти тарихида жанубий Ўзбекистоннинг ўрни. Республика илмий анжумани. – Қарши: 2011. – Б. 64-65; Яна қаранг: Ғойибов Б. Сугд конфедерацияси: шаклланиши, тараққиёти ва таназзули. – Тошкент: 2015. – Б. 33-34.
9. Ўзбекистон тарихи. (Хрестоматия). 2-жилд. 1-қисм. ... – Б. 50.
10. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan. I: Legal and Economic Documents. Corpus Inscriptionum Iranicarum, 2.3.1. – Oxford: 2000. – P. 74, 82, 88, 98.
11. Спеллин-Каменский Н.М. Бактрийский язык. ... – С. 332.

УЎК 902

ЮРТИМИЗ ТАРИХИНИ ЎРГАНГАН ХОРИЖЛИК ОЛИМЛАР: И. А. КАСТАНЬЕ ВА УНИНГ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

А.Дехқонов, ўқитувчи, Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган

Аннотация. Ушбу мақолада XX асрнинг биринчи чорагида Туркистон ҳудудида, хусусан Фарғона водийсида тарихий, археология ва этнографик изланишлар олиб борган франциялик Ж.А.Кастаньеннинг ҳаёт йўли ва илмий фаолиятига бағишланган маълумотлар баён қилинган. Унинг мамлакатимиз тарихига бағишланган илмий асарлари, тўплаган маълумотлари ва хулосалари ватанимиз тарихини ўрганишида жуда аҳамиятли ва бирламчи манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: Ж.А.Кастанье, Оренбург илмий архив Комиссияси, Санкт-Петербург Империял Археология Комиссияси, Оренбург, Оренбург илмий архив комиссияси, Туркистон, Тошкент, Ахсикент, В.В. Бартольд, М.Е. Массон, Совет тарихчилари А.Ч. Абуталибов, А.Х. Бабоходжаев, А.И.Зевелев, Ю.А. Поляков, Л. Шишкина ва бошқалар, франциялик асирлар, Фавқулодда Комиссия (ЧК), босмачилик

Аннотация. В данной статье собраны сведения о жизни и научной деятельности Ж. А. Кастаня, француза, проводившего историко-археологические и этнографические исследования в Туркестане в первой четверти XX века, особенно в Ферганской долине. Его научные труды, собранные данные и выводы по истории нашей страны служат одним из важнейших и первоисточников в изучении истории нашей страны.

Ключевые слова: Ж.А. Кастанье, Оренбургская ученая архивная комиссия, Санкт-Петербургская императорская археологическая комиссия, Оренбург, Оренбургская ученая архивная комиссия, Туркестан, Ташкент, Ахсикент, В.В. Бартольд, М.Е. Массон, советские историки А.С. Абуталибов, А.Х. Бабоходжаев, А.И.Зевелев, Ю.А. Поляков, Л. Шишкина и др., Французские военнопленные, Чрезвычайная комиссия (ЧК), басмачи

Abstract. This article contains information about the life and scientific activities of Zh.A.Castagne, a Frenchman who conducted historical, archaeological and ethnographic research in Turkestan in the first quarter of the 20th century, especially in the Ferghana Valley. His scientific works, collected data and conclusions on the history of our country serve as one of the most important and primary sources in the study of the history of our country.

Keywords: Zh.A.Kastan, Orenburg Scientific Archival Commission, St. Petersburg Imperial Archaeological Commission, Orenburg, Orenburg Scientific Archival Commission, Turkestan, Tashkent,

Aksikent, V.V.Bartold, M.E.Masson, Soviet historians A.S.Abutilibov, A.Kh.Babokhodzhaev, A.I.Zevelev, Yu.A.Polyakov, L.Shishkina and others, French prisoners of war, Extraordinary Commission (Cheka), basmachi

Туркистонда Чор Россияси ҳукмронлиги даврида юртимиз тарихини ўрганиш янги босқичда давом эттирилди. Яъни, россиялик ва бошқа чет эллик тарихчи, археолог, этнограф олимлар кўплаб соҳаларда илмий изланишлар олиб боришган. Хусусан, тарих соҳасида ҳам. Уларнинг илмий хулосалари ва тарихий-илмий асарларини ўрганиш, таржима қилиш ва оммалаштириш соҳа мутахассисларининг тарихимизни халқимизга етказиш йўлидаги муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Чор Россияси ҳукмронлиги даврида Марказий Осиёда хусусан, Туркистонда бир қатор хорижлик тарихчи олимлар ва сайёҳлар экспедициялар ташкил этиб, илмий изланишлар олиб боришган. Уларнинг орасида франциялик Габриэль Бонвало, Ҳюго Крафт, Шарль Эжен Уйфальви, Жан Шафанжон ва Жозеф Антуан Кастанъеларнинг фаолиятини эътироф этишимиз мумкин [1]. Ушбу франциялик олимларнинг Туркистон тарихига оид қолдирган илмий асарлари ва хулосалари бугунги кунда тарихимизни ҳолисона ёритишда катта аҳамият касб этиши мумкин. Айниқса, 20 йилдан ортиқ вақт Чор Россияси ҳудудида яшаган ва ҳукумат хизматчиси сифатидаги фаолиятида империянинг Марказий Осиёдаги мустамлакаларида сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий вазиятдан жуда яхши хабардор бўлган Жозеф Антуан Кастанъенинг тарихий-илмий асарлари ҳамда илмий хулосалари биз учун алоҳида аҳамиятга эгадир. Шунинг учун, ушбу мақоламизда франциялик француз тили ўқитувчиси, этнограф, археолог ва спеолог (ғоршунос) олим Жозеф Антуан Кастанъенинг ҳаёти ва фаолиятига назар ташладик.

Жозеф Антуан Кастанъе 1875 йилда Франциянинг кичик Гайлак шаҳрида туғилган. Унинг ўспиринлик йиллари Тулузада ўтди. У ерда лицейни тугатиб, сўнгра етти йил давомида юқори курсларда француз тили бўйича маърузаларда қатнашди ва ўрта мактабларда француз тилидан дарс бериш ҳуқуқини берувчи диплом соҳиби бўлди. Жозеф 1899 йил баҳорида Франциядан Россияга келди. Дастлаб, у Шимолий Кавказга жойлашди. Кавказ ўқув округининг ишончли вакили буйруғига биноан Ж.А. Кастанъе Пятигорскдаги графиня Евдокимованинг хусусий гимназиясида ва аёллар гимназиясида француз тили ўқитувчиси вазифасига тайинланди. 1901 йил февраль ойида Владикавказ гимназиясининг педагогика кенгашида синовдан муваффақиятли ўтганидан сўнг, у гимназиянинг француз тили ўқитувчиси, деган унвонга сазовор бўлди.

Олимнинг шахсий ҳужжатларига кўра, у 1900 йил 30 апрелда полковник А.В.Немировнинг қизи Лидия Акимфовнага уйланади. Уларнинг никоҳидан 1901 йил 21 январда катта қизлари Мария, 1903 йил 29 июнда кичик қизлари Ольга дунёга келади.[2] 1901 йилда у рафикаси Лидия Акимфовна ва қизи Мария билан биргаликда Оренбургга кўчиб ўтди.[3] У ерда дастлаб Оренбург ўрта мактабида, сўнгра Оренбург эркаклар гимназиясида ва Неплюевдаги ҳарбий мактабда француз тилидан дарс берди.

Кастанъе Кавказдаги ўқитувчилик фаолияти билан бир қаторда этнографик тадқиқотлар билан шуғулланишни ҳам бошлаган эди. Оренбургда ҳам шу ишини давом эттириб, Ўрта Осиё тарихига оид қадимий буюмларни йиғиш ва тадқиқ қилишни бошлади. 1902 йилда Кастанъе минтақадаги энг қадимги илмий жамиятлардан бири бўлган Оренбург илмий архив Комиссиясининг ҳақиқий аъзолигига сайланди. 1909 йилнинг сентябрь ойидан Комиссиянинг раис ўринбосари сифатида ҳам иш олиб борди. 1904 йилда у Санкт-Петербург Империял Археология Комиссиясидан қазиларни олиб бориш ҳуқуқини олди. Шу вақтдан бошлаб, унинг раҳбарлигида Оренбург вилоятининг барча туманларига археологик разведка сафарлари ва у ерларда вақти-вақти билан қазиларни олиш ишлари ташкил этила бошланди. 1904 йилдан у ўзининг тадқиқот натижаларини нашр эта бошлади. Кастанъенинг Туркистонга ilk сафари 1904 йилда бўлган эди. 1909 йилда Ж. Кастанъе Оренбург илмий архив комиссияси ҳомийлигида бўлган музейнинг куратори вазифасини бажаришни бошлайди.

Тадқиқотчининг бутун фаолияти Россия империясининг шарқий минтақалари тарихини ўрганиш билан боғлиқ бўлиб қолган эди. Шу туфайли бўлса керак 1913 йил 28 сентябрда Кастанъе Россия фуқаролигини олди.[3.] У 1912 йилда соғлиги ёмонлашгани ва бот касаллигидан қийналаётгани учун Тошкентга кўчиб келди. Шундан сўнг, у Тошкент ўрта махсус мактабида француз тили ўқитувчиси ва синф раҳбари бўлиб хизмат қила бошлайди. Шунингдек, Тошкент ҳарбий мактабида ҳам машғулотлар олиб бориб, айти дамда минтақадаги археологик ёдгорликларнинг тадқиқ қилишда ҳам фаол иштирок этди. 1912 йилда у Туркистон археология хаваскорлари тўғрагига, бир йилдан сўнг Россия императорлиги ҳузуридаги география жамиятининг Туркистон бўлимига аъзо бўлди. Ж. Кастанъе Туркистон халқ музейи ва кутубхонасида кузатув қўмитасининг аъзоси бўлган ва янги музей коллекцияларини тузиш билан

хам шуғулланган. Кастанъенинг илмий кизиқишлари кўп қиррали бўлиб, у археология, этнография, тилшунослик ва Туркистон тарихи билан кизиқди. Кўп йиллар давомида Ж.А. Кастанъе ўз тадқиқотлари натижаларини Луи Массиньон бош муҳарриллигида француз тилида чоп этиладиган нуфузли “Revue du Monde musulman” журналида мунтазам равишда нашр этиб борди. Буюк рус шарқшуноси В.В. Бартольд ўз вақтида Кастанъенинг ўша давр ҳаваскор археологлари учун камдан-кам учрайдиган археологик материалларни йиғишда қатъий илмий ёндошишини алоҳида таъкидлаган эди. В.В. Бартольднинг Кастанъе ишлари ҳақида: “...Мен танишишга муваффақ бўлган шахсий коллекциялардан Ж.А. Кастанъега тегишли коллекцияни алоҳида эслатиб ўтишим мумкин. Унинг тўплами кўплаб хизмат сафарларининг ва саёхатларининг натижасидир ва улар мукамал тартибда сақланади; ҳар бир нарсанинг келиб чиқиши аниқ кўрсатилган. ...”[3]

Шуни таъкидлаш керакки, бир қатор совет археологлари ва тарихчилари Ж. Кастанъе ҳақида бошқача фикрда эдилар. Масалан, М.Е. Массон уни “қадимий Ўрта Осиё билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсаларнинг телбаларча муҳлиси бўлган одам”, деб ҳисоблар эди. Совет тарихчилари А.Ч. Абуталибов, А.Х. Бабоходжаев, А.И. Зевелев, Ю.А. Поляков, Л. Шишкина ва бошқалар Кастанъени “Франциянинг Иккинчи бюросига тегишли ёки инглиз разведка хизматининг жосусларидан бири”, деб ишонишган. Уни “буржуа империализмининг шериги”, дея таърифлашган. Биринчи Жаҳон уруши вақтида Ж. Кастанъе маълум дипломатик топшириқларни бажарди. Ушбу даврда Кастанъе урушда асир олинган француз жангчиларига кенг ёрдам берди. Ушбу жангчилар Германия томонидан Франциянинг босиб олинган ҳудудларида яшовчи аҳоли орасидан аскарликка жалб этилган францияликлар эдилар. Улар Германия томонида туриб Россия билан жанг қилишни хоҳлашмаган ва рус жангчиларига таслим бўлганлар. Асирларни қўллаб-қувватлагани учун Рус маъмурлари ва ҳарбийлари Кастанъега шу сабабли ҳам қаршилик қилмаганлар.

Россияда 1917 йил октябрдаги инқилоб натижасида шу йил ноябрда Тошкентда ҳам большевиклар ва сўл эсерлар коалициясининг ҳокимият тепасига келиши Ж. Кастанъени оиласи билан Францияга қайтишга қарор қилишга олиб келди. Ўша кезларда у Россия фуқаролигидан воз кечди. Лекин, бир мунча вақт Франция Ташқи ишлар вазирлигининг баъзи буйруқларини бажариб юрди. Қолаверса, ушбу вақтларда Ўрта Осиёнинг археологик харитасини тузиш бўйича ишларини ҳам давом эттирди. Кастанъе Туркистон Республикасининг қадимий ёдгорликлари ва санъатини ҳимоя қилиш комиссиясининг археология бўлимини тузди. Аммо, 1918 йилда Фавкулудда Комиссия (ЧК) Ж. Кастанъени советларга қарши фитнада қатнашганликда гумон қилиб, аввал унинг устидан кузатув ўрнатади, сўнг 1918 йил сентябрида ҳибсга олишга тайёргарлик кўришни бошлайди. Ҳибсга олиш ҳавфи ҳақида огоҳлантирилган Кастанъе 1918 йил кузида Фарғона тоғларида яширинишга муваффақ бўлди ва у ерда 19 ой қолиб кетди. Яхшики, унинг рафиқаси ва кизи 1918 йилда Туркистонни тарк этишган эди. 1920 йил сентябрь ойида у собиқ ҳарбий асирлар билан бирга Францияга жўнаб кетишга муваффақ бўлади. Францияга келганидан сўнг Кастанъе Франция ташқи ишлар вазирлигида таржимон, хорижий матбуотни ўрганиш хизматида ва Россия матбуоти таҳлилий бюллетенининг муҳаррири сифатида ишлади. Францияда Ж.Кастанъе Ўрта Осиёнинг тарихи ва замонавий сиёсий тарихига бағишланган бир қатор китобларини нашр этди. Ана шундай асарларидан бири “Босмачилик” номли китоби бўлиб, асарда советлар томонидан “Босмачилик ҳаракати” деб аталган Марказий Осиё халқларининг миллий озодлик ҳаракатининг вужудга келиш сабабларини адолатли ва холис тасвирлаб берган эди. Кастанъе Туркистон тарихига бағишланган асарларида ўзи яшаган ўлкани кучли муҳаббат билан тасвирлайди. Аммо Совет тарихшунослигида ушбу асарлар “империализмга ниҳоятда мойил”, деб топилди. Чунки, совет махсус хизматлари археолог олимга “империалистик кучларнинг агенти” ва Марказий Осиёда большевиклар ҳукмронлигига қарши курашнинг илҳомлантирувчиси ва ташкилотчиларидан бири сифатида қарар эди.

1921 йилдан Ж. Кастанъе Париж антропологик жамиятида муҳбир бўлиб ишлай бошлади. 1925 йил сентябрда Франциянинг Тонкин шаҳридаги собиқ вице-резиденти, Франция вазири ва Ташқи ишлар вазирлигининг архив ва шифрлаш хизмати бошлиғи Ч. Боненинг тавсиясига биноан Кастанъе Фаҳрий легион кавалери унвонига сазовор бўлди. Ж. Кастанъенинг асарлари XX асрнинг 30-йиллари ўрталаригача нашр этиб борилди. У XX асрнинг 50-йиллари бошларида Монпельега кўчиб ўтди. Кастанъе умрининг охиригача ўша ерда яшади ва 1958 йил январь ойида вафот этди. Унинг илмий архиви, Ўрта Осиё тарихига оид нодир коллекцияси, Ўрта Осиёнинг машҳур археологик харитаси ва кўплаб фотосуратларининг тақдири ҳозирча номаълум. Унинг “les Basmachis” (Босмачилар) номли асари француз тилида чоп этилган. Ушбу асар юртимизда советларга қарши олиб борилган миллий озодлик ҳаракати тарихини ўрганишдаги муҳим манбаалардан бири ҳисобланади. Асарнинг илмий қиймати аввало, хорижда, коммунистик

мафкуравий тўсиқлардан ҳоли муҳитда ёзилганлигида ҳамда муаллифнинг воқеалар жараёнида Туркистонда яшаб, ижод қилганлигида эди.

Ж. Кастанье Россиядаги самарали фаолияти учун В. Н. Витевский мукофотини олган, шунингдек 1908 йил III даражали Санкт-Станислав ва 1913 йил III даражали авлиё Анна орденлари билан тақдирланган. “Древности Киргизской степи и Оренбургского края” (Оренбург ўлкаси ва Қирғиз дашти ўтмишда) асари учун Кастаньега Россия халқ таълими вазиридан ёзма миннатдорчилик ҳам билдирилган эди. Шунингдек, Кастанье ҳаёти давомида ўқитувчиликдан ташқари рус жамиятида нуфузли ҳисобланадиган бир қатор юқори вазифаларда ҳам хизмат қилган. У 1908 йилда коллегиал баҳоловчи вазифасида ишлаган бўлса, 1909 йилда суд маслаҳатчиси унвонига сазовор бўлади ва яна бир йилдан сўнг коллегиал маслаҳатчи даражасига кўтарилди. Бу ҳарбий флотда биринчи даражали капитан, армияда полковник даражасига тўғри келар эди. Ушбу унвон Кастаньега Россия империясида шахсий дворянлик ҳуқуқини берган.

Россия ўлкалари, айниқса Оренбург тарихини ўрганишда қилган хизматлари учун Ж.А. Кастаньега 2017 йил 30 октябрда Оренбург тарихи музейида ёдгорлик лавҳаси ўрнатилди. Кастанье ҳаёти ҳақида юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, у ўқитувчилик, суд маслаҳатчиси, юқори даражадаги давлат хизматчиси бўлиши билан бирга тарихчи олим, археолог, музей ташкилотчиси ва раҳбари, айниқса, Туркистон тарихини ўрганиш ва маданиятини асраб қолиш билан шуғулланувчи жамиятлар ташкилотчиси ва раҳбари сифатида ҳам фаол иш олиб борган. Унинг Ўзбекистон, хусусан, Наманган вилояти ҳудудидаги изланишлари натижасида 1914 йилда “Развалины Ахсыкента” (Ахсыкент харобалари) “Следы язычества среди туземцев в окрестностях Чуста” (Чуст атрофидаги маҳаллий аҳоли орасида мажусийлик излари) номли йирик мақолалари чоп этилган.[4.] Ж. Кастанье “Развалины Ахсыкента” рисоласида 1913 йил Ахсыкент ёдгорлигида олиб борган археологик изланишлари давомида аниқланган маълумотлар ва хулосалар ўрин олган бўлиб, бугунги кунда ушбу мақола Ахсыкент тарихини янада кенгрок ёритишда муҳим манбаалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Горшенина Светлана. Un précurseur de l'archéologie et de l'ethnologie françaises en Asie centrale: Joseph-Antoine Castagné. (1875-1958) (Француз археологияси ва этнологиясининг Марказий Осиёдаги кашфиётчиси: Жозеф-Антуан Кастанье). (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres академиясининг 141-сонли мажлиси баённомаси.) № 1, 1997 й. 255-272-б.

2. У. Ахметова, А. Муктар, А. Нурманова. Историко-этнографическое исследование Казахстана зарубежными учеными XIX–XX вв. (на примере научных исследований французского Ж.А. Кастанье) <https://docplayer.ru/47136409-Bylye-gody-4-rossiyskiy-istoricheskiy-zhurnal.html>

3. Горшенина С. Странный археолог Кастанье. Звезда Востока (литературно-художественный журнал писателей Узбекистана). – 1996. – №3. – С. 146-159.

4. Оттиск из X тома известий Туркестанского отдела Императорского Русского Географического общества. ТАШКЕНТ. Коммерческая типография Я.П. Эдельмана. 1914 год.

УЎК 93/94

ТУРКИСТОН АССР АДЛИЯ ХАЛҚ КОМИССАРЛИГИ СТРУКТУРАСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР (1918–1924 ЙИЛЛАР)

О.Х. Жайнаров, PhD, Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти, Тошкент

Аннотация. Мақолада Туркистон АССР Адлия халқ комиссарлигининг таъкил қилинишидан то тугатилгунга қадар бўлган даврда унинг структурасида рўй берган ўзгаришлар асосан архив манбаларидаги маълумотлар асосида кўрсатиб берилган.

Калим сўзлар: Туркистон АССР, Адлия халқ комиссарлиги, адлия органлари, вилоят ва уезд адлия бўлимлари, совет ҳукумати, Низом, структура

Аннотация. В статье рассматриваются изменения в структуре Народного комиссариата юстиции Туркестанской АССР от периода создания до завершения, на основе информации из архивных источников.

Ключевые слова: Туркестанская АССР, Наркомат юстиции, органы юстиции, областного и уездного отдела юстиции, советская власть, Устав, структура

Abstract. The article describes the changes in the structure of the People's Commissariat of Justice of the Turkestan ASSR from its establishment to its completion, mainly on the basis of information from archival sources.

Keywords: Turkestan ASSR, People's Commissariat of Justice, judicial authorities, regional and district justice departments, soviet power, Charter, structure

Туркистонда большевиклар етакчилигида совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг, уларнинг манфаатига тўла хизмат қиладиган давлат бошқарув органларини шакллантириш долзарб масалага айланди. Шу мақсадда дастлаб советлар томонидан собиқ империянинг марказий бошқарув органлари халқ комиссарликларига айлантирилиб[1], совет ҳукумати манфаатларига мослаштирилди.

Ўлкада совет бошқаруви мустақамланишида муҳим роль ўйнаган давлат бошқаруви органларидан бири бўлган Адлия халқ комиссарлиги Халқ Комиссарлари Советининг 1917 йил 23 ноябрдаги қарори асосида ташкил этилди [2]. Унга дастлаб В.Залесский раҳбар этиб тайинланди. Бироқ комиссарлик анча давр мобайнида ўлкада ўз ваколати доирасида бирор ишни амалга оширмади. Бу ҳақда 1918 йил май ойида Адлия халқ комиссари этиб тайинланган Х.Ибрагимов[3] Советларнинг 1918 йил 26 сентябрда бўлиб ўтган Умумтуркистон съездида "... комиссарлиkning 1917 ноябрдан бери амалда фаолият кўрсатмаган"лигини таъкидлаб ўтади[4]. Бу даврда Туркистон ўлкаси адлияси жуда оғир аҳволда эди. Нафақат жойларда, балки комиссарлиkning марказий аппаратида ҳам кадрлар танқислиги кузатилган. Марказий бошқарув ходимларининг катта қисмини собиқ империя амалдорлари ташкил қилган.

Комиссарлик иш фаолиятини тартибга солишда 1918 йил 28 августда Туркистон МИК томонидан қабул қилинган 3 бўлим, 21 банддан иборат "Туркистон Республикаси Адлия комиссарлиги тўғрисида вақтинчалик Низом" муҳим роль ўйнади [5]. Ушбу Низомга кўра, Туркистон Республикаси Адлия комиссари Республика мусулмон ишчи-деҳқон депутатлари съездида сайланган ва вазифасидан озод қилинган. Адлия комиссари қуйидаги ваколатларга эга бўлган:

- Туркистон МИК ва жойлардаги ижроия органлари билан биргаликда тафтиш ва суриштирув ишларини олиб борган;

- комиссарликдаги барча ходимларни (бўлим бошлиқларидан ташқари) ишга қабул қилиш ва вазифасидан озод қилиш;

- юқори бошқарув органлари томонидан қабул қилинган декретлар ижросини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиққан ва улар томонидан қўйилган вазифаларнинг бажарилиши устидан назорат ўрнатган;

- ўзига бўйсунувчи органлар ва ходимлар фаолиятини назорат қилиб, улар белгиланган вазифаларни бажармаган тақдирда ёки белгиланган ҳуқуқий асосларга мувофиқ иш кўрмаганда, жиноят содир этганда уларни тегишли суд идораларига топширган;

- адлия органлари томонидан жойларда қабул қилинган декрет ва низомлар ижросини таъминлашда юзага келган қийинчилик ва тушунмовчиликларни куч билан ҳал қилишга рухсат берган;

- совет ҳокимиятидаги барча ташкилотларнинг фаолиятида юзага келадиган ноқонуний жараёнлар ҳақида тегишли органларга маълумот берган. Шунингдек, айбдорларга тегишли чоралар кўрган;

- совет милицияси фаолияти устидан умумий назорат ўрнатган;

- фавқулодда ҳолатлар рўй берганда олий бошқарув органлари иштирокида соҳа доирасида муҳим қарорлар қабул қилган[6].

1918 йилда комиссарлик марказий бошқаруви совет судлари, маҳаллий судлар, қамоқхоналар бошқармаси бўлимларидан ҳамда комиссарлик ҳузуридаги маслаҳат кенгаши ва канцеляриядан иборат эди[7]. Қиёслаш учун бу даврда Марказда ташкил этилган Адлия халқ комиссарлиги: судлов ва шахсий таркиб, қонунчилик ташаббуси ва кодификация, қонунларни нашр қилиш, котибият, маъмурий-хўжалик, қамоқхона каби 6 бўлимдан таркиб топган[8]. Ҳар бир бўлим бўлим бошлиғи, унинг ёрдамчиси, котиб, канцелярия ходимлари ва хизматчилардан иборат бўлиб, бўлим бошлиқлари Адлия комиссарининг тавсияси асосида бевосита Туркистон ХКС томонидан тайинланган ва вазифасидан озод қилинган.

Комиссарлик фаолиятини тартибга солишга қаратилган биринчи вақтинчалик Низом "апил-тапил ишлаб чиқилганлиги ҳамда эски давр қонунларига ўхшашлиги" сабабли, 1918 йил охирида бир қатор ўзгаришлар билан янги Низом қабул қилинди[9]. Низом асосида комиссарлик марказий бошқарувига ҳам айрим ўзгаришлар киритилди. Хусусан, эндиликда комиссарликда учта: маъмурий; қамоқхона бошқаруви; қонунчилик таклифлари, кодификация ва нашриёт бўлимлари фаолият кўрсатиши белгилаб қўйилди.

РСФСР Адлия халқ комиссарлиги томонидан 1918 йил 23 июлда ишлаб чиқилган "Озодликдан маҳрум қилиш тўғрисида"ги вақтинчалик йўриқнома асосида совет ҳукумати қамоқхоналарда ўз сиёсатини юрита бошлади[10]. Бу жараён ТАССРда 1919 йилдан бошланиб, уларни назорат қилиш комиссарлик таркибидаги жазо бўлимига юклатилди. Жазо бўлими жазони

ўташ жойларида ўқув-тарбиявий ва маданий-марифий ишларни ташкил қилиш билан шуғулланган. Бундан ташқари бўлим совет ҳокимиятига қарши бўлган шахсларни йўқ қилиш, фуқароларни яшаб турган жойларидан мажбурий кўчириш, уларни бадарға қилиш, турли шаклдаги камокхоналарни ташкил қилиб, улар фаолиятини назорат қилиш каби вазифаларни ҳам бажарган. Бўлим фаолиятида жойларда 1920 йилдан ташкил қилина бошлаган Тақсимловчи комиссиялар муҳим аҳамиятга эга бўлиб[11], унинг таркиби вилоят адлия бўлимлари томонидан тузилиб, вилоят ижроия қўмитаси томонидан тасдиқланган. Унинг асосий вазифаси жазога ҳукм қилинган шахсларни белгиланган жазо турига қараб жазони ижро этиш муассасаларига тақсимлашдан иборат бўлган[12].

Туркистон МИҚнинг 1920 йил 20 июлда қабул қилган “Туркистон Республикаси Адлия халқ комиссарлиги тўғрисидаги Низом”и асосида комиссарлик таркибига яна ўзгартиришлар киритилиб, қуйидаги бўлимлар фаолият кўрсата бошлади:

1. Суд қурилиши ва суд назорати бўлими.
2. Қонунларни чоп қилиш бўлими.
3. Режалаштириш ва бухгалтерия бўлими.
4. Жазо бўлими[13].

Адлия халқ комиссарлигидаги ҳар бир бўлимга алоҳида вазифалар юклатилган бўлиб, улардан I, II ва IV бўлимлар асосий ролни бажаришган. Хусусан, Суд қурилиши ва суд назорати бўлими суд тизими ҳамда суд жараёнларини назорат қилиш бўйича асосий қондаларни ишлаб чиққан ва 1918 йилдан бошлаб суд соҳасига доир қонун лойиҳаларини тайёрлай бошлаган. Кейинчалик суд-ҳуқуқ соҳасидаги барча қонун лойиҳалари ушбу бўлим томонидан ишлаб чиқилган. Умуман олганда, ўрганилаётган даврда Адлия халқ комиссарлиги суд тизимида иккита асосий: 1) ўлкада умумий суд тизимини қуришга раҳбарлик қилиш, 2) инкिलобий трибуналлар фаолиятини ташкилий жиҳатдан мустаҳкамлаб бориш вазифасини бажарган[14].

1920 йилда қабул қилинган Низом комиссарликнинг ваколат ва вазифаларига жиддий ўзгартириш киритмаган бўлса-да, унинг структураси бўйича айрим тўлдирилишларга сабабчи бўлди. Жумладан, жазо бўлими таркибида жазолаш усуллари ҳамда тарбиявий-меҳнат методларини қайта ишлаш ва ажратиш, техника-қурилиш, кишлок хўжалиги, даволаш-санитар, таъминот, жазони ўтаётганларга ёрдам ва конвой бўлинмалари ташкил қилинди[15]. Низом асосида ҳар бир бўлимда юрисконсульт-инструктор (йўриқчи) лавозими жорий этилди.

Туркистон МИҚ томонидан 1920 йил 20 июлда қабул қилинган “Вилоят адлия бўлимлари тўғрисида”ги 315-сонли Низом асосида вилоят ижроия қўмиталари қошида адлия бўлимлари фаолияти йўлга қўйилди[16]. Низомга кўра вилоят адлия бўлимлари мудир томонидан бошқарилиб, мудир вилоят ижроия қўмитаси томонидан сайланган ҳамда Адлия халқ комиссари томонидан тасдиқланган[17]. Вилоят адлия бўлимларига 11 штат бирлиги ажратилган бўлиб, унда қўйидаги лавозимлар мавжуд бўлган: бўлим мудир - 1, унинг ўринбосари - 1, юрисконсульт - 1, секретарь - 1, унинг ёрдамчиси - 2, машинист - 1, канцелярист - 1, таржимон - 1, қоровул-хат ташувчи - 1, извош - 1[18].

Худди шу даврдан Адлия комиссарлиги қарори асосида уездларда уезд адлия бюрolari ҳам ташкил қилинди[19]. Дастлаб Авлиёота, Черняев, Наманган, Полторацк, Казалинск, Верний, Пишпак, Андижон, Самарқанд уездларида адлия бўлимларининг фаолияти йўлга қўйилди[20].

Ўлкада совет адлия тизимини мустаҳкамлаш, маҳаллий аҳоли орасида совет қонунларини кенг ёйиш мақсадида 1921 йилда комиссарлик таркибида мусулмон ва маҳаллий ҳуқуқ бўлимлари ташкил қилинди. Бўлимнинг асосий вазифаси ўлкадаги мусулмон халқ судларида айблов ва ҳимоя жараёнини ташкил қилиш, уларнинг фаолиятини кузатиб бориш ҳамда билдирилган шикоят ва аризаларни тегишли тартибда кўриб чиқишдан иборат бўлган[21].

Туркистон МИҚнинг 1922 йил апрелдаги қарори асосида комиссарлик таркибида “давлат прокуратураси” бўлими ташкил қилинди. Бўлимда бўлим мудир, инструктор, котиб, иш юритувчи, машинистка каби лавозимлар мавжуд бўлган. Давлат прокуратурасининг ташкил қилиниши натижасида комиссарлик структурасида ҳам ўзгариш рўй берди. Хусусан, комиссарлик марказий бошқаруви 1922 йилда ишлар бошқармаси, прокуратура, суд назорати, суд тузилиши, ахлоқ тузатиш ва маслаҳат бўлимларидан ташкил топган бўлиб, уларда жами 81 нафар ходим фаолият юритган.

Туркистон КПнинг 1923 йил март ойида бўлиб ўтган VII съездида адлия органлари шу жумладан, комиссарликнинг марказий структураси ҳам давр талабларига жавоб бермаслиги таъкидлаб ўтилди. Шу сабабли МИҚнинг 1923 йил 12 майдаги 77-сонли қарори асосида Туркистон Адлия халқ комиссарлигига оид Низом қабул қилинди[22]. Ана шу Низом асосида 1923 йилдан вилоят ва уезд адлия бўлимларининг фаолияти тугатилиб, уларнинг функция ва вазифалари

жойлардаги халқ судларига топширилди. Бу даврда ТАССР худудида 30 дан зиёд уезд адлия бюролари мавжуд эди.

1923–1924 йилларда комиссарликнинг марказий бошқарувида маъмурий-молиявий, суд тузилиши ва суд назорати, қонунчилик ташаббуси, давлат прокуратураси[23] бўлимлари фаолият кўрсатиб, ТАССР Адлия халқ комиссарлиги тугатилгунга қадар сақланиб қолди.

Умуман олганда Туркистон АССР Адия халқ комиссарлиги структурасида тез-тез ўзгаришларнинг қилиниши унинг бир маромда фаолият юритишига тўсқинлик қилиб, қатор зиддиятли ҳолатларни келтириб чиқарди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Морозова Е., Раскин Д. Становление советской государственности: использование имперского наследия в сфере центрального управления // Новейшая история России / Modern History of Russia. – 2017. – № 3. – С. 8.
2. Сборник декретов и постановлений СНК ТАССР от 23.XI.1917 по 1.VII.1918 г.
3. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 159.
4. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎЗМА) Р-38-фонд, 2-рўйхат, 4-иш, 236-варақ.
5. ЎЗМА Р-25-фонд, 1-рўйхат, 90-иш, 139-140-варақ ва орқаси.
6. ЎЗМА Р-25-фонд, 1-рўйхат, 90-иш, 139-варақ.
7. ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 3-иш, 3-варақ.
8. Олейник И. Организационно-правовые основы становления и развития органов управления юстицией в РСФСР (1917–1936 гг.): Дисс. докт. юрид. наук. – Владимир, 2006. – С. 126.
9. ЎЗМА Р-904-фонд, 1-рўйхат, 40-иш, 167-варақ.
10. <http://istmat.info/node/30698>. (24.09.2019).
11. Советское право. – 1923. – № 1(4). – С. 86.
12. Абдуллаев А. Амударё бўлимида сиёсий-маъмурий бошқарув ва суд-ҳуқуқ тизимидаги ўзгаришлар (1873–1924 йй.): Тарих фанлари. бўйича фалс. докт. (PhD) дисс... – Тошкент, 2018. – Б. 126.
13. ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 76-иш, 48-варақ.
14. ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 48-иш, 202-варақ ва унинг орқаси.
15. ЎЗМА Р-25-фонд, 1-рўйхат, 487-иш, 24-варақ; ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 69-иш, 15-варақ.
16. ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 158-иш, 82-варақ.
17. ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 80-иш, 77-варақ.
18. ЎЗМА Р-25-фонд, 1-рўйхат, 318-иш, 38-варақ.
19. ЎЗМА Р-25-фонд, 1-руйхат, 72-иш, 60-варақ.
20. ЎЗМА Р-25-фонд, 1-рўйхат, 487-иш, 25-варақ.
21. ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 158-иш, 80-варақнинг орқаси.
22. ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 364-иш, 33-37-варақлар.
23. ЎЗМА Р-38-фонд, 2-рўйхат, 406-иш, 4-варақ.

УДК 93/94

ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТРУДОВЫМИ РЕСУРСАМИ ПРОМЫШЛЕННОЙ ЗОНЫ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВСЕ ВРЕМЕНА РЕОРГАНИЗАЦИЙ ОРГАНИЗОВАННОГО НАБОРА РАБОЧИХ В 1950-1960 гг.

(на основе архивных материалов)

Ж.Г. Зарипов, докторант, Бухарский Государственный Университет, Бухара

Аннотация. Ушбу мақолада 1950-1960 йилларда Бухоро вилоятида мавжуд саноат корхоналарида ишчиларни уюшган ҳолда қабул қилиш бўлимининг ривожланиши архив материаллари асосида илмий ёритиб берилган.

Калит сўзлар: кўчириш (миграция), тасниф, малака, совхоз, колхоз

Аннотация. В статье на основе архивных материалов научно освещается развитие отдела организованного найма рабочих на действующих промышленных предприятиях Бухарской области в 1950-1960 гг.

Ключевые слова: переселения (миграция), классификация, квалификация, совхоз, колхоз

Abstract. This article scientifically covers the development of the department of organized recruitment of workers in the existing industrial enterprises in Bukhara region in 1950-1960 on the basis of archival materials.

Key words: resettlement (migration), classification, qualification, state farm, collective farm

Введение. План по распределению рабочих по промышленным зонам сдвигался очень медленными темпами при этом оно не было полностью отдалено от дел переселения населения совхозов и колхозов. Сельскохозяйственная политика продолжалась вплоть до 1955 года. Создается вопрос почему так мало, или для некоторых специалистов так много такая политика переселения продолжалась?

С созданием Главным переселенческим управлением в 1949 году, основной целью организованного набора рабочих служило развития районов промышленного строительства. Планы по распределению рабочих на каждый год отличался количеством трудоспособных граждан в периоде всей истории СССР.

Основная часть. Острый недостаток специалистов привело к повышению классификации каждому работнику тяжелой и легкой промышленности и строительства. На пример 13 августа 1952 г. в письме №836 от Каланова Начальника Узбекской республиканской конторы Оргнабора рабочих, облуполномоченному оргнабору рабочих Бухарской области Назарову было требование о состоянии рабочих на 1951-1952 гг. и план того сколько из них на 1952-1953 гг. будут обучаться на заочных и вечерних высших и средних учебных заведениях[1]. Старт о развитии рабочих в промышленных и строительных зонах означал отставанию производительности промышленности и нехватки образованных рабочих в строительстве при этом каждый год поставленный план по оргнабору рабочих выполнялся досрочно. План по разработке о численности квалификационных рабочих привело к новым условиям и договорам между промышленными предприятиями и рабочими. На пример: не имеющий никакой опыт и образования рабочий прибывший на предприятия мог приобрести квалификацию бурильщика, забойщика, плавильщика или другую либо профессию по его выбор в течении 3-4 месяцев. Совет министров гарантировал беспрепятственно освобождать от работы лиц, изъявивших желание на строительстве или в другой сфере промышленности.

В льготы и преимущества входили ряды льгот указом президиума верховного совета СССР от 20 марта 1948 г. постановлением совета министров Совета Министров СССР от 31 августа 1948 г[2].

- 1) Единовременного вознаграждение за выслугу лет
Свыше года – 10% от тарифной ставки
3 лет – 15%, 5 лет – 20%, 10 лет – 25%, 15 лет – 30% (тарифная ставка в месяц составлял 1000 рублей годовая 12000 рублей)
- 2) Правительственные награды (ордена, медали, и т.д.)
- 3) Льготы по социальному страхованию
 - а) Пособие по временной нетрудоспособности (кроме пособий по беременности и родам) в размере 100% заработной платы
 - б) при профессионального заболевания и в последствии увечья пособия должна платить 100% независимо от непрерывности стажа.
 - в) рабочим не состоявшим членами профсоюза выплачивать половинном размере.
- 4) льготы по социальному обеспечению (пенсия, пенсия по инвалидности, пенсия по случаю потери кормильца от 244 до 680 руб.)
- 5) льготы по индивидуальному жилищному строительству.

При желании остаться в постоянных кадрах свинцовой промышленности, ему в рассрочку предоставляется 10 тысяч рублей на индивидуальное жилищное строительство с погашением в течении 7 лет. Кроме того, предприятие оказывает помощь в строительстве дома.

- 6) Самое основное льготы по оргнабору

Рабочим направляемым в промышленность в порядке организованного набора выплачивается безвозвратное 1000 рублей на самого рабочего, в размере 250 рублей за каждого переезжающего с ним члена семьи, при условии заключения договора с рабочим на 2 года [3].

Самая основная причина миграции в промышленных зонах это был, гарантированный опыт и получения средних и высших образовательных дипломов потому что, начиная 1952 года каждая промышленная зона должна была иметь высоко квалифицированного работника для развития. Такие условия труда просто заставили всех задуматься и решиться перейти на механическую подвижность населения Узбекского ССР в том числе и Бухарскую область для работы в промышленность.

Остановкой или ослабленной политикой как мы сейчас говорим в современном мире – миграции стало несколько причин, первая из них это как я напоминал ранее – это переход промышленной миграции на Министерство сельскохозяйственных дел, такая ситуация оставила большую дыру на переселенческое управления для урбанизации народов.

Вторая причина после переселения всех на сельскохозяйственные работы для орошения целинных земель все граждане начали развивать некоторые обычаи и традиции, например, традиции жить там, где жили отцы и деды – в кишлаках, они все еще сильны, - а так же, особенностями быта, природно климатических условий республики[4]. Все это вместе взятое сдерживало развития миграции на промышленных зонах, в зонах строительства и самое главное на

урбанизацию народов на территориальное перераспределения и межреспубликанском и во внутриреспубликанском миграционном обмене.

Конечно же такая политика переселения играла на руку отставанию промышленности Республики, но таких некоторых республик как Сибирь и Урал это не задело причина этому была перенесение всех тяжёлой военно промышленных зон предпочтительно далеко от мест военных зон, этот факт показала сама великая война[5]. Здесь была и не особенно важная ситуация – у Сибири и на территориях Урала не было плодородных земель для их орошения, хоть и оно было это не играла важную роль для экономики страны, потому что все планы выполнялись на территориях Средней Азии.

Во третьих и последней точкой стал Переезд Организованного набора в Бухарской области. По решению Исполнительного комитета Бухарского областного Совета депутатов трудящихся №37 п.671 от 7 августа 1953 года «О размещении Областного отдела организованного набора рабочих при Облисполкоме». Обязать Бухарский горисполком Хусанова в срок до 10 августа 1953 года представить освободившиеся помещения горкомхоза по ул.Фрунзе №25, ранее занимаемое правлением артели «Кзыл-Магданчи» Бухарского Облпромсовета, для размещения Облотдела организованного набора рабочих при облисполкоме[6]. В этом решении сразу два зрелищных недостатка, первое это закрытия промышленного артеля и перенесения горисполкома от дел облисполкома.

Наряду с проблемами набором рабочей силы на промзоны были изменены права оргнабора по постановлению Совета Министров УзССР от 18 января 1957 года №19 «о мерах по улучшению организованного набора рабочих и трудоустройства неработающего городского населения». По решению Исполнительного комитета Бухарской области от 15 февраля 1957 года №4 переименовать отдел организованного набора рабочих Бухарского Облисполкома на отдел организованного набора рабочих и трудоустройства при Бухарском Облисполкоме[7], одним решением Исполнительный комитет Уз ССР расширило действия и права оргнабора рабочих и сократило его территориальные действия по Бухарской области, теперь оргнабор рабочих разделили на некоторые районы по Бухарской области:

По Бухарскому району – Свердловским, Гала-Асийским, Рамитанским

По Каганскому району – Каракулский, Алатские районы.

Гиждуванскому – Пешкунский, Вабкентский, Шафирканский и Кызыл-тепинские районы. (по решению Бухарского Облисполкома от 15 мая 1957 года №4 приказом 74. В седьмом пункте решения было принято о выделении помещений для Керминского и Гиждуванского оргнабора рабочих и трудоустройства и обеспечить всеми необходимыми бытовыми условиями) [8].

К дополнениям все права отдела организованного набора рабочих и трудоустройства при облисполкоме были переданы к выполнениям функции по оргнабору.

Все учеты по неработающего городского населения, в том числе ученики, которые окончили 10-е классы и не продолжающих учебу и их трудоустройство на предприятия внутри страны и обеспечения правами для выезда в другие города и республики СССР.

Было принято о размещении рабочих по путевкам оргнабора районных и городских отделов на местах, без ограничения семейным и возрастным признакам, и устроить на работу лиц, которые были уволены ранее за нарушения трудовой дисциплины и отбывших наказание. Все эти новые расширенные инструкции по оргнабору дала возможность расширить зону прав оргнабора для востребованной рабочей силой после этого постановления Исполнительного Комитета, все отзывались даже на обычные разеснительные работы инспекторов оргнабора. Для улучшения качество для лиц, рабочих не окончивших общеобразовательные школы были даны еще были созданы необходимые условия для обучения их производственным профессиям через курсовую сеть, путем бригадного, индивидуального обучения[10]. Это решения играло очень важную роль для дополнения высоко квалифицированных рабочих в, промышленных и строительных зон.

Постановлением ЦК КП Узбекистана и Совет Министров Узбекской ССР от 30 апреля 1960 года №403 Главное управление отдела организованного набора и трудоустройства был реорганизован на «Главное управления переселения и организованного набора рабочих»[11]. В обязанности отдела переселения и оргнабора рабочих входили:

1. Проведение организованного набора рабочих для постоянной работы в промышленности, строительстве и на транспорте Узбекской ССР и других районов СССР.

2. Организацию и руководство переселением колхозного и неколхозного населения в колхозы и совхозы Узбекской ССР

3. Руководство и контроль за организацией переезда переселенцев на новые места жительства, за их приемом, хозяйственным и жилищно-бытовым устройством, представлением установленных

льгот, а также за организацией переезда рабочих, направляемых на предприятия и стройки в порядке организованного набора рабочих.

4. Направления совместно и постоянно действующими, комиссиями при городских и районных исполнительных комитетах депутатов, трудящихся молодежи, окончившей средние образовательные школы и подростков получивших среднего образования на работу и на производительное обучение в промышленность, строительство, транспорт и другие отрасли, а также трудоустройство временно работающих граждан по их профессиям и специальностям.

5. Оказать помощь работникам, освобождаемые от работы в связи с реорганизацией, в их трудоустройство [12].

Так же был утвержден штат отдела переселения и организованного набора рабочих, в него входили Заведующий отделом, районный уполномоченный по организованному набору рабочих и переселению (заместитель), старший бухгалтер и сторожевая охрана [13].

Заведующим отдела был назначен Р.Нуруллаев [14] а главным бухгалтером П.П. Коряков (был переселен по оргнабору из Украинской ССР) [15].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственный Архив Бухарской области Ф-1172, Оп – 1, Ед.хр – 1, Д – 15, Л.427
2. Государственный Архив Бухарской области Ф-1172, Оп – 1, Ед.хр – 1, Д – 15, Л.375
3. Государственный Архив Бухарской области Ф-1172, Оп-1, Ед.хр-1, Д-15, Л.374-379
4. Л.Максакова., - «Миграция населения Узбекистана», Ташкент. 1986 г. ст-47
5. О.Д. Воробьева., - «Занятность и миграция Дальнего Востока: механизмы взаимосвязи». Москва. 2010 г. ст – 122.
6. Государственный Архив Бухарской области Ф – 1172, Оп – 1, Ед.хр – 1, Д – 32, Л.3.
7. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172. Оп. 1. Ед.хр – 1, Дело – 32, Л.68
8. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172. Оп. 1. Ед.хр – 1, Дело – 32, Л.72
9. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172. Оп. 1. Ед.хр – 1, Дело – 32, Л.78
10. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172. Оп. 1. Ед.хр – 1, Дело – 32, Л.69
11. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172 ОП.-1, Ед.хр.-1, Дело-16, Л.116
12. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172 ОП.-1, Ед.хр.-1, Дело – 16, Л.117
13. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172 ОП. 1 Ед.хр.-1, Дело – 16, Л.119.
14. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172 ОП. 1 Ед.хр.-1, Дело – 16, Л.120.
15. Государственный Архив Бухарской области Ф.1172 ОП. 1 Ед.хр.-1, Дело – 16, Л.122.

УЎҚ 93/94

ЮСУФ ХОС ХОЖИБ – ТУРКИЙ АДАБИЁТ ПОЙДЕВОРИНИНГ МЕЪМОРИ

Б.З. Махмудов, илмий ходим, Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот маркази, Самарқанд

Аннотация. Янги Ўзбекистон тараққиёти йўлида кенг қўламли ислохотлар олиб борилаётган бир даврда ўтмишдаги аллома аждодларимизнинг бой илмий меросини ўрганиши ва уларни жамоатчиликка кенг тарғиб қилиши бугунги кундаги долзарб вазифаларимиздан ҳисобланади. Тарихдан маълумки, Шарқ адабиёти ўзининг халқчиллиги, жозибаси ва ширинсуханлиги билан бошқа минтақа адабиётларидан ажралиб туради. Шарқ адабиёти ҳақида гап кетганда нафақат форсий, балки туркий адабиётнинг юксак ўринда экани маълум бўлади. Айниқса буюк олим ва шоир Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” каби панднома достонини алоҳида тилга олиши ўринли. Мазкур мақолада туркий адабиётнинг тамал тошини қўйган буюк шоир ва давлат арбоби Юсуф Балосогунийнинг ҳаёти, ижоди ва ижтимоий-сиёсий қараишлари баён қилинади.

Калит сўзлар: Шарқ адабиёти, туркий адабиёт, Балосогун, “Қутадғу билиг”, панднома достон, қорахонийлар сулоласи, Шохномаи туркий, Адабул мулук, адолат, давлат, ақл, қаноат

Аннотация. В период широкомасштабных реформ на пути развития нового Узбекистана всесторонне верно изучать богатое научное наследие наших предков-ученых прошлого и широко пропагандировать их в обществе. Из истории нам известно, что Восточная литература отличалась от других литератур региона своей народностью, обаянием и сладострастием. Если говорить о восточной литературе, то не только персидская, но и тюркская литература занимает высокое место. Особенно уместно при этом упомянуть поучительный эпос, как “Қутадғу билиг” великого ученого и поэта Юсуфа хос Хаджиба. В данной статье излагаются жизнь, творчество и общественно-политические взгляды великого поэта и государственного деятеля Юсуфа Балосогун, заложившего фундамент тюркской литературы.

Ключевые слова: Восточная литература, тюркская литература, Балосогун, “Қутадғу билиг”, наставления, династия Караханидов, Шохномаи туркий, Адабул мулук, справедливость, государство, разум, довольство

Abstract. In the period of large-scale transformations in the development of new Uzbekistan, it is correct to study the rich scientific heritage of our ancestors and promote it in society. When it comes to Oriental literature, it is clear that not only Persian, but also Turkish literature is highly valued. Of particular note is the epic about the teachings of the great scientist and poet Yusuf Khass Hajib, such as "Kutadgu bilig". This article tells about the life, work and socio-political views of the great poet and statesman Yusuf Balosoguni, who laid the cornerstone of Turkish literature.

Key words: Oriental literature, Turkish literature, Balosogun, "Qutadg'u bilig", admonitions, Karakhanid dynasty, Shohnoma turkiy, Adabul muluk, state, state, white, satisfaction

Юсуф Балосоғуний 1019 йилда [1] Балосоғун шахрида (ҳозирги Қирғизистоннинг Еттисув вилояти) таваллуд топган. Бу даврда Еттисув ва Шарқий Туркистон ерлари туркий қарлук қабиласидан бўлган қорахонийлар сулоласи ҳукмронлиги остида эди. Ҳ аср охирига келиб, Сомонийлар таназзулга юз тутгач, Қорахонийлар Мовароуннаҳрни бутунлай эгаллади. Балосоғун бу улкан мамлакатнинг шимолӣй пойтахти эди.

Аллома таржимаи ҳоли ҳақида бизга қадар жуда ҳам оз маълумот етиб келган. Бутун дунё уни энг машҳур асари – “Қутадғу билиг” [2] (“Саодатга элтувчи билим”) орқали танийди. Бу китоб 1069-1070 йилларда ёзилган. Бу ҳақда Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзи бундай дейди:

Йил алтмиш ики эрди тўрт юз биле,

Биттию тукеттим бу сўз улгуле. (“Қутадғу билиг”, 6495)

(маъноси: *Йил тўрт юз олтмиш икки эди, мен бу ишни ёзиб тугатдим.*)

Шундан асар 462/1070 йилда тамомлангани маълум бўлади.

Олим бу улуғ ишни бажариш учун 18 ой сарфлаганини қуйидаги мисралардан билиб олиш мумкин:

Тукел ўн сакиз айда айдим бу сўз,

Ўдурдум, адирдим сўз эв дин тире. (“Қутадғу билиг”, 6624)

(маъноси: *бу сўзларни ўн саккиз ойда айтдим. Сўзларни тўпладим, туздим, танладим ва ажратдим.*)

Олим ўша кезлари неча ёшда бўлганини қуйидаги мисралар орқали англатади:

Тегирди манга элгин элиг яшим,

Қўғу қилди қўзғун туси тег башим. (“Қутадғу билиг”, 365)

(маъноси: *эллик ёш менга қўлини текказди. У қўзғундек гўж-гўж бўлиб кетган бошимни оқ тусга киритди.*)

Мазкур байтга кўра, шоир ўз асарини ёзган пайтда эллик ёшда бўлган. шунга асосланиб, Юсуф Хос Ҳожиб 412/1019 йилда туғилган, деган хулосага келиш мумкин.

Алломанинг вафоти ҳақида аниқ маълумот бўлмаса-да, тахминлар жуда кўп. Айрим манбаларга кўра, Юсуф Хос Ҳожиб 1082 йилда “Китобул қомус”, 1091 йилда эса “Китобус сиёсат” асарларини ёзган [3]. Лекин Хос Ҳожиб (луғавий маъноси – эшик оғаси, ҳамманинг кўз олдида турувчи; бу ерда – шоҳ назари тушган, ҳамиша эл ардоғида, машҳур маъноларида) унвонини “Қутадғу билиг” достонини ёзиб тугатганида олгани айтилади. Шоир бу ҳақда асар муқаддимасида бундай маълумот беради:

“Бу китобни тасниф қилишги Баласағун мавлудлиг парқиз идиси эр турур. Аммо бу китобни Қошғарда тугал қилиб, Маириқ малики Тавғачхон ускинга кекурмиш, малик ани агирлаб, улуглаб ўз Хас Ҳожиблықы анга бермиш турур, анинг учун Йусуф Улуғ Хас Ҳожиб тэб атқ жавқ йазилмиш турур”.

(маъноси: *Бу китобни тасниф қилувчи Баласоғунда туғилган, тақво соҳиби, сабр-қаноатли кишидир. Аммо бу китобни Қошғарда жамлаб, Маириқ малики Тавғачхон даргоҳига келтирди. Ҳоқон уни ярлақаб, улуглаб, саройидаги Хос Ҳожиб унвонини берди.*)

Шунинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб деб танилган. Асарда номи зикр этилган ҳоқон Насриддин Тавғач улуғ Бўғро Қорахон Ҳасан Ҳорунхон Арслонхон ўғли бўлиб, 1075-1103 йиллар давомида қорахонийлар давлатини бошқарган. Шоир “Қутадғу билиг” асарини унга бағишлаб ёзаётган пайтлари у Қошғарда Арслонтегин Тўғрул Қорахон Маҳмудхон (1059-1075)нинг ўртоқ-қоғони [4] сифатида ҳукмронлик қиларди.

Асарнинг мазмуни, тили ва услубидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожиб форс ва араб тилларини яхши билган, бу тиллардаги диний, илмий, бадий адабиётлардан хабардор бўлган. Шунингдек, қадимги турк ёзма манбалари ва туркий халқлар оғзаки ижоди ҳақида кўп маълумотга эга бўлган, ўша маданият асосида тарбия топиб, вояга етган. Бундан ташқари, аллома туркийларнинг қадимий қўшнилари – хитой, мўғул, ҳинд, эроний халқлар маданияти, юнон

фалсафаси ва ўша давр маънавий ҳаётининг турли бошқа жабҳалари ҳақида мукаммал билимлар эгаси бўлган.

Тарихда ҳеч бир ижодкор илк асарини олти минг байтга яқин йирик дoston билан бошламаган. Мисол учун, Алишер Навоий “Хамса”ни бошлаганга қадар икки девон тузган, улар таркибида анча рубоий ва ғазаллар бор эди. Юсуф Хос Ҳожиб ҳам “Қутадғу билиг”дан аввал бошқа нарсаларни ижод қилгани бўлиши керак. Чунки, бир неча тилларни билган, уларда битилган кўплаб асарлар билан танишиб чиққан ижодкор машқ қилмаслиги, нималарнидир қораламаслиги табиатан мумкин эмас эди.

Биз Юсуф Хос Ҳожибнинг ижодий йўли ҳақидаги баъзи маълумотларни унинг шоҳ асарига таяниб, олишимиз мумкин. Жумладан, у кириш қисмида ёзади:

Бу тугмиш элиндин чиқиб боргони,

Китобни қўшубон тугал қилгони.

(Тугилган юртидан чиқиб боргани, китобни жамлаб тугал қилгани).[5]

Иккинчи сатрдаги китобни жамлаб, тугал қилгани ҳақидаги сўзлар унинг баъзи қисмлари олдинроқ алоҳида асар сифатида ёзилиб, машқ қилинган бўлиши мумкинлигидан дарак беради [6]. Шунга асосланган ҳолда, ўша давр анъанасига кўра, аллома форс ва араб тилларида шеърлар ёзган бўлиши мумкин, дея тахмин қилинади. Лекин, таассуфки, бизгача унинг ягона достонидан бошқа асари етиб келмаган.

Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”ни асосан маснавий усулида ёзган. Лекин унинг таркибида вазн ва қофиялаш услубига кўра маснавийдан фарқ қилувчи иккита қасида ва 200 дан зиёд тўртлик мавжуд ҳам бор. Бу эса алломанинг хилма-хил услубларда ижод қилганидан дарак беради. Олимлар бу асарнинг таркибий структурасидан келиб чиқиб, уни шоир бир неча бор тахрирдан ўтказган бўлиши мумкин, деб фараз қилади.

“Қутадғу билиг”нинг ҳозирги кунгача етиб келган қўлёзмаси ҳокон Насриддин Тавғачга тақдим этилган нусха бўлиб, 73 боб, 6520 байтдан иборат. Унинг таркиби қуйидагича:

Муқаддима:

1. Насрий муқаддима (38 сатр);
2. Шеърӣ муқаддима (77 байт);
3. Муқаддимавий боблар (2 боб, 390 байт).

Муқаддиманинг фақат учинчи бўлими дostonга бевосита тааллуқлидир. Олдинги икки бўлим қайта тахрирда китоб ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун наср ва назмда берилган илова, холос. Шу сабабли улар боб номлари рўйхатидан ҳам аввалроқ берилган. Китоб бобларининг сарлавҳалари иккинчи ва учинчи бўлимлар орасида келтирилган.

Дostonнинг дастлабки 67 боби панд-насихат, ўғит, мақол, ваъзлардан иборат бўлиб, ҳажми нисбатан кичик. Асосий мавзу 68 бобдан ривожлантирилади. Китоб қолган ана шу қисми 174 сарлавҳа остида берилган 5896 байтдан ташкил топган.

Хотима қисми икки қасида ва маснавий усулидаги бобдан иборат бўлиб, охирги боб фақатгина мавзу жиҳатидан қайсидир даражада дostonга алоқадор. 6261-6286 байтларда шоир китобнинг ёзилиши бошланган санани кўрсатади, нима мақсадда ёзилганини айтади, Аллоҳга муножот қилиб, Пайғамбар ва чаҳорёрларга саломлар йўллайди. Шундан кейин икки қасида (йигитлик даври ўтганига ачиниб, қариликдан шикоят – 44 байт ва замон бузуқлиги, дўстлар жафосидан ёзғириш – 40 байт) [7] қўшилиб, яна бир маснавий бобда муаллиф ўзига ўзи насихат қилади (37 байт), асарнинг туркийда ёзилгани, тугалланиш санаси яна муножот ва саломлар қайтарилади.

Асарнинг асосий қисми туркий адабиётнинг туб илдири, Мовароуннаҳр ислом маданияти ва маънавиятининг қомуси бўлиб, унда Юсуф Хос Ҳожиб адаб илми, ижтимоий-ахлоқий фалсафа ва туркий ҳоконлари ёдномаларини назмий услубда жамлаган. Шу тариқа минтақа халқларининг бой маънавий меросини бу асар мағзига моҳирона сингдирган. Ўз даврида бу китоб туркий эллар маънавиятининг қомусига айланди. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си ушбу ҳудуд халқларининг ўтмишини бадиий усулда акс эттирган бўлса, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари Шарқий Туркистондан то Бағдодгача бўлган ҳудуднинг янги даврдаги ҳолатини бадиий тафаккур қонуниятлари асосида таърифлаб берди.

Асар исломий туркий адабиётни бошлаб берибгина қолмай, уни янги босқичга кўтариш учун асос бўлиб ҳам хизмат қилди. Чунки, унда қардош халқлар адабиёти тажрибаси ҳам мужассамлаштирилган.

Муаллиф асар “Шоҳномаи туркий” деган ном шуҳрат топганини айтади [8]. “Қутадғу билиг”нинг халқ орасида шуҳрат топган бошқа номлари — “Адабул мулук” (“Ҳукмдорлар одоби”) ва “Ойинул мамлакат” (“Мамлакатни идора этиш қоидалари”).

Достон мазмуни шоир тасаввуридаги шундай бир бадий оламини акс эттирадики, унинг асосий қахрамонлари 4 тимсолдан ташкил топади.

Биринчи тимсол – Адолат, у бош ҳукмдордир.

Иккинчи тимсол – Давлат, у бош вазирдир.

Учинчиси тимсол – Ақл, у бош вазир ўринбосаридир.

Тўртинчи тимсол – Қаноат.

Шоир ақл ва билимни эл-юрт, халқ фаровонлиги йўлида хизмат эттиришни энг асосий бурч деб ҳисоблайди. Ақл, аввало адолатга ҳимоячи ва маслаҳатгўй бўлмоғи талаб этилади. Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғоялари, амалиётидан чуқур хабардор эканини ушбу “қахрамон” тавсифидан билиш мумкин. Тасаввуф, тақво, зоҳидлик ва фақирлик шоир наздида, аввало, қаноат тимсолидир. Қаноат инсонга Офият (руҳий осойишталик, қониқиш) келтиради. Адолат қаноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор сўфийнинг, зоҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғояларига, ҳақиқий тақво эгаларига юксак эҳтиром билан қарайди. Унинг суюкли қахрамони Ўғдулмиш – ақл ва билим эгаси, умрини адолат хизматида бағишлаган шахс сифатида таърифланади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз тафаккур ҳосилаларини ажойиб тимсолларда ифодалар экан, реал ҳаётдан бир зум узилмайди, замона зиддиятларидан кўз юммайди, жамиятнинг барча вакиллари тоифаларга хос фазилат, ноқислик ва ижтимоий аҳволни теран англаган ҳолда тавсифлайди.

“Қутадғу билиг” достони, аввало, ҳокон ва беклар, яъни ҳукмдорлар учун панднома сифатида ёзилгандир. Туркий сулолалар бутун ислом оламида ҳукмронлик қилиб келаётган бир пайтда ижтимоий жиҳатдан “Шоҳнома”дан кўра “Қутадғу билиг”га монанд асар муҳимроқ эди. Шунингдек, у айнан туркий тилда ёзилиши кераклигини даврнинг ўзи тақозо қиларди. Олим бу ижтимоий заруратни ўз вақтида англаб етган ҳолда шундай буюк асарга қўл урган. Асарнинг 15-53 бобларида Кунтуғди ва Ўғдулмишнинг суҳбатлари орқали даврнинг барча ижтимоий табақа ва тоифалари (беклар, сипоҳийлар, сарой аъёнлари – вазир ва ҳожиблар, лашкарбошилар, элчилар, котиблар, саййидлар, шоирлар, мунажжимлар, олимлар, табиблар, деҳқонлар, савдогарлар, чорвадорлар, хунарамандлар, камбағаллар – барча-барчанинг) ҳолати, турмуш-тарзи ҳақида батафсил маълумот берилади. Ҳукмдор ва давлат одамларининг масъулияти, адолатли бўлиши кераклиги ўта моҳирлик билан ўқтирилади.

Юсуф Хос Ҳожиб жамиятни тубдан ўзгартиришни эмас, ижтимоий одобни устувор қўйиб, одамлар орасида тотувлик ўрнатиш, жамиятни маънавий юксалтиришни бош мақсад қилиб белгилайди. Бинобарин, XI аср туркий халқлар орасида ислом маданиятига асосланган жамиятнинг шаклланиб, ривожланиб келаётган даври бўлиб, уни такомиллаштириш тақлифлари ўринли эди.

Юсуф Хос Ҳожиб ақл ва билимни эл-юрт, халқ фаровонлиги йўлида хизмат эттиришни энг асосий бурч деб ҳисоблайди. “Қутадғу билиг” – туркийда яратилган бу дастлабки буюк асар бутун Шарқ адабиёти ривож учун маълум маънода мустаҳкам таянч бўлди. Бу ўринда X-XI асрларда Шарқ адабиёти ривожланиш босқичининг ўзига хос икки жиҳатига эътибор бериш керак бўлади. Биринчидан, бу даврда илм-фан ва бадий адабиёт асосан турли ҳукмдорлар ҳомийлигида ривожланган. Мисол учун, Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърят, Ғазнавийлар ҳузурида форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, Қорахонийлар даргоҳида туркий шеърятнинг буюк намунаси дунёга келди. Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига хос томони маърифатпарварлик эди. Чунки, бу даврда фақат адабиёт ривожланиб қолмай, балки барча илмлар равнақи учун кенг қўламли ислохотлар олиб борилган эди. Бундай шароитда Юсуф Хос Ҳожиб каби маърифат пешволари халқни билимга чорлаш билан бир қаторда, жамиятда адолат ўрнатиш, одамларни ижтимоий-ахлоқий камолот сари етаклашга уринган ва бунинг уддасидан чиққан.

ҲОЖИБНИНГ АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Tuxliyev B. “Qutadg'u Bilig” Yusuf Xos Hojib. Cho'lpon nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi Toshkent. 2017.
2. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: Адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши Тошкент давлат шақшунослик институти. 2006 й.
3. Ahmet ZİYAİ Aktaran: Yusufcan Yasin “Kutadgu Bilig üzerine” Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi 2017/9.
4. Иванов С.И. “Юсуф Баласагуниблагодатное знание” издательство “Наука” Москва. 1983 г.
5. Казахстанские востоковедные исследование “Махмуд Кашгари” издательство “Дайк- пресс” 2005 г.
6. Имомназаров М. “Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср)”, <https://e-tarix.uz/shaxslar/213-yusuf-hos-hojib.html>.
7. “Юсуф Хос Ҳожиб” <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/>
8. <https://zh.wikipedia.org/wiki/玉素甫·哈斯·哈吉甫>

“МАРКАЗИЙ СУҒД” ТАРИХИНИНГ ЎРТА АСР МАНБАЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ**Д.А. Махмудов, ўқитувчи, Қариш давлат университетининг Педагогика Институтини, Қариш**

Аннотация. Ушбу мақолада Ўрта асрларда муҳим географик ҳудуд ҳисобланган Марказий Сўғдиёнинг ўрта аср ёзма манбаларида акс эттирилиши илмий асосланган.

Калим сўзлар: Сўғд, ёзма манбалар, В.В. Бартольд, Зарафшон дарёси, Самарқанд

Аннотация. Эта статья научно основана на отражении Средней Согдианы, которая в средние века считалась важным географическим районом, в средневековых письменных источниках.

Ключевые слова: Согдийский, письменные источники, В.В. Бартольд, река Зарафшан, Самарканд

Abstract. This article is scientifically based on the reflection of Central Sogdiana, which was considered an important geographical area in the Middle Ages, in medieval written sources.

Keywords: Sogdian, written sources, V.V. Barthold, Zarafshan river, Samarkand

Суғд тарихи кўплаб тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб, ушбу масалага оид ёндашувлар ва асарларнинг тарихшунослик нуқтаи-назаридан таҳлили муаммони ушбу гуруҳларга ажратиш имконини беради.

Суғд ва унинг марказий шаҳри Самарқанд тарихий-географияси масаласида анча кенг тадқиқот олиб борган В.В. Бартольд айрим манбаларда Самарқанд шаҳри ва атрофларининг фақатгина бир қисми Суғдга киритилгани, Зарафшон дарёси ва унинг икки тармоғи бўлмиш Оқдарё ва Қорадарё орасида қолган ҳудуд (орол) Ним Суғуд “ярим Суғд”, Оқдарёнинг шимолидаги Суғуди Калон “Катта Суғд” орасида фарқ бўлганига эътибор қаратади [1].

Муқаддасий ва Ёқут Сомонийлар вазири Жайхонийнинг асарига таяниб келтиришларича Самарқанд Суғднинг энг муҳим шаҳри бўлиб, ундан кейин навбати билан Кеш, Насаф, Кушония ва бошқалари келади. Шу билан бирга, айрим географлар Суғднинг маркази сифатида Иштихонни кўрсатиб, Самарқанднинг Суғд маркази сифатидаги ўрнига тўхталмай ўтишади. Бундай ёндашган айрим араб-форс географлари Бухорони Суғдга киритган ҳоллар ҳам учрайди. Улар бунга далил сифатида Суғд (Зарафшон) дарёсининг Бухорогача етиб боришини келтириб ўтишади [2]. Фақат Муқаддасий бундай қарашларга қарши чиқиб, шундай ёзади: “Урдун (Иордания) дарёси Фаластин ҳудуди ичига қараб оқишига қарамай Фаластинни Урдунга тегишли деб бирор кимса айтмайди. Шу тариқа Суғд дарёсининг Бухоро ичкарасига қараб оқиши Бухорони Суғдга киритишига имкон бермайди. Суғд дарёси фақатгина у ердан оқиб ўтиб, унинг ерларини сугоради” [3]. Бундан кўринадики, илк ўрта асрларда, яъни исломдан олдинги даврларда хитойликлар Ан (Бухоро)ни Кан (Суғд)дан алоҳида ўлка сифатида кўрсатганликлари [4] каби IX –XI асрларга бу ўлкаларга таъриф буюрган араб-форс географлари ҳам Бухоро воҳасини Суғддан алоҳида ўлка сифатида талқин қилишган.

Муқаддасийнинг Суғд ҳақидаги қарашлари эса қуйидагича: “Суғд – Самарқанд ерларининг барчасини қамраб олади. Самарқанд Суғднинг маркази бўлиб, бу ернинг барча шаҳарлари унга тобедир. Чунки Самарқанд бу ўлкадаги энг қадимий, энг кенг ва ўзига қарашли энг кўп рустоқларига эга бўлган жойдир. Агар бирортаси чиқиб, “Бухоро бошқарув ва девонлар маркази бўлса-ю, нега уни бош шаҳар сифатида қабул этмайсан” деса, унга шундай жавоб берилади: У (Бухоро)нинг бошқарув маркази бўлиши бу шаҳарнинг бош шаҳар бўлишини шарт қилиб қўймайди. Фақат, у Сомоний ҳукмдорлари бу ерни ўзларига маъқул топиб, Самарқанддан у ерга кўчиб ўтган бир жойдир” [5].

Ибн Ҳавқал эса ўз асарининг бир жойида Кеш ва Насаф билан бирга Бухорони ҳам Суғд ўлкасига киритиш мумкинлигини ёзиб, асарининг бошқа бир жойида Суғд ўлкасининг Бухоро томонидан Карминийадан ўтгач, Самарқандга қарашли Дабусиядан эътиборан бошланишини, шу тариқа навбати билан Рабинжон, Кушония ва Самарқанд келиши ва Суғд бу ерлардан иборатлигини айтиб ўтади. Фақат Ибн Ҳавқал ҳам айрим олимларнинг Бухоро, Кеш ва Насафни Суғдга киритишига қарши чиқиб, ушбу шаҳарларнинг девонда (яъни Сомонийлар девонида-Д.М.) Суғддан алоҳида ҳисобланишини айтиб ўтади [6]. Шу ўринда, унинг бу масалага ўша давр маъмурий ҳолатидан келиб чиқиб ёндашганини айтиб ўтиш керак. Бу борада хорижлик тадқиқотчилар ҳам ўз фикрларини билдирган бўлиб, араб ва форс географлари орасида Насаф ва Кешни Суғдга киритмаслик ҳолати учраши, бироқ бундай ёндашув ўз даври маъмурий бошқарув тизими билан боғлиқ равишда келиб чиққани таъкидлайдилар [7].

Ёкут Суғднинг маъмурий маркази Самарқанд эканини ёзиб, Суғднинг иккига бўлиниши, биринчиси Самарқанд Суғди, иккинчиси эса Бухоро Суғди деб аталишига урғу беради. Унга кўра, Самарқанд Суғди Бухоро чегарасидан бошланиб, Буттам (Зарафшон/Панжикент) тоғларигача чўзилган Суғд водийси бўйлаб чўзилган эди [8]. Самъоний, Қазвиний ва Абул-Фидо каби ўша давр муаллифлари Суғд ҳақида ёзар экан фақатгина Самарқанд Суғди тўғрисида сўз юритиб, Бухоронинг Суғдга алоқадорлиги борасида ҳеч бир маълумот бермасдан ўтишган [9].

Ле Стренж Суғд ўлкаси Сайхун (Сирдарё) ва Жайхун (Амударё) орасида ўрнашиб, унумдор тупроқларни ўз ичига олгани ва ушбу ўлкани иккита дарё суғоришини, биринчиси Самарқанд ва Бухорони суғорадиган Суғд ёки Зарафшон дарёси, иккинчиси эса Кеш ва Насафдан оқиб ўтувчи дарё (Қашқадарё) эканига урғу бериш билан бирга Суғдга Самарқанд ва унинг атрофидан иборат ўлка сифатида қараш мантиқлироқ эканини олға суради. Унга кўра, Бухоро, Кеш ва Насаф шаҳарларига алоҳида-алоҳида ўлкалар сифатида қараш мантиқлироқдир [10]. Ушбу маълумотлардан мусулмон географларининг Суғдни муайян бир ўлка сифатида қадимги даврларга нисбатан анча тор маънода тавсифлаганини кўришимиз мумкин. Самарқанд айрим муаллифларни истисно қилганда, деярли барча мусулмон географлари томонидан Суғд таркибидаги ва ушбу ўлканинг бош маркази сифатида тилга олинади билан бирга Кеш ва Насафни Суғдга кириши ёки тескариси эканлиги масаласида бир-бирини рад қилувчи маълумотлар учраши эса ўша даврдаги сиёсий муҳит билан боғлиқ эди. Мусулмон географларининг кўпчилиги эса Бухоро воҳасининг Суғдга кирмаслигини илгари сурган бўлсалар, баъзи муаллифлар эса уни ё Суғдга киритиши ёки “Бухоро Суғди” деган атамани қўллаганликлари ҳам диққатни тортади. Бу эса бундаё ёндашув минтақадаги илк мусулмон сулолалари давригача узук-юлуқ равишда етиб келган анъаналар боғлиқ бўлса керак мазмунидаги қарашларга имкон беради. Яъни исломдан олдинги даврларда Суғд янада кенгроқ ҳудудларни ўз ичига олган ва унинг акс-садоси айрим мусулмон муаллифларининг асарларида ўз ифодасини топган [11].

Суғднинг йирик шаҳарлари қуйидагилардан иборат бўлган дейиш мумкин: 1. Дабусия 2. Рабинжон 3. Кушония 4. Иштихон 5. Кеш 6. Насаф (Нахшаб).

Ушбу шаҳарлар ёки кичик ҳукмдорликларнинг деярли барчаси, айниқса, Кушония, Иштихон ва Кабудон Самарқандга кўпроқ тобе, Кеш ва Нахшаб айрим эса пайтларда нисбатан тобе эди. Улар Самарқандга тобе бўлиши билан биргаликда сиёсий ва маъмурий жиҳатдан алоҳида-алоҳида кичик ҳукмдорликлар – мулкликлар бўлиб, улардан ҳар бирининг ўз ҳудуди, бошқарувчи сулоласи, бошқарув маркази, ўзига қарашли рустоқ ва қишлоқлари мавжуд эди. Улар кўпинча ўз ички бошқарувларида мустақил, бироқ сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан Самарқандга қарам эдилар. Муайян бир конфедерацияга бирлашган алоҳида ҳукмдорликлар деб атаса бўладиган ушбу сиёсий бирликларнинг умумий номи Суғд, марказий ҳукмдорлиги эса Самарқанд эди. Яъни, ҳудудий жиҳатдан нисбатан кичик бўлишларига қарамай уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида вилоят бўлган деб эмас, кичик ҳукмдорлик сифатида қараш керак бўлади. Чунки Кушония ёки Иштихон ҳудуди бўйича кичик бўлиб, бирор туман кўламида бўлса ҳам, сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан мавқеи вилоятга нисбатан анча юқори эди [12].

Жайхоний келтирган бир ривоятда Суғд ўлкаси географик жойлашувига кўра инсон тасвирига ўхшаши таъкидланади: унинг боши Бунжикас (Панжикент), оёқлари Кушония, сирти Авфар, қорни Кабудонжакас ва Туркасфо (яъни Марзубон), қўллари Маймурғ ва Бузмажондир [13].

Қискаси, Сўғд ўлкасининг араб ва форс географларини ўзига тортган жиҳатлари улардан бир қанчасининг асарларида биридан-иккинчисига кўчиб, улар орасида қуйидаги маълумот диққатга сазовордир: *“Сўғд, Сўғд дарёси (Зарафшон дарёси)нинг ўнгида ва сўлида, бир томони Бухоро ҳудудига, бошқа томони эса Буттам (Уструшона) ҳудудига бориб туташадиган ва ҳеч қандай бир тўсиқ билан узилмайдиган муайян бир водийда жойлашган бўлиб, бир учидан иккинчи учигача узунлиги саккиз кунлик масофадир. Бу ерда ям-яшил далалар, боғлар ва адирлар бир-бирига занжирдай боғланиб кетган вазиятдадир. Ўлка доимий равишда оқиб турувчи дарёлар билан ўралган бўлиб, қир-адирлар орасида кичик-кичик қўллар бор. Дарахтлар ва экин-тикинли майдонларнинг яшиллиги водийнинг икки учигача чўзилиб кетган”* [14].

Сўғд ўлкасининг табиий-географик жойлашуви ва иқлим хусусиятлари ҳақида IX – XII асрларда эслатиб ўтилган ушбу маълумотларга ўхшаш маълумотлар анча кейинги даврларда ҳам тарихий ва адабий асарларда ўрин олганлиги кўзга ташланади. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида Самарқанд вилояти ва унга яқин жойлашган вилоят ва туманлар ҳақида маълумотларни келтириб ўтади [15].

Хулоса. “Марказий Сўғд” сиёсий ва маданий жиҳатдан марказ вазифасини бажарган бўлиб, бу ҳолат ўз даври манбаларида аксини топган. Айниқса, Самарқанд шаҳри кўп асрлар давомида ҳам “Марказий Сўғд”нинг, ҳам бутун Сўғд ўлкасининг маркази ва етакчи сиёсий кучи сифатида ўзини

намоён қилган. Марказий Сўғд асосан Самарқанд ва унга сиёсий ва иқтисодий-маъмурий жиҳатдан боғлиқ бўлган Маймурғ, Кабудон, Фай, Иштихон, Кушония каби катта-кичик мулклик ёки ҳукмдорликларни ўз ичига олган. Географик жойлашувига кўра бир-бирига яқин бўлган ушбу мулкликлар ўз ички бошқарувида бирмунча мустақил бўлиб, ўз ҳукмрон сулолаларига эга бўлишса-да, кўпинча Самарқанддаги етакчи сулолага бўйсунган.

Фойдаланилган адабиёт рўйхати:

1. Bartold V.V. Soğd / İslam Ansiklopedisi, X. S. 737.
2. Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ..., s. 46.
3. Moqaddasi, 216 (Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ..., s. 46-47).
4. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М. - Л.: Изд. АН СССР, 1950. – Т. I. – С. 271, 281.
5. Moqaddasi, 217 (Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ..., s. 47).
6. Ibn Havkal, s. 491-492 (Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ..., s. 47-48).
7. Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ..., s. 48.
8. Yakut. Mucemu'l-buldan. III, p. 409-410 (Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ..., s. 48).
9. Камолитдин Ш. Абу Са'д 'Абд ал-Карим ас-Сам'ани и его труд «Китаб ал-ансаб». Важный источник по истории и истории культуры Средней Азии / LAP – Lambert Academic Publishing RU, 2018. – С. 133-133, 167-168.
10. Strange G. The Lands of the Eastern Caliphate. – London, 1905. – P. 460.
11. Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ..., s. 49.
12. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия ..., с. 146-147; Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ..., s. 51.
13. Aydınli O. Semerkant tarihi – fethinden Samanilerin yıkılışına kadar ... s. 52.
14. Китаб ал-масалик ал-мамалик Истахри ... с. 22, 33; Худуд ул-олам (Мовароуннахр тавсифи ..., б. 12.
15. Захриддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. – Т., Юлдузча, 1999. – Б. 47.

УЎК 93/94

ДИНИЙ ТУРИЗМНИНГ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСИДАГИ ЎРНИ

А.А. Мирзаев, катта ўқитувчи, Фарғона политехника институти, Фарғона

Аннотация. Бугунги кунда туризмнинг дунё ва Ўзбекистон иқтисодиётида тутган ўрни ва роли, туризм индустриясида туризмнинг энг сердаромад соҳаси - диний туризм ва жаҳон тажрибаси билан бир қаторда, туризм индустриясига илк бор янги йўналиш сифатида диний туризми олиб кирилган. Диний туризм бўйича мавжуд ресурслар, турли динлараро бағрикенгликнинг азалий қадрият сифатида хорижлик туристларга намоён қилиш зарурати кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: зиёратгоҳлар, диний туризм, туризм индустрияси, дин, жаҳон тажрибаси, Фарғона вилояти

Аннотация. Сегодня роль и место туризма в мире и узбекской экономике, наиболее прибыльной сфере туризма в туристической индустрии, наряду с религиозным туризмом и мировым опытом, впервые открыли новое направление в индустрии туризма. Доступные ресурсы по религиозному туризму подчеркивают необходимость продемонстрировать иностранным туристам, что межрелигиозная толерантность является вековой ценностью.

Ключевые слова: святыни, религиозный туризм, индустрия туризма, религия, мировой опыт, Ферганская область

Abstract. Today, the role and place of tourism in the world and the Uzbek economy, the most profitable field of tourism in the tourism industry, along with religious tourism and world experience, for the first time opened a new direction in the tourism industry. The available religious tourism resources highlight the need to demonstrate to foreign tourists that interfaith tolerance is an age old value.

Keywords: shrines, religious tourism, tourism industry, religion, world experience, Fergana region

Бугунги кунга келиб, туризм саноати сердаромад соҳа сифатида иқтисодиёт тармоғининг энг муҳим тармоқларидан бирига айланди. Шунинг учун ҳам БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 2017 йилни “Халқаро туризм йили” деб эълон қилинди. Бу борада қабул қилинган резолюцияда барча давлатларда барқарор иқтисодий тараққиётни рағбатлантириш ва тезлаштириш, қашшоқликка барҳам бериш воситаларидан бири сифатида туризмни ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериш зарурлиги кўрсатиб ўтилди [1]. БМТ ва БТТ маълумотларига кўра ҳар йили бир миллиардга яқин туристлар бошқа мамлакатларга саёҳат қилмоқда [2]. Бугунги кунга келиб, жаҳон ялпи ички маҳсулотининг ўн фоизи ва халқаро экспортининг олти фоизи айнан туризм соҳасига тўғри келмоқда [3].

Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И. А. Каримов Бутунжаҳон сайёҳлик ташкилоти ижроия кенгашининг Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган 99 сессиясида туризмга қуйидагича баҳо

берган эди: “Халқаро туризмнинг пайдо бўлиш ва шаклланиш тарихини таҳлил қилар эканмиз, савдо муносабатларини ўрнатиш, дам олиш ва саёҳат билан бир қаторда, дунё халқларининг тарихи, маданияти, урф-одат ва анъаналарини ўрганиш, билиш ва бунинг натижасида одамлар, халқлар ўртасида ҳамжихатлик, бағрикенглик фазилатларини мустаҳкамлаш ҳам туризмнинг муҳим таркибий қисми бўлганига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз” [4].

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистон Республикасида мавжуд туристик ресурслар ва имкониятлар, давлатимиз томонидан туризм соҳасини ривожлантириш учун мавжуд қулай шарт-шароитлар натижасида туризм соҳаси ҳам иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидан бирига айланиб бормоқда. Туризм соҳасини Ўзбекистон Республикасида ривожланиши ўз навбатида бошқа хорижий давлатлар билан интеграциялашувини тезлашишида ҳам муҳим воситалардан бирига айланиб улгурди. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, туризмни ривожланиши ўз навбатида мамлакат хазинаси учун зарур бўлган валюта тушумини таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш ва шу билан бир қаторда аҳолининг фаровонлик даражасини ошишига ҳам хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг туризм имкониятлари юқорилиги, хорижий ва маҳаллий сайёҳларга яратилган шарт-шароитлар, миллий ва диний бағрикенглик тамойилларининг устуворлиги, тинчликнинг бардавомлиги сайёҳлар оқимини ошишига сабаб бўлмоқда. “Буюк ипак йўли” бренди доирасида муқаддас қадамжоларга ҳам саёҳатлар амалга оширилмоқда. Бу борада ҳам Ўзбекистон катта салоҳиятга эга бўлиб, биргина Фарғона вилоятида ҳозирги кунда 200 дан зиёд муқаддас қадамжолар мавжуд [5]. Ўзбек халқи меҳмондўстлик анъаналарига эга халқ ҳисобланади. Бу албатта, хорижлик сайёҳларнинг эътиборини ўзига тортмоқда [6].

Туризм тармоқлари орасида энг сердаромад саёҳат тури бу диний туризмдир. Бу борада жаҳон тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, ғарб давлатларида, асосан, христиан дини билан боғлиқ зиёратгоҳларга алоҳида аҳамият берилса, аҳолисининг асосий қисми мусулмонлар бўлган давлатларда диний туризмни бевосита ислом дини билан боғлаш анъанага айлаганлигини кўриш мумкин. Лекин мустасно тариқасида, Хиндистон, Мексика, Россия, Греция, Миср каби кўплаб давлатлар қадимда мавжуд бўлган ва ҳозирда йўқ бўлиб кетган диний қарашлар билан боғлиқ бўлган зиёратгоҳларни асраб, уни туризм индустриясининг муҳим тармоғига айлантирганликлари диққатга сазовордир. Айнан диний туризм доирасида саёҳатга чикувчи сайёҳлар ўзлари учун анъанавий бўлган машҳур зиёратгоҳларга бориш билан бир қаторда, экзотик аҳамиятга эга бўлган муқаддас жойларни кашф этиш ва кўришга бўлган интилиш ошмоқда [7]. Туризм иқтисодиётга даромад олиб келувчи соҳа бўлиш билан бир қаторда миллий хунармандчиликни янада ривожланишида катта аҳамиятга эгадир. Ҳар бир зиёратчи ўзи ташриф буюрган зиёратгоҳдан ёки шаҳардан эсдалик учун турли диний ва миллий аксессуарлар харид қилиши бошқа туризм турларидан кўра кўпроқ диний туризм доирасида кўзга ташланади [8].

Ўзбекистон жуда катта туризм ва рекреация салоҳиятига эга, унда жами 8,2 минг маданий мерос объектлари мавжуд [9]. Диний туризмни ривожлантириш мақсадида мавжуд муқаддас қадамжоларни очиқ осмон остидаги музей кўрикхоналарига айлантириш ҳам соҳа тараққиётида муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, Фарғона вилоятидаги Хазрати Али муқаддас зиёратгоҳи, Қўқон шаҳридаги Дахмаи Шохон ва Модарихон макбаралари, Мўйи Муборак зиёратгоҳи, Пошшо пирим-Шайх Жалил зиёратгоҳларини [10] бевосита очиқ осмон остидаги музей ёдгорлик сифатида эътироф этиш мумкин.

Кўплаб динларда бошқа дин вакиллари муқаддас қадамжоларига ташрифида маълум чекловлар мавжуд. Жумладан, мусулмонлар учун муқаддас ҳаж маросимларини амалга оширувчи шаҳарлардан Макка шаҳрига бошқа динга эътиқод қилувчи туристларнинг кириши таъқиқланади [11]. Ислоҳ динида диний маросимларда иштирок этиш ва муқаддас қадамжоларга зиёрат қилишда ёш чегаралари белгиланган [12]. Ўзбекистон Республикасига ташриф буюрадиган туристларнинг ёш хусусиятига эътибор қаратадиган бўлсак, асосан 50-60 ёш оралиғидаги сайёҳларни ташкил этади. Демак, улар тўлақонли диний таълимотлар ҳақида етарли маълумотларга эга бўлган, шу билан бир қаторда зиёрат одобларидан воқиф бўлган шахслардир.

Диний туризм ибодат мақсадида амалга ошириладиган фаолият туридан фарқ қилади. Жумладан, ибодат маросимлари йилнинг маълум ойларида амалга оширилса, диний туризм мавсум танламайди. Диний туризмни ривожлантиришда диний байрамлар, диний фестиваллар ва маросимлар ҳам муҳим рол ўйнайди. Саудия Арабистони, Исроил, Туркия, Ватикан, Италия, Франция каби давлатларда диний туризм билан махсус шуғулланувчи туроператорлик компаниялари фаолият олиб бормоқда. Бу ўз навбатида, бугунги бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда туроператорлар ўртасидаги кескин рақобатни ҳам келтириб чиқармоқда [13].

Бугунги кунга келиб, диний толерантлик давр мафкурасига айланди. Дунё тараққиёти қанчалик ривожлангани сари инсоният маънавий қадриятларга шунчалик эҳтиёж сезмоқда. Инсон

маънавияти бевосита диний қарашлар замиридаги ахлоқ нормалари асосида сайқалланиб келганини бугун ҳеч ким инкор этмайди. Шунинг учун ҳам, дунёда турли диний ва этник тинчликни сақлашда диний туризм катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда дунёда ягона Урганч шаҳрида “Авесто” ёдгорлиги ва музейи очилганлиги, Самарқандда Имом Бухорий мажмуасидаги музей, Тошкент шаҳридаги Хаста Имом зиёратгоҳ мажмуасидаги Мўйи Муборак мадрасида ташкил этилган музейлар ҳам диний туризмни ривожланишида муҳим омил бўлмоқда. Йирик шаҳарларнинг аҳолиси кўпроқ қишлоқлар ёки кичик шаҳарлар ҳудудидаги зиёратгоҳларга саёҳат қилишни афзал кўришларини инобатга олган ҳолда [14] мавжуд туристик инфратузилмани қайта кўриб чиқиш зарур.

Зиёратчи туристлар зиёрат давомида турли касаллик-лардан шифо топишига қаттиқ ишонишади, ёки зиёратгоҳлардаги диний роҳиблар, шайхларнинг дуолари зиёратчилар келажагида катта аҳамиятга эга бўлади, деган ишонч мавжуд [15].

Ўзбекистонда диний туризм доирасида саёҳатга чиқувчиларнинг асосий қисмини аёллар ташкил этади. Бундан ташқари умумий ёш хусусияти 40 ёшдан юқори бўлганлар асосан диний туризм доирасида саёҳатга чиқишни хуш кўришади [16].

Диний туризм оилавий амалга ошириш имкони мавжуд бўлган ва шу билан бир қаторда ёш авлодни диний бағрикенглик, миллатлараро тотувлик ғояларини сингдиришда амалий аҳамиятга эга бўлган сайёҳлик соҳаси ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шунини айтиш керакки, Ўзбекистонда диний туризмни янада ривожлантириш имкониятлари етарли бўлиб, диний туризмнинг ривожланиши ўз навбатида халқимизнинг бошқа миллатлар билан янада яқинлашишига олиб келади. Соҳа ривожига рекламанинг ўрни ҳам юқори. Жумладан, почта маркаларида диний зиёратгоҳларни акс эттириш, оммавий ахборот воситаларида доимий маълумотлар бериб боришни йўлга қўйиш, Ўзбекистонда мавжуд барча зиёратгоҳлар акс эттирилган инглиз, рус, ўзбек тилида ёзилган китоблар чоп этиш ишларини янада кенгайтириш лозим. Бундан ташқари муқаддас қадамжолар бўйлаб туристик маршрутлар ишлаб чиқиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. turkistonpress.uz/article/19694
2. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, ноябрь, 2011 йил
3. Манба: Бирлашган Миллатлар Халқаро туризм ташкилоти маълумотлари (www.unwto.org).
4. Каримов И. БМТ нинг Бутунжаҳон Сайёҳлик ташкилоти 99-сессиясида сўзлаган нутқи
5. Ш.Мирзиёев “Янги Ўзбекистон стратегияси”. Тошкент: “O'zbekiston” нашриёти, 2021 йил
6. Shimen Y, Kawahara Y. Mazar Buzyurk Khan Tora in Katta Kenagas Village// Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region (Silk roadology № 28) Tokio 2007 . 23 б.
7. Абдувоҳидов А.. “Халқаро туристик ташкилотлар” Тошкент 2012 й. 34 б.
8. www.ncfu.ru/uploads/doc/avtoref_andryanova.pdf
9. Квартальнов В.А. “Туризм” Москва “Финансы и статистика” 2004 г 103 б.
10. Эралиев Б, Остонақулов И., Абдулаҳатов Н. “Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари” I том Тошкент 2014 й. “Turon zamin Ziyo” 20 б.
11. Эралиев Б, Остонақулов И., Абдулаҳатов Н. “Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари” I том Тошкент 2014 й. “Turon zamin Ziyo” 208 б.
12. Христов Т.Т “Религиозный туризм” Москва “ACADEMA” 2015 г. 12 б.
13. Христов Т. Т. Религиозный туризм: учеб ное пособие для студентов высших учеб. заведений / Христов Т. Т. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 288 с.
14. Якунин В. Н. “Значение религиозного туризма для популяризации историко-культурного наследия” 2003 г. Вектор науки ТГУ. № 1(23),
15. Абдулаҳатов Н. Ғозиев “Шоҳимардон” Тошкент “Янги аср авлоди” 2010 й. 27 б.
16. Абдулаҳатов Н. “Биби Убайда зиёратгоҳи” Фарғона нашриёти. 8 с

УЎК 393.05.1

РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА ҚАЛМИҚҚИРИЛГАН ҚАБРИСТОН ЁДГОРЛИГИНИНГ БОЛАЛАР ДАФН МАРОСИМЛАРИГА ДОИР БАЎЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Ш.Б.Рахимов, кичик илмий ходим, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Хоразм воҳаси аҳолисининг ислом даври қабристонлари: Қалмиққирилган, Миздахон, Қуюққалъа ҳамда Қирантоғ ёдгорлиги дафн иншоотларида олиб борилган ҳамда таҳлил қилинган археологик, краниологик, остеологик, ва антропологик материалларни ўрганиш жараёнида болаларнинг дафнлари билан боғлиқ маросимлар аҳоли дафн маросимларининг асосий элементларидан бири эканлигини кўришимиз мумкин.

Калит сўзлар: *остеологик, антропологик, Воянган ёдгорлиги, бош суяги, мунчоқлар, болалар қабрлари*

Аннотация. *В данной статье в процессе изучения археологических, краниологических, остеологических и антропологических материалов могильников исламского периода Хорезмского оазиса в Калмыккырган, Миздахкон, Куюккала, Кирантоу и погребений одним из основных элементов нашего погребального обряда является захоронение детей.*

Ключевые слова: *остеологический, антропологический, Воянганский памятник, череп, бусы, детские могилы*

Abstract. *This article, in the process of studying the archaeological, craniological, osteological and anthropological materials of the burial grounds of the Islamic period of the Khorezm oasis in Kalmykrylgan, Mizdakhkon, Kuyukkala, Kirantou and burials, one of the main elements of our funeral rite is the burial of children*

Key words: *osteological, anthropological, Voyangan monument, skull, beads, children's graves.*

Олтмиш йиллик археологик ва антропологик тадқиқотлар давомида археолог олимларимиз Хоразм воҳасидаги энг қадимги даврлардан тортиб то ҳозирги кунгача сон жиҳатидан оз бўлсада аҳоли қабристонларидан янгидан янги материалларни олишга муваффақ бўлишган [7,1,3,8-13]. Ушбу кенг маълумотлар асосида кўплаб мақолалар нашр этилди, улар Хоразм аҳолисининг ушбу давр учун кўп сонли популяциясининг антропологик хусусиятларини, этногенетик, иркий ва тарихий жиҳатларини таъминлайди. Шунингдек, Ўрта Осиё ва бошқа минтақалар аҳолиси билан алоқаларини ҳам аниқлайди. Шу билан бирга, кўриб чиқиладиган материаллар ва бошқа тадқиқотчилар томонидан олинган маълумотлар (этнографик маълумотлар) Хоразм аҳолиси популяциясининг поледемографияси бўйича тадқиқотларни умумлаштириш, турли тарихий даврларда унинг турли минтақалар популяцияси демографик тузилишини ўрганиш учун муҳим аҳамият касб этади ҳамда ислом даврида содир бўлган кўплаб жараёнлар тўғрисида яқинроқ тушунчани олишга имкон беради.

Қалмиққирилган қабристон- Хоразм вилояти Шовот тумани Манақ қишлоғидан 1.5 км жануби–шарқда Воянган ёдгорлигига яқин жойда жойлашган ўрта асрлар қабристонидир. Илк бор қабристон 1984 йилда биринчи марта Ўз РФА Қарақолпоғистон ижтимоий-гуманитар фанлар институти Археология бўлимида М.Мамбетуллаев томонидан ўрганилган [7]. Қазилар ишлари асосан 128 м² майдонда олиб борилиб, жами 58 та, шулардан 10 таси болалар қабрлари хужжатлаштирилган ва таснифланган.

Қалмиққирилган қабристон ҳудудидаги болалар қабрларининг категорияси **№5, №17 №24, №25, №26, №33, №40, №41, №43, №44, №45, №49** - сонли хужжатлаштирилган объектларда қайд этилган 12та қабрни ўз ичига олади ва дафн қилинган болаларнинг ёши айримлари чақалоқ, қолганлари 11 ёшгача бўлганлардир.

Қабр №5 қабр қурилиши шарқ-ғарбга йўналтирилган, эъни 146х45 см бўлиб, пишган ғишт билан қопланган. Қабр қопламасининг жанубий қисми учта қатордан, шимолий қисми бир қатордан пишган ғиштлардан иборат (33х18х3 см). Юқоридан қабр қурилмаси 50х32х4-6 см ўлчамдаги плиталар билан ёпилган. Ушбу қабр катта ёшли аёлга тегишли бўлиб, бола унинг ёнига қўйилган. Чақалоқ бош суяги ғарбга, оёқлари ва қўллари чўзилган ҳолатда жойлаштирилган. Қабрдан иккита: бири - призмасимон, етти қиррали, иккинчиси - битрапетсимон мунчоқлар олинган. Қабр №14 да 192х58х38 см ўлчамдаги ҳар томондан ярим пишган ғиштлар ишлатилган бўлиб, боланинг склети қабрнинг пастки қисмида, марказда, чўзилган ҳолатда, ғарбга қараб жойлаштирилган.

№17, №24 (1-расм), №25 қабрлар 162х42 см ўлчамдаги қабр хонасида ўтказилган бўлиб, унда боланинг склети аёл склети орқа томонида, боши ғарбга, юзи юқорига қараган ҳолда ётган. **№24 қабр**да бола суяги айрим қисмлари сақланган, эзилган бош суяги юзи билан ётган ҳолатда топилган. **№25 қабр** 90х30х28 см ўлчамдаги қабр қурилмаси пишган ғиштлардан қурилган бўлиб, уларнинг сақланиш ҳолати ёмон бўлганлиги сабабли ўлчамларини олиш имкони бўлмаган. Фақатгина ушбу қабрни ён деворларининг пастки қисмида мазор тубига қараб тўртбурчак шаклда 32х33х5 см хажмдаги ғиштлар ишлатилган. Қабрнинг пастки қисмида, чўзилган ҳолатда, ғарбга қараб боланинг склети жойлаштирилган.

№26 қабр 85х31х25 см ўлчамига эга бўлиб, қабр чуқурига қараб ярим пишган ғишт ётқизилган ва у 42х32х5 см хажмдаги учта пишган плиталар билан ёпилган. Қабр чуқурида тиззалари озгина эгилган боланинг склети, ўнг қўл танаси бўйлаб чўзилган, чап қўл тирсакка эгилган ҳолатда ётган.

№33, №34, №40, №41сонли қабрларда дафн маросимлар асосан 49х34х5 см ўлчамдаги плиталар билан ёпилган, икки ён сирти пишган ғишт қопламасига (29х29х4 см) эга бўлган қабрда

амалга оширилган. Қабрнинг ён деворларининг юқорги қисми 45 см, мазор туби тўртбурчак шаклда 43 см бўлган камерадан иборат. Камеранинг пастки қисмида 1/2 қисмини эгаллаган боланинг склети ётарди. Қабрнинг шимолий деворида, чап оёқ суяклари орасида, бола кўмилганида ғарбий бурчагига силжиган бошқа бир склет топилган. №34 сонли қабр қурилмасида ўлчами 87х40х28 см, 58-48х38х4-5 см хажмдаги пиширилган плиталар бир-бирини қоплаш учун ишлатилган. Қабрнинг пастки қисмида боланинг склети боши ғарбга қаратилган, ўн қўл танаси бўйлаб чўзилган, чап қўл тирсаги бироз эгилган ҳолатда, қўллар тос суягида. **№40 сонли қабр**да дафн маросими 72х28х15 см ўлчамдаги қабр хонасида қилинган, 36х37х5 см ўлчамдаги пишган ғиштлар билан қопланган. Камерани ёпиш учун пишган ғишт парчалари ишлатилган. Камеранинг пастки қисмида, ўнг томонда, чўзилган ҳолатда, ғарбий томонга қаратилган юз суяклари билан ётқизилган. **№41 қабр** ўлчами 130х40х16 см хажмда. унинг ён деворлари ҳам ғишт билан қопланган. Юқорги қисмида шифт сақланиб қолмаган. Қабр ичидан юқорига қараб, орқа томонга чўзилган, юзи ғарбга қаратилган бола склети ётқизилган.

№43, №44, №45 сонли қабрларда дафн маросимлари 88х27х23, 62х28х18, 182х79х35 ҳамда 80х26х20 см ўлчамларидаги дафн иншоотида қилинган бўлиб, 49х30х5 см хажмдаги иккита пишган плиталар билан қопланган. Болалар склети жануб томонга қараб қўйилган. Қўллари чўзилган, оёқлари кенг ёйилган ҳолатда бўлиб ўнг оёқ бироз эгилган ҳолатда. **№44 сонли қабр** иншоотида ҳеч қандай қоплама йўқ. Юз суяклари юқорига қараб, орқа томон чўзилган, ғарбга қараб ётган боланинг склети бўлган. **№45 сонли қабр**нинг эса катталигига қараганда, камера икки марта кўмиш учун мўлжалланган, яъни боланинг танаси қабрга қўйилмасидан олдин ёши каттароқ одам ушбу қабрга қўйилган ва у болани дафн қилиш жараёнида склетни қабр четига суришган.

Қалмиққирилган қабристонининг болалар мазорли тузилмалари пишган ғишт (30х29х4 см., 36х37х5 см пиширилган тўғри бурчакли плиталар (58-48х38х4-5 см., 49х34х5 см., 42х32х5 см) ҳамда лой ғиштлар айримларида эса ёғоч тобут қолдиқлари билан тасвирланган. Бир-бирларига яқин жойлашган **№24, №25, №44-сонли қабр**лар гуруҳини археологик қазилш ишлари жараёнида ғишт қобиклар қулаб тушгани аниқланди. Шунинг учун ҳам қабр чегараларини аниқлаш анча қийин масала. Қабрлар яхши сақланмаганлиги унинг саёз чуқурларда пишган ёки лой ғиштлар остида қилинганлигидадир. Қабрлар тўртбурчак хона шаклида бўлиб, шарқдан ғарбга йўналтирилган. Баъзи бир қабр хоналарининг пастки қисми 35-36х36-38х3-6 см ўлчамдаги пишган ғишт билан ётқизилган. Деярли барча дафн қилинганлар орқа ва ўнг томонига чўзилган ҳолатда бўлиб, бошлари шимолий-ғарбий томонга, юз суяклари жанубга бурилган. Болаларнинг аксарияти айниқса ёши кичикроқ ойлик ҳамда 11 ёшгача бўлган болалар оналари ёки бирон бир яқин қариндоши ёнига қўйилган. Қолганлари 11 ёшдан каттароқ болалар эса алоҳида ўзи дафн қилинган. Кўпгина болалар дафн этилган жойлар дафн қилинган жойнинг марказий қисмида тўпланиши болалар қабрларини ажратиш аъъанаси билан боғлиқ.

Деярли **№5, №14, №33, №45** сонли қабрларда боласи бўлган аёлнинг ёки яқин қариндошининг жуфт равишда кўмилиши ўрганилган, бош суяк остига ғишт плита қўйилган. Шунга ўхшаш қабрлар IX аср бошлари – XIII асрларга оид Афросиёб истеҳкомининг шимолий қисмидаги қабристониди ҳам ўрганилган. Миздахкон мақбараси қабрлари ва лойдан қилинган ғишт билан қопланган болалар қабр хоналарининг жасадлари тўғрисидаги келтирилган маълумотларни таҳлил қиладиган бўлсак, тўртбурчак ғиштли плитка билан дафн қилиш усули Қалмиқ қирилган қабр қурилмасига ўхшаш [7].

В.Н.Ягодин ушбу қабрларни VIII-X асрларни иккинчи ярмига тўғри келади деган. Миздахкондан фарқли ўлароқ, Қалмиқ қирилган қабрлари ҳам ғишт билан эмас, пишган ғиштлардан қурилганлигини айтади. Кўпгина болалар дафн этилган жойлар дафн қилинган жойнинг марказий қисмида тўпланиши болалар қабрларини ажратиш аъъанаси билан боғлиқ. Хоразм воҳасида Миздахкон ва Қрантов қабристони ва қабристонлар жойлашган тепаликлар (Жўмард кассоб) маълум, у ерда деярли ўнлаб дафн маросимлари фақат 10-14 ёшдаги болалар ва гўдакларнинг дафн қилиниши билан текширилган. Ушбу қабристон Кердар маданиятига тегишли бўлиб, хронологик равишда Қалмиққирилган қабристонига яқин ҳудудларда жойлашган. Албатта, болаларни катталардан алоҳида дафн қилиш одати ўрта асрларда мусулмон аҳоли учун мажбурий эмас эди. Кўриб турганимиздек, ушбу қабристонларда ҳам болалар дафнлари катталар билан биргаликда ижро этилган. Шунга қарамай, некрополда болани изоляция қилиш тенденцияси аниқ намоён бўлади. Хоразм аҳолисининг ислом даври қабристонларидаги болалар қабрларидан топилган инвентаризация (қабр жиҳозлари) турли тоифаларга тегишли, булар, асбоблар, заргарлик буюмлари ва хожатхона буюмларидир.

Болаларнинг дафнлари кўпинча қабр таркибидаги нарса – буюмлар билан фаркланади. Баъзиларида бой моддий - мажмуа, бошқаларида эса аксинча, нарса – буюмлар аниқланмади. **№5-**

сонли қабр бошқа сонли қабрлардан инвентаризация (Қабр жиҳозлари) бўйича ажралиб туради, унда иккита: бири призмасимон, етти қиррали, иккинчиси – битрапетсимон мунчоқ топилган. Шу ўринда айтиш жоизки, археологик манба сифатида қабрлардан топилган шиша ва тошдан ясалган мунчоқларнинг асосий потенциали уларни дафн маросимлари мажмуалари билан танишиш, шунингдек Хоразм аҳолиси маданияти хронологиясини аниқлаштиришда фойдаланиш имкониятлари билан боғлиқ. Бундан ташқари, ривожланган ўрта асрларда айниқса ислом даврда Хоразм минтақасидаги қабрлардан топилган мунчоқлар дафн маросимининг хронологик кўламини қайта қуриш ва қўшни ҳудудлар аҳолиси ўртасидаги иқтисодий алоқаларни, уларнинг йўналишини ва динамикасини аниқлаштириш учун ишлатилиши ҳам мумкин.

Диаметри 7-8 мм бўлган ушбу мунчоқлар Хоразм ҳудудида жуда кенг тарқалган. В.Н.Ягодин уларни X-XI асрларга тўғри келади деган. Призмасимон, етти қиррали ҳамда битрапетсимон мунчоқлар Миздахкон, Қиронқалъа қабристони болалар қабрларидан ҳам топилган. Ана шундай мунчоқлар яна Афросиёбда ва Марв воҳаси қабрларидан ҳам ўрганилган. Қадимги Россия ҳудудида, Новгородда X-XI аср биринчи ярмига оид қатламларида ўрганилган кичик призмасимон, етти қиррали мунчоқларга ўхшаш [6]. Эски Лодогада ўрганилган призмасимон, етти қиррали мунчоқлар энг қадимги шаклидир. Кичик битрапетсимон мунчоқлар XI аср қабристонларидан ҳам маълум [2]. Шимолий Кавказда бу шакл VI-VII асрларга оид қабрларда устунлик қилади [5]. Юқори Кама бўйи дафн қилиш жойларидан топилган бундай майда мунчоқлар кўпинча VIII-IX асрларнинг қабрлари учрайди [4]. Мунчоқларни тайёрлаш учун Хоразм аҳолиси турли хил тошлардан фойдаланган.

Шундай қилиб, Қалмиққирилган қабристонидан маълумки, у ерда деярли ўнлаб дафн маросимлари фақат 10-14 ёшдаги болалар ва гўдакларнинг дафн қилиниши билан текширилган. Хоразм воҳасининг ислом даври болалар қабрлари ва ундаги жиҳозларнинг хусусиятларини таҳлил қилиш, болаларнинг дафн маросими элементларининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга имкон беради ҳамда ушбу маросим катталарниқидан маълум даражада фарқ қилади. Қадимги одамлар учун болаларнинг маросими, дафн маросимидан ташқари яна бир муҳим жиҳати борки, бу ҳам бўлса, болани дафн қилиш пайтида шартли маросимларни бажариш орқали, жамият аъзоларини келажакда мархумнинг ўрнига янги боланинг муваффақиятли туғилиши ва авлодларни кўпайишига таъсир кўрсатишига ҳамда унинг ҳаётига умид қилинган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Амиров Ш.Ш., Бендесу-Сармието Х. Раскопки мусульманского некрополя (археологический объект 8) // Археология Приаралья. Вып. VII. Нукус, 2007, (в печати).
2. Артамонова О.А. Могильник Саркела – Белой Вежи // МИА. – 1963. – № 109. С. 62.
3. Бижанов Е.Б., Мамбетуллаев М.М. Раскопки некрополя Ток-калы в 1968 году // Вопросы антропологии и культуры Кердера. Ташкент. "ФАН", 1974. С. 43-62.
4. Голдина Р.Д., Королева О.П. Бусы средневековых могильников Верхнего Прикамья // Этнические процессы на Урале и в Сибири в первовобытную эпоху. – Ижевск, 1983. С. 63.
5. Деопик В.Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI–IX вв. // СА. – 1961. – № 3. С. 231
6. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. С. 170.
7. Мамбетуллаев М. Средневековый могильник Калмыккрылган // Археология Приаралья. Вып. II. Ташкент. "ФАН", 1984. С. 80-92.
8. Нурмуханбетов Б.Н. Раннемусульманское кладбище близ городища Куйрык-тобе // В глубь веков. Алма-ата. "Наука" Казахской ССР, 1974. С 85-94.
9. Пилипко В.Н. Средневековое кладбище городища Хурмузфара в Мервском оазисе // ТЮТАКЭ, т. XIV, Ашхабад, "Більм", 1969. С. 242-259.
10. Ходжаниязов Г., Юсупов Н., Амиров Ш. Открытие древнего некрополя на возвышенности Крантау // Археологические исследования в Узбекистане - 2000 год. Самарканд, 2002. С. 181-186.
11. Ходжаниязов Г., Юсупов Н., Кдырниязов М-Ш., Торебеков М., Авизова А., Сайпанов Б., Багдасарова Н. Археологические исследования в некрополе Миздахкана // Вестник КК ФАН УзССР. Нукус, 1989, №3. С. 65-70
12. Ходжаниязов Г., Юсупов Н., Амиров Ш., Даулетназаров Ж., Калменов М. Новые археологические материалы с возвышенности Крантау // "Вестник" ККО АН РУз. Нукус, 2001, №3. С. 73-80.
13. Ягодин В.Н., Ходжайов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент. "ФАН" Узбекской ССР, 1970. С. 254

**ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ДЕХҚОНЧИЛИГИДАГИ ЕРГА ИШЛОВ БЕРИШ
ҚУРОЛЛАРИНИНГ ЭТНОЛОКАЛ ЖИХАТЛАРИ
(XIX АСР ОХИРИ – XX АСР)**

Ф.Раҳмонов, доц., т.ф.н., Қариш давлат университети, Қариш

Аннотация. Ушбу мақолада Жанубий Ўзбекистон ўзбекларининг деҳқончилик қуролининг этнолокал жиҳатлари мавжуд манба ва тарихий-этнографик адабиётлар асосида ёритилиб берилган.

Калит сўзлар: Жанубий Ўзбекистон, Қашқадарё, Сурхондарё, воҳа, деҳқон, бугдой, ҳосил, ўроқ, анъана, омон, кетмон, ўроқ

Аннотация. В данной статье анализируются этнолокальные особенности земледельческих орудий узбеков, проживающих на юге Узбекистана на основе имеющейся историко-этнографической литературы.

Ключевые слова: Южный Узбекистан, Кашкадарья, Сурхандарья, оазис, крестьянин, пиеница, урожай, серп, традиция, мотига, кетмен, серп

Abstract. This article analyzes the ethno-territorial features of the agricultural tools of the Uzbeks living in the south of Uzbekistan on the basis of the available literature and field data.

Keywords: Southern Uzbekistan, Kashkadarya, Surkhandarya, oasis, peasant, wheat, harvest, sickle, tradition, hammer, sickle, hoe

Инсониятнинг энг қадимги хўжалик машғулоти турларидан бири бўлган деҳқончилик боис азалдан мазкур соҳа учун зарур бўладиган меҳнат қуроллари муҳим аҳамият касб этган. Жаҳоннинг қайси ҳудудида деҳқончилик вужудга келган ва ривожланган бўлмасин, ўша ҳудудда ушбу машғулоти тури билан боғлиқ тарздаги маҳаллий ўзига хос меҳнат қуроллари шаклланиб, такомиллашиб борган.

Деҳқончилик учун зарур бўладиган меҳнат қуролларининг вужудга келиши ва уларнинг тараққиётига сабаб бўлувчи омиллар ҳамда шарт-шароитлар хусусида фанда турли қарашлар ва назариялар баён қилинган [1]. Археологик материалларнинг далолати беришича, Жанубий Ўзбекистон Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари ҳудудида ҳам меҳнат қуроллари деҳқончилик билан бир вақтда пайдо бўлган [2], ва улар асрлар оша тараққий этиб борди. Маълумки, дастлаб тошдан ишланган меҳнат қуроллари пайдо бўлган. Кейинчалик тарихий тараққиёт жараёнида чўяндан ва сўнгра темирдан ишланган деҳқончилик меҳнат қуроллари яратилган. Умуман олганда меҳнат қуроллари ҳам инсоният маданияти билан ҳамроҳанг тарзда ривожланиб, тараққий этиб борган. Демак, айтиш мумкинки, меҳнат қуроллари этнос маданиятини ривожланиш даражасини белгилаб берувчи муҳим кўрсаткичлардан ҳам ҳисобланади. У нафақат моддий неъмат ишлаб чиқарувчи восита, балки айтиш мумкинки, меҳнат қуроллари этнос маданиятининг намунаси ҳамдир. Ўрта Осиё, хусусан, Жанубий Ўзбекистоннинг турли табиий-географик ҳудудларида деҳқончилик қуролларининг у ёки бу шаклда-гисининг тарқалиши, аввало, ушбу жойнинг географик жойлашган ўрни, иқлими ва тупроғи шу каби табиий шарт - шароитларга, қолаверса, маҳаллий аҳолининг иқтисодий ва маданий анъаналари билан боғлиқ тарзда юз берган.

Зеро, элшунос Б.Гамбург таъкидлаганидек: “Турли ландшафт зоналарида мавжуд бўлган деҳқончилик қуролларининг ўзига хос жиҳатлари маҳаллий хусусият касб этиши билан бирга шу ерда жойлашган этник жамоалар учун бу соҳадаги этномаданий хусусиятлар сифатида ҳам намоён бўлади” [3].

XIX аср охири - XX аср бошларида Жанубий Ўзбекистон деҳқонлари, асосан, анъанавий тарзда асрлар давомида шаклланиб бир неча турдаги меҳнат қуролларидан фойдаланганлар. Чунончи, анъанавий деҳқончиликда кенг қўлланилган меҳнат қуролларига кетмон, белкурак, ўроқ, паншоха (шоха, панжшоха) ва ҳоказолар кирган. Ушбу меҳнат қуролларининг ҳар бири деҳқонларнинг кундалик турмуш тарзида у ёки бу юмушни бажаришда қўл келган. XIX аср охири - XX аср бошларида минтақа деҳқончилигида кенг қўлланилган деҳқончилик қуролларидан бири - бу кетмон ҳисобланган. Воҳалик маҳаллий темирчи усталар томонидан бир неча кўринишдаги кетмонлар ясалган бўлиб, улар хўжалик ишларининг тури ва тупроқнинг тузилишига қараб ясалган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, тарихий манбалар [4] ва археологик топилмаларнинг тасдиқлашича [5], кетмон энг қадимги меҳнат қуролларидан бири ҳисобланади. Одатда “кетмон” жуда оддий кўринишга эга бўлиб, асосан, даста ва ишчи қисмидан иборат бўлса-да, маҳаллий аҳоли уни 10 қисмга ажратган ва ҳар бир қисмнинг ўз номи бўлган. Кетмон қуйидаги қисмларга бўлинган. Унинг “тана” қисми, “бет” (ёки юза), кесадиган қисми “дам”, “дам” дан 3 - 4 см ичкарига томон чархланган

қисм “авра”, авранинг устки чизиги “мағиз”. Кетмон дастаси ўрнатилган жой “зўғота”, унинг кетмон дастаси учун очилган тешикка уланган жойи “гирвон” (гирибон ёки бўйин), унинг атрофи “қўрғонча”, кетмоннинг икки чети “елка” ёки “мухра”, елканинг иккинчи томони “елка чувук”, унинг пастки “авра” билан туташган жойи эса “кичик чувук” ёки “геж” номлари билан аталган. Ушбу меҳнат қуроли одатда, маҳаллий темирчилар томонидан тайёрланиб, у жуда кўп меҳнат ва тажриба талаб қилганлиги боис фақат юқори малакали усталарларгина уни тайёрлаганлар.

XIX аср охиригача воҳада темир тақчиллиги сабабли кетмонлар кўпинча 5 - 6 қисмдан иборат қилиб тайёрланган. Бундай кетмонлар воҳа аҳолиси томонидан “беш бўлак кетмон” ёки “улама кетмон” деб аталган [6].

XX аср бошларда Россиянинг марказий шаҳарларидан қалинлиги 8 мм келадиган ярим тайёр темир қуймалар келтирилиб, бу “тахта темир” деб номланган. Воҳада кетмон, асосан, қишлоқ хўжалигининг пахтачилик, боғдор-чилик, полизчилик, сабзавотчилик ва ғаллачилик каби соҳаларида кенг қўлланилган. Ўрта Осиёнинг кўплаб деҳқонлари каби воҳа аҳолиси ерга ишлов беришда ушбу меҳнат қуролининг бир неча туридан фойдаланганлар. “Мардона кетмон” деб номланган кетмон турининг оғирлиги 10 - 15 қадок, яъни 6 кг гача бўлиб, бундай кетмонларни водийда, асосан, эркаклар ишлатишган, “заифона кетмон” деб аталган турш эса, асосан, аёллар учун мўлжалланган бўлиб, унинг оғирлиги 7- 10 қадок (3 - 4 кг)ни ташкил этган. Кетмоннинг бошқа бир тури “бачкана кетмон” ёки “бола кетмон” деб юритилган ва у 3 - 4 қадок (2, 5 кг) оғирликда бўлган. Юқоридагилардан ташқари воҳада яна “Товлама кетмон”, яъни қайта ишлов берилган ҳамда “Қуш нусха” кетмонлар ҳам мавжуд бўлиб, унинг бундай номланишига сабаб эса орқадан қараганда у ўтирган қуш тасвирини берган. Сифатли кетмонлардан 3 - 5 йил мобайнида фойдаланиш мумкин бўлган. Уларнинг тиг қисми анча ёйилиб қисқариб қолгач, темирчилар унинг тиг қисмига бошқа темир тиг ўрнатилган, бу усул “пеш” деб юритилган [7].

Минтақанинг Қарши ва Термиз шаҳарлари атрофида тайёрланган кетмонлар энг сифатли ҳисобланиб, бундай кетмонлар Ўзбекистоннинг Тошкент ва бошқа ҳудудларига мардикорлар ва ижарачи деҳқонлар орқали тарқалган. Бундан ташқари Шаҳрисабз, Ғузор, Бойсун, Денов каби шаҳарларда ва бу шаҳарларга туташ қишлоқларда яшовчи маҳаллий усталар томонидан тайёрланган кетмонлар ҳам сифати билан ажралиб турган. Кекса ахборотчиларимизнинг таъкидлашича, ўша даврда ўзига тўқ ер эгалари мардикор ва ёлланма деҳқонларни ишга ёллашдан аввал уларнинг асосий меҳнат қуроли ҳисобланган кетмонига эътибор қаратишган. Чунки бошқа жойда тайёрланган кетмонларда 2 - 3 зарба билан бажарилган ишга, Қарши, Ғузор, Бойсун ва Денов каби хунармандчилик марказларида тайёрланган кетмонларда бир зарбада эришилган. Чунки, ушбу марказларда малакали темирчи усталар кетмонни тайёрлашда маҳаллий ҳудуд хусусиятларини ҳам ҳисобга олишган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ўрганилаётган ҳудудда “омоч” деҳқончилигининг рамзи ҳисобланса, “кетмон” меҳнаткаш деҳқоннинг рамзи ҳисобланган. Шунинг учун у халқ оғзаки ижодида ҳам ижобий тарзда намоён бўлган. Масалан, воҳада халқнинг ғами билан яшайдиган, уни ўйлайдиган, камтар, софдил, меҳнатсевар инсонларга нисбатан “кетмон кўрганнинг боласи” деган ибора ҳозиргача қўлланилиб келинади.

Умуман олганда, кетмон минтақа деҳқончилигида асосий меҳнат қуроли ҳисобланиб, ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. XIX аср охирида Ўрта Осиёда, хусусан, Жанубий Ўзбекистон ҳудудида ҳам бошқа соҳаларда бўлгани каби қишлоқ хўжалигида ҳам трансформация жараёнлари, ўзгаришлар кузатилади. Бу ўринда биз воҳа деҳқончилигига кириб келган янги экин турлари, шунингдек, улар билан боғлиқ ноанъанавий агротехника усуллари қайд этишимиз мумкин. Ўша даврда воҳа деҳқончилиги ва у билан боғлиқ соҳаларнинг қанчалик ўзгаришларга бой бўлганини маълумотлар ҳам тасдиқлайди [8]. Бироқ, шу ўринда таъкидлаш жоизки, империянинг ғарбий ҳудуд-ларидан кўчириб келинган рус деҳқонлари, дастлаб суғорма деҳқончилиikka асосланган воҳа деҳқончилигида бир қанча муаммоларга дуч келганлар. Чунки воҳанинг ўзига хос табиий иқлим шароити, асрлар оша маҳаллий деҳқонлар томонидан ўзлаштирилган суғориш усуллариининг мавжудлиги бундай муаммоларни вужудга келтириши табиий эди. Аммо вақт ўтган сайин вазият тақозосига кўра рус деҳқонларининг маҳаллий миришкорлардан ўзлаштирган деҳқончилик билимлари уларнинг бу ер шарт-шароитларга мослашишини тезлаштирди. Шунингдек, воҳа деҳқончилигида ҳам секин-асталик билан ғилдиракли плуглар, ерга уруғ қадайдиган, ўғит сочадиган мосламалардан фойдаланила бошланган [9].

Бу даврда мустамлакачи ҳукумат вакиллари ўлкада завод ва фабрикаларда ишлаб чиқарилган техникаларни қишлоқ хўжалигига олиб киришга уринган. Чунки ҳосилдорликнинг юқори бўлишидан улар ҳам манфаатдор эдилар. Бу йўналишдаги ишларни ривожлантириш мақсадида Туркистонда қишлоқ хўжалиги асбоб-ускуналари ва уруғчилик омборхона-лари қурилган. Шунингдек, турли қишлоқ хўжалиги техникалари намоёиш этиладиган кўргазмалар

ташқиллаштирила бошланди [10]. Бу кўргаз-маларда маҳаллий тадбиркорлар ҳам иштирок этишиб, кишлоқ хўжалиги техникаларини сотиб олишган. Бу даврда Туркистонда, хусусан, воҳада ҳам нефт, буғ билан ишлайдиган тракторлар пайдо бўла бошлади [11]. Улка кишлоқ хўжалигига янги техникалар ва деҳқончиликдаги замонавий технологияларнинг кириб келишини Туркистоннинг тараққийпарвар зиёлилари самимийлик билан кутиб олганлар ва миллий матбуотларда қўллаб қувватлаганлар [12].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Жанубий Ўзбекистон аҳолиси қадим даврлардан деҳқончилик билан шуғулланиши жараёнида ўз меҳнатларини енгиллаштириш ва самарасини ошириш мақсадида турли меҳнат қуролиларидан ҳам фойдаланишган. Минтақа деҳқонлари деҳқончилик меҳнат қуроли ичида ерларга ишлов беришда қўлланиладиган меҳнат қуролиларини тайёрлашга алоҳида эътибор берганлар. Маҳаллий деҳқонлар томонидан ерга ишлов беришда кетмон, курак каби турли хилдаги меҳнат қуролиларидан кенг фойдаланганлар. Бошқа бир меҳнат қуроли - кетмонлар ҳам воҳада ўзининг сифатлилиги ва фойдаланишга қулайлиги билан ажралиб турган. У ҳам юқоридаги табиий ва маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда темирчи усталар томонидан тайёрланган. Бу даврда юз берган трансформация жараёнлари натижасида, деҳқончилик меҳнат қуроли ҳам такомиллашиб борган. Деҳқончиликда қўлланиладиган меҳнат қуролининг ривожланиши ўз ўринда деҳқончилик маҳсулоти самарадорлигига ижобий таъсир ўтказган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Громов Г. Г., Новиков Ю. Ф. Некоторые вопросы агроэтнографических исследований // СЭ, 1967. - № 1. - С. 84 - 112; Чебоксаров Н. Н., Чеснов Я. В. Некоторые проблемы агроэтнографии Юго-Восточной Азии / СЭ, 1967. - № 3. - С. 43 - 62; Сабурова Л. М. По поводу статьи Г. Г. Громова и Ю. Ф. Новикова. Некоторые вопросы агроэтно-графических исследований // СЭ, 1967. - № 6. - С. 22 - 34;
2. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. -Т., 1996; Сулейманов Р. Древний Нахшаб. -Самарканд-Ташкент, 2000.
3. Гамбург Б. С. К характеристике орудий земледельцев Ферганской долины и Ташкентского оазиса. Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Наука, 1975.
4. Махмуд Кошғарий. Девои луғотит турк. -Т., 1963. 3-т.
5. Анорбаев А. А. Ўзбекистонда илк давлатчилик ва унинг ўрганилиш тарихидаги баъзи бир муаммолар // Ozbekiston tarixi. – Тошкент, 2004.
6. Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани Ишкент кишлоғи 2018 йил.
7. Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани Ўрта кишлоғи 2018 йил.
8. Мирошниченко О. Об орудиях для землянных работ по американскому способу // Туркестанское сельское хозяйство. - 1913. - № 2.
9. Курбатов Н. Ш. Деятельность Ферганской агрономической организации в 1913 г. // Туркестанское сельское хозяйство. - 1913. - № 4.
10. Шодмонова С. Б. Туркистон тарихи - матбуот кўзгусида. Т., 2011.
11. Е-вич Гусеничный трактор // ТВ - 1914 - №112.
12. Абдулхамид Сулаймон. Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик // Садои Фарғона - 1914 - №10; Рауф Музаффарзода. Тупрок надур // Садои Туркистон. - 1914 - № 14, 18.

УЎК 93/94

XX АСРНИНГ 20-30-ЙИЛЛАРИДА ХОРАЗМ ВОҲАСИДАГИ ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИДА АКС ЭТИШИ

Ю.Х. Юлдашев, таянч докторант, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Миллий архив тизимидаги муассасаларда сақланаётган архив ҳужжатлари асосида XX асрнинг 20-30-йилларида Хоразм воҳасидаги тарихий жараёнлар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: тарих, архив, миллий давлат чегараланиши, жамоалаштириши, халқ хўжалиги

Аннотация. В статье анализируются исторические процессы в Хорезмском оазисе в 20-30-е годы XX века на основе архивных документов, хранящихся в учреждениях Национальной архивной системы Узбекистана.

Ключевые слова: история, архивы, разграничение национального государства, коллективизация, народное хозяйство

Abstract. The article analyzes the historical processes in the Khorezm oasis in the 20-30s of the XX century on the basis of archival documents stored in the institutions of the National Archival System of Uzbekistan.

Key words: history, archives, demarcation of the national state, collectivization, national economy

Ўзбекистоннинг Миллий архив тизимидаги муассасаларда собиқ Иттифок даврида вилоят ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир жуда кўп ҳужжатлар мавжуд бўлиб, нафақат Хоразм

воҳаси тарихини, балки мамлакатимиз тарихининг мураккаб даврларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, 1924 йилда ўтказилган миллий давлат чегараланиши оқибатларини одиллик билан ҳал этишни талаб қилиб, юқори давлат органларига юборилган кўплаб мурожаатномалар, 1925-1926 йиллардан бошлаб ўтказилган районлаштириш ҳужжатлари, маҳаллий советларга ўтказилган сайловлар, яқка деҳқон хўжалиklarини жамоалаштириш, кулоқларни синф сифатида тугатишни акс эттирувчи лавҳалар, пахта яққаоқимлигини мустаҳкамлашга доир, Хоразм округини вилоятга айлантириш масаласига доир жуда муҳим ҳужжатлар сақланади.

Жумладан, XX асрнинг 20-30-йилларига оид архив ҳужжатларида миллий-чегараланиш ва районлаштиришга оид масалаларни кўрамиз. Хусусан, архив ҳужжатлари Хоразмнинг маъмурий бўлиниши қуйидаги 3 уездан иборат ҳолда амалга оширилиши кўзда тутилганини кўрсатади:

1. Гурлан уезди таркибидаги волостлар: 1. Гурлан, 2. Қипчоқ, 3. Кат, 4. Қиличбой, 5. Кўкчага, 6. Моноқ, 7. Манғит, 8. Хитой, 9. Шовот.

2. Хива уездидаги волостлар: 1. Оқ дарбанд, 2. Остона, 3. Ғазовот, 4. Гўжа, 5. Кўшкўпир, 6. Хива, 7. Янгиариқ, 8. Қорамон.

3. Янги Урганч уездидаги волостлар: 1. Бешариқ, 2. Қиётқўнғирот, 3. Янги Урганч, 4. Питнак, 5. Хонқа, 6. Хазорасп.

Хоразм Халқ Совет Республикаси Марказий Ижроия Қўмитасининг 1924 йил 22 ноябрдаги қарорига биноан, Хоразм МИҚ ва Халқ Нозирлар Кенгаши ўз фаолиятини ўша йил 30 ноябрда тугатадиган бўлди. Шунингдек, ушбу қарорга биноан, Хоразм воҳаси ЎзССР таркибига 23 та район: Боғот, Питнак, Янгиариқ, Янги Урганч, Ғазовот, Гўжа, Хазорасп, Манғит, Кўкчага, Қиличбой, Моноқ, Қипчоқ, Хитой, Гурлан, Оқдарбанд, Остона, Хива, Шовот, Кўшкўпир, Қорамон, Хонқа, Қиёт, Қиёт-Қўнғирот билан қўшиладиган бўлди [2].

Бу даврда Хоразмнинг маъмурий-ҳудудий бирликлари тўғрисида турли хил маълумотлар учрайди. Хусусан, “Правда Востока” газетасининг 1926 йил 2 августда №174 сониди “Янги Хоразм” сарлавҳаси билан мақола чоп қилинган. Бу мақолада Хоразм области маъмурий-ҳудудий жиҳатдан 20 волостга бўлинган, булар Питнак, Хазарасп, Боғот (Бешариқ), Хонқа, Янгиариқ, Остона, Гўжа, Янги Урганч, Хива, Кўшкўпир, Оқдарбанд, Ғазовот, Шовот, Қиёт-Қўнғирот, Қиёт, Гурлан, Моноқ, Қиличбой, Кўкчага, Манғит волостларидир. Марказий ва вилоят лойиҳалаштириш комиссиясининг руҳсати билан 10 та район ташкиллаштирилди. Чегараланиш ўтказилгандан кейин яхлит ҳолдаги халқ хўжалиги ва иқтисодиётига эга 3 та қисмга ажратиб юборилди.

Шуни таъкидлаш жоизки, 1925 йил 2 декабрда ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитасининг фавкулотда сессиясида “Ер ва сувни национализация қилиш тўғрисида” декрет қабул қилинди [4]. Ер-сув ислохотининг мазмуни кишлок хўжалигида ишлаб чиқарувчи кучларни жуда тез ривожлантириш учун шароит яратиб беришдан, кишлокда феодал муносабатлар қолдиқларини тугатиш ва деҳқон хўжалиklarининг янада ўсиши ва ривожланиши учун имконият яратишдан иборат бўлса ҳам, унинг тагида кишлокларни янги социализм қурилишига тайёрлаш ётарди.

Ўзбекистонда 1926 йил 17 декабрда ўтказилган аҳолини рўйхатга олишда Хоразм округида жами аҳоли 314396 киши, шулардан шаҳарларда 89301, кишлокларда 284895 киши рўйхатга олинган. Демак, аҳолининг тахминан 11% шаҳарларда, 89% кишлокларда яшаган.

1932 йилда Хоразм округи таркибида тубандаги туманлар пайдо бўлди:

1. Гурлан, 2. Манғит, 3. Урганч, 4. Хазорасп, 5. Хонқа, 6. Хива, 7. Шохобод, 8. Янгиариқ, 9. Кўшкўпир.

Жамоалаштириш, кулоқларни синф сифатида тугатиш даври ҳужжатларини ўрганиб, колхозлаштириш пахта экадиган республикаларда ўта қисқа муддатда, зўравонликнинг ҳамма усулларини ишга солиб амалга оширилганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Маълумки, “Ер ва сувни национализация қилиш тўғрисида”ги декретга асосан, ўзига тўқ, бадавлат хонадонларнинг ерлари қўлларида тортиб олинган. Еру мулкидан ажралиш эса бу кишиларга ёқмас, шунинг учун ҳам улар тузиладиган жамоа хўжалиklarига киришни хоҳламасдилар. Совет давлати 1926 йилда жиноят кодексининг 80-моддасига қўшимча киритди. Унга кўра, “ер майдонини яширган ёки кишлок хўжалик асбоблари сони ҳақида нотўғри маълумот берганлик учун 3 йилгача муддат билан озодликдан маҳрум этилиб, молу-мулки мусодара қилиниши назарда тутилган эди. Бу ишларнинг барчаси Адлия халқ комиссарлигининг махсус расмий хатига кўра ниҳоятда шошилиш ва ҳеч қандай навбатсиз қараб чиқилар, улардан энг характерлилари намунали суд жараёнларида кўриларди” [5].

Республикада яхши тайёргарлик кўрмасдан туриб ва нукул буйруқбозлик билан амалга оширилган маъмурий бўлинишлар кўпгина қийинчиликларни келтириб чиқарди. Шу сабабдан Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия комитети 1926 йил 29 сентябрда бўлган 5-сессияси 7 област

ўрнига 10 округ, шу жумладан Хоразм округи (1926-1938) ни ва округ таркибида 10 та районни тасдиқлади.

Ўзбекистон МИҚининг 1928 йил 2 декабрдаги “Хоразм округида йирик меҳнатсиз хўжаликларни тугатиш тўғрисида”ги декрети бой ва ўрта ҳол хўжаликларнинг еру мулкани тортиб олиш ҳаракатига асос бўлиб хизмат қилди. Натижада қисқа фурсат ичида Хоразмда бундай компания авж олиб кетди. 1928 йилнинг ўзида округ бўйича тугатилган хўжаликлар сони – собиқ хон амалдорлари, тўралар-200, руҳоний уламолар-52, савдогарлар -141, судхўрлар -13, жами тугатилган мулкдор хонадонлар 532 тани ташкил қилган. Улардан 899273 таноб ер тортиб олинган, ёлланма меҳнатдан фойдаланувчи 20 ёки 40 гектар экин ери бор хўжалиklar, 3 разряддан катта патентга эга бўлган савдо ва саноат ходимларига қарашли ерлар, қишлоқ хўжалиги асбоб-анжомлари, уйлари, ҳайвонлари ва бошқа мулклар биричи навбатда тортиб олинган бўлди [2].

Архив ҳужжатлари 1929 йил 1 январгача Гурландаги бадавлат хўжаликлардан 1000 таноб ер, 55 та от, 67 та хўкиз, 14 та туя, 58 та чигир, 39 та арава, 21 та харос, 13 та жувоз, 40 та омон, 4771 пуд жўхори тортиб олинганини, шу каби Гурланда ери, мулки бўлган Хивалик 2 бой хўжалик, 8 хон амалдори, 7 қушбеги ва қози, 6 эшон, 7 судхўр ва 13 нафар савдогарнинг молу-мулки мусодара қилинганини кўрсатади. Улардан 120 кишининг 43 таноб, савдогарларнинг 196 таноб, судхўрларнинг 220 таноб, жами 981 таноб ери тортиб олинган [1]. Ерлари зўравонлик билан тортиб олинаётганда кўпгина кишилар қаршилик кўрсатган. 1929 йилда биргина Гурлан туманидаги бой-бадавлат кишилардан ерлари тортиб олинганда қаршилик кўрсатгани учун 55 киши қамоққа олинган [1].

Тортиб олинган ерлардан округда ҳаммаси бўлиб 841036 таноб ер батрак, яримчи ва чорикорга бўлиб берилган. Бу шунчаки деҳқонларни алдашнинг большевикча биричи босқичи бўлиб, олдинига бой мулкдорлар ерларида ишлаганларга 1926-1928 йилларда якка хўжалик тарзида атиги 2 йил ер бериб қўйилди. 1929 йилда эса ўша ер тақсимлаб берилган деҳқонларнинг бор мулки яна колхозлаштириш баҳонасида тортиб олиниб, барча ер-мулклар колхозга қарашли бўлди. Албатта, ўша вақтда якка хўжалик бўлиб, ер олган деҳқонлар колхозларга бор бисотини топширишни истамасдилар. Шунинг учун ҳам Хоразм округи бўйича 1929 йил мартгача бўлган муддатда бор-йўғи 16 та колхоз тузилиб, улар ихтиёрида 586 гектар ер бўлган [1]. Оқибатда совет ҳарбий сиёсий маъмурияти фақат куч билангина, мажбурий равишда колхозлар ташкил қилиб, одамларни зўрлик билан колхозга кирита бошлади.

1929 йил 29 декабрда Хоразм округ партия комитети “Колхоз қурилиши” ҳақида қарор қабул қилиб, “Барча қишлоқларда 1930 йил баҳорги экиш компаниясигача биттадан колхоз ташкил этиши мажбур”, деб белгилади [1]. Натижада ушбу қарордан сўнг Хоразмда 1928 йилда бор йўғи 8 та колхоз, 1929 йил декабрида 20 колхоз бўлган бўлса, 1930 йил бошидаёқ 132 колхоз, 1932 йилда эса округдаги жами колхозлар сони 703 тага етди.

Архив ҳужжатлари, 1930 йилда “ёппасига жамоалаштириш” шиори остида Хоразм округида жамоалаштириш кескин суръатларда жадаллаштирилганини, колхозларга бирлашган хўжалиklar сони 7775 тадан 58810 тага кўпайганини кўрсатади [1].

1930 йил 30 январда ВКП (б) МҚ бюросининг “Ёппасига қулоқ хўжалиklarини тугатиш тадбири тўғрисида”ги қарори эълон қилинди. 1930 йил 2 мартда “Правда” газетасида Сталиннинг “Ютуқлардан эсанкираш” номли мақоласи чоп этилгандан кейин қулоқларга қарши кураш кучайиб кетди. 1932 йил Хоразм округида 703 та колхоз 55807 та хонадондан таркиб топган бўлиб, 296400 нафар киши колхозга аъзо бўлиб кирганди. Қўшқўпир туманида “Колхоз бўлмаган – шўрога қарши” деган шиор ҳамма қизил чойхоналарни эгаллади. Ҳатто Боғолон қишлоғида якка хўжалик деҳқонларни “Колхозга кирмагани учун синф сифатида тугатиш” тўғрисида партия ячейкаси қарори чиқди [1].

ЎзССР халқ комиссарлари совети “Татбиқ этилиши лозим бўлган қулоқ хўжалиklarининг белгилари ва шундай хўжалиklarни ҳисобга олиш тартиби тўғрисида”ги 1930 йил 6 апрелда 52-сонли қароридан кейин жойларда белгилаб берилган вазифани бажариш мақсадида қулоқ хўжалиklarни тугатишга киришилди. Қишлоқ советлари зиммасига ўз вакиллари томонидан ҳар йили энг камида бир маротаба қулоқ хўжалиklarини текшириб чиқиш ва ана шу хўжалиklarда юз берган ўзгаришларнинг ҳисоб- китобини қайд этиш мажбурияти юкланди ва район ижроқўмларига шу масала юзасидан тўла ахборот бериб туриш кўрсатилди. Қулоқ хўжалиklarини ҳисобга олиш устидан назорат олиб бориш ЎзССР меҳнат халқ комиссарлиги ва округ ижроқўмларига топширилди [1].

Халқ хўжалигини юритиш, пахта майдонларини кенгайтириш, Тошсақа канали қурилиши ва шу каби бошқа ҳужжатларга эътибор қаратсак, Хоразм вилояти давлат архивининг 590-фондида сақланаётган Хоразм вилояти Ижроия қўмитаси кичик раёсати баённомаларида XX асрнинг 20

йилларида вилоят халқ хўжалининг аҳволини акс эттирувчи маълумотлар кузатилади. Хусусан, Хоразм вилояти режа бошқармаси раиси Линдорфнинг 1925 йилги Хоразм вилоятининг иқтисодий аҳволи тўғрисидаги маърузасида қайд этилганидек, Хоразм вилоятининг иқтисодий асосини деҳқончилик ташкил қилади ва 1924-1925 йилларда вилоят бўйича жами 97.324 десятина суғориладиган ердан 95706 десятина ерга уруғ экилган ва 1618,5 десятина ерга иккиламчи экин экилган. Шундан, буғдой -21,41 %, пахта - 14,42 %, жўхори - 13, 67 %, беда - 11, 30 %, шоли - 5,06 % ҳамда экилмай қолган ерлар - 11, 63 %ни ташкил этган [1].

1930-йиллар охирига келиб, Хоразм вилояти бўйича пахта экилаётган 80 минг гектар майдондан 80 минг тонна ҳосил олиниши (10 ц.) мамлакатни қаноатлантирмасди. Хоразмда шу даврда 50 мингга яқин чиғир бўлиб, ҳар йили “дегиш” офати хавф туғдириб турган. Қуйи Амударё хавзасида экологик талофат юз бериши кутилмоқда эди. Чунки, Амударёдан сув оладиган барча каналларнинг сақалари кўмилиб қолиб, ҳар йили икки марта бир неча ўн минглаган ишчи кучини қазувга жалб этишни талаб қиларди.

Архивда Хоразмда қурилган энг катта сув иншоотларидан бири Тошсақа канали ҳақида ҳужжатлар бор. Канал қурилиши 1939 йил кузида бошланиб, унинг биринчи навбати қисқа муддатда тугатилди. Натижада 2 та катта канал – Полвон ва Ғозовотнинг сув билан таъминланиши яхшиланди. Каналнинг иккинчи навбати 1941 йилда тугалланиб, ишга туширилиши натижасида 3 та катта анҳор – Полвон, Ғозовот ва Шовот каналлари Тошсақа каналидан қўшимча сув ола бошлади.

Халқ депутатлари Хоразм вилоят Кенгашининг учинчи сессияси мажлисининг 1941 йил 12 февралдаги стенографик ҳисоботида “халқ ирригация қурилиши натижасида Хоразмда “Тошсақа” канали барпо этилиб, барча майдонларни сув билан таъминлаш ва янги ерларни ўзлаштириш имконини берганлиги, шу йиллар мобайнида Хоразм вилояти колхозлари 14500 га янги ерларни ўзлаштириб, шу билан экиш майдони кенгайиб, колхозчилар орасида стахановчилик ҳаракати ўсиб борганлиги, натижада 1940 йилда кишлоқ хўжалиги кўргазмаси иштирокчилари бўлишга лойиқ бўлганлар 500 кишидан ортгани қайд этилади [1].

Шу билан бирга ушбу ҳужжатга кўра, вилоят бўйича ер майдонларининг 17,8 фоизи жойлашган колхозлардагина ҳосилдорлик юқори бўлган. Натижалардан қониқмаган раҳбарлар колхозларга амалий ёрдам бериб, ривожлантириш ўрнига колхоз раҳбарларини аёвсиз алмаштириш тизимини ишга солган, бунинг оқибатида раҳбар кадрларни йўқолиб кетишига ва колхозларни янада ботқоққа ботишига олиб келинган. Биргина 1940 йилда 136 колхоз раислари ва кўплаб бригадалар, ҳосилдорлигини ошириш бўйича кенгашларнинг раҳбарлари ишдан олиб ташланган [1].

Архивда кам сақланган ҳужжатлардан яна бири 1930-йиллар охирларида мамлакатда рўй берган сиёсий қатағонлар жараёни ва қурбонлар ҳақидаги маълумотлардир. Бу даврда амалга оширилган сиёсий қатағонлар И.В.Сталиннинг “социализм оламшумул ғалабага эриша борган сайин синфий душманлар қарамлиги кучая боради ва уларга қарши курашни кучайтириш лозим” шиори остида олиб борилган ва фуқароларда “халқ душманлари” деб эълон қилинган кишиларнинг бегуноҳ эканлигига шубҳа қолдирилмаганди. Қатағонлар ҳақида ҳужжатлар давлат архивларида деярли сақланмаган. Аммо, мавжуд ҳужжатлардан Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов каби йирик арбоблар устидан уюштирилган суд жараёни ҳақидаги хабарлар ва уларга нисбатан билдирилган айрим фикрларни учратиш мумкин.

Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг ташаббуси билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 ноябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи ва ҳудудлардаги олий таълим муассасалари тузилмасида Қатағон қурбонлари хотираси музейларини ташкил этиш чора - тадбирлари тўғрисида”ги 936 - сонли қарори қабул қилинди. УрДУ тузилмасидаги “Қатағон қурбонлари хотираси музейи”да бугунги кунда асосий эътибор музей архив фондини тўлдириш, мультимедиа базасига янги материалларни киритиш, музей экспозицияси ва архив фондида сақланаётган буюмларга 1937 - 38 йиллардаги “Катта қирғин” даврининг номаълум саҳифаларини ёритувчи ноёб архив ҳужжатлари, бошқа турдаги материалларни топиш, таҳлил қилиш ҳамда кенг жамоатчиликка етказиш, XX аср бошларида нашр этилган газета ва журналлар саҳифаларидаги қатағон даври тарихига оид материалларни аниқлаш, музей фондига улардан нусхалар олиш ва илмий муомалага киритишга эътибор қаратилган.

Албатта, архив муассасаларида сақланиб қолган собиқ иттифоқ даврига оид жуда кўп ҳужжатлар мавжуд бўлиб, бу ҳужжатларни таҳлил қилиш орқали Хоразм тарихининг барча қирраларини ўрганиш мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙЎАТИ:

1. Хоразм вилояти давлат архивининг 185, 188, 198, 199, 503, 590 - фондлари материаллари.
2. Ўзбекистон Миллий архиви 71, Р-90, 96, 837-фонд материаллари.
3. Хоразм тарихи II-жилд. Урганч: Хоразм, 1997.
4. Правда Востока, 10 декабря 1925 г.
5. Қизил Ўзбекистон, 1926 йил, 25 декабрь.

УЎК 93/94

ОГАЎИЙНИНГ “РИЁЗ УД-ДАВЛА” АСАРИДА ОЛЛОҚУЛИХОН ДАВРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Г.П. Юлдошова, магистр, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада Огаҳийнинг “Риёз уд-давла” қўлёзма асарида Хива хони Оллоқулихоннинг тахтга ўтириши ва унинг даври билан боғлиқ ижтимоий –иқтисодий ҳаётни қандай ёритганлиги келтириб ўтилган. Оллоқулихоннинг тахтга ўтириши халқ томонидан ижобий қабул қилинган ва бунга сабаб у отаси ҳаётлик давридаёқ давлат ва жамоат ишларида фаол иштирок этиб кенг халқ орасида катта обрў ортира олган. Асар Оллоқулихоннинг ёшлик тафсилотларини ёритишида давом этар экан, ҳаётининг янги қирраларини очиб беради. Муаррих томонидан бўлажак ҳукмдорнинг ёшлигидаги феъл-атвори ва фаолиятига берилган барча ижобий баҳоларнинг унинг мамлакат ҳукмдорлиги йилларидаги фаолиятида тўла равишда намоён бўлган.

Калит сўзлар: давлат арбоблари, Таворихвонлиг, “адолат соясин”, Оллоқули, “Риёз уд-давла”

Аннотация. В данной статье в рукописи Огахи «Рияз уд-давла» описывается восхождение на престол хивинского хана Аллакулихана и освещается общественно-экономическая жизнь его времени. Вступление Аллакулихана на престол было положительно воспринято народом, поэтому он смог снискать большую известность среди широких слоев населения, активно участвуя в государственных и общественных делах еще при жизни своего отца. По мере того, как работа продолжает проливать свет на подробности юности Аллакулихана, она раскрывает новые стороны его жизни. Все положительные оценки, данные будущему правителю характеру и деятельности будущего правителя в молодости, в полной мере отразились на его деятельности в годы правления страной.

Ключевые слова: государственные деятели, Таворихвонлыг, «Пусть будет затенено правосудие», Аллакули, «Рияз уд-давла»

Abstract. In this article, Ogahi's manuscript "Riyaz ud-davla" describes how the Khiva khan Allakulikhan ascended the throne and covered the socio-economic life of his time. Allakulikhan's accession to the throne was positively received by the people, which is why he was able to gain a great reputation among the general public by actively participating in state and public affairs during his father's lifetime. As the work continues to shed light on the details of Allakulikhan's youth, it reveals new aspects of his life. All the positive assessments given to the future ruler's character and activities by the future ruler in his youth were fully reflected in his activities during the years of the country's rule.

Keywords: statesmen, Tavorihvonlig, "let justice be", Allakuli, "Riyaz ud-davla"

Хива архив ҳужжатларида, шунингдек Огаҳийнинг “Риёз уд-давла” асарида исми шарифи “Абул Музаффар ва ал-Мансур Абул ғозий Оллоқули Муҳаммад Баҳодурхон” деб юритилган хон Оллоқулихон номи билан танилган. У ўзбекнинг кўнғирот уруғидан бўлиб, шажараси Муҳаммад Раҳим I, Авазбий инок, Муҳаммад Амин инок, Эшмуҳаммад (1740 йили Нодиршоҳ қатл этган)дан иборатдир.

“Риёз уд-давла”да Оллоқулихоннинг тахтга ўтиришига бағишланган саҳифалёар давлатчилик тарихида бундай воқеаликнинг асрлар мобайнида таркиб топган анъаналарга риоя қилинган ҳолда амалга оширилиб келганлиги тўғрисида қимматли, бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар берилади.

“Муҳаммад Раҳимхон I тақдир тақозосига тан бериб ул кеча қазоси етгач, - дейилади қўлёзмада, - Хоразм мамлакатининг жами донишманд улуғ ва катталари, машхур ва меҳрибон шахзодалари, қудратли ва олийжаноб давлат арбоблари жам бўлишиб кенгашиларким, бу тартибга келтириб қўйилган салтанатни, яъни динудавлат низоми, мулк ва миллат мақоми кимга муносибдир. Кенгаш аҳли маслаҳатлашиб олгандан сўнг, барча улуғлар иттифоқ билан ҳазрат соҳибқироннинг (Оллоқулининг) азиз бошини хонлик тожини кийишга лойиқ деб топдилар ва унинг қобилиятини ҳукмронлик қилишга мувофиқ кўриб, ул ҳазратнинг хизматида астойдил бел боғлаганликларини изҳор этдилар”[1].

Аммо қадимдан ўрнатилган таомилга мувофиқ валиахд, гарчанд кенгаш унинг тож ворислигини бир оғиздан тасдиқлаган бўлса ҳам хонлик тахтига чиқишга шоянмаслиги, бу масалада маълум одоб қонун-қондасига риоя қилиши лозим бўлган. Шунга кўра, Огаҳийнинг таъкидлашича, Оллоқулихон бу таклифга дастлаб рад жавобини беради. "Шахзода, - деб ёзади Огаҳий, - ўткинчи дунё салтанатига рағбати йўқлигидан, одоб доирасидан чиқмаган ҳолда рад жавобини берди. Шунда улуғлар илтимос ва илтижо қилдиларки, агарчи фоний дунёда инсон савоб ишлар қилмаса, боқий дунё саодатига эришмайди. Подшоҳ адолат билан ҳукмронлик қилса, икки жаҳон мамлакати унинг тахти фармонида киргусидир. Ҳадисда айтилганидек, "Бир соатлик адолат бир йиллик ибодатдан афзал. Энди Тангри таолонинг ризоси ва мажлис аҳлининг тақозосини риоя қилиб, нафақат бир мамлакат халқи, балки башарият аҳли қўнглини шод этиб хонлик тахтига ўтирсангиз, чунки халқнинг осойишталиги ва давлатнинг равнақ топиши сизга боғлиқ, дедилар. Қўпчилиكنинг юзидан ўта олмай ул олий зот, яъни Оллоқулихон ёши ўттизга етганда ҳижрийнинг 1240-товуқ йилининг бошида, Рамазон ойининг 19 да соат кечки бешдан ўтиб олтига яқинлашганда (милодий 1825 йилнинг 7 май, шанба куни) тахтга ўтирди".

Бундан маълум бўладики, Хива хонлигида қадимий давлатчилик анъанасига кўра тахт ворислари олдиндан тайин бўлсада, унинг тахтга чиқиши масаласи давлат арбоблари ва юрт улуғлари кенгашида яна бир қарар муҳокамадан ўтган ва унда шахзоданинг давлат, миллат ва дин манфаатларини муҳофаза эта билиш лаёқати хусусида фикрлар баён этилган.

Эҳтимол бундай кенгаш бу вақтга келиб ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмай қолган бўлиши ҳам мумкин. Лекин шунга қарамадан унинг мамлакат сиёсий ҳаётида - янги хон тайинланишида маълум тарзда катта маънавий аҳамиятга эга бўлганлигига шубҳа қолмайди. Бу ерда ўзбек давлатчилиги удумларидан яна бири - ҳукмдор вафоти халққа эълон қилинмасдан олдин унинг валиахди расман хон кўтарилиб, унга давлатни бошқаришдаги барча ваколатлар топширилгач, ҳар иккала ҳодиса бир вақтнинг ўзида эълон қилиниши масаласига ҳам қатъий риоя қилинганлиги кўзга ташланади ва бу ҳол бирламчи манбалар маълумотлари билан тасдиқланади. Баёний "Хоразм тарихи"да бу ҳақда шундай ёзади: "1240 (1825) йили рамазон ойининг 19-си шанба куни Муҳаммад Раҳимхон вафот қилди. Хоннинг ўлимини халққа билдиришдан олдин, унинг ўғли Оллоқули хон қилиб кўтарилди"[2]. Демак, халққа хоннинг ўлимини билдиришдан олдин янги хон кўтарилиб қўйилган. Шу тарзда мамлакатда юз бериши мумкин бўлган фитналар ва турли тарздаги ҳар хил норозиликлар ҳамда сиёсий тортишувларнинг олди олинган. Асардан маълум бўладики, Хива хонлигида тахт ворислари олдиндан тайин бўлсада, унинг тахтга чиқиши давлат арбоблари кенг жамоатчилик фикрини инобатга олиб, давлат, миллат ва дин тақдирини ўйлаган ҳолда, кимни шу ўринга лойиқ қўрилса ўшани тахтга ўтказишга ҳаракат қилишган. Оллоқулихоннинг тахтга ўтириш тантаналарини "Риёз уд-давла"да куйидагича таърифланади: "Жаҳонни ёритувчи куёш фалакдан мустаҳкам жой олганидек, Оллоқулихон юқори мартабага эришиб, бошига тож кийиб бутун оламни ёритиб юборди. Унинг хонлик даври бошланишини улкан ноборалар чалиб билдирдилар. Замонасининг санъаткорлари куйга солиб қўшиқ қилдилар. Бутун мамлакат аҳли, энг олий давлат арбобларидан тортиб, энг чеккадаги оддий фуқароларгача вокиф бўлдилар. Ул ҳазрат (Оллоқулихон) салтанат узугини бармоғига тақди ва мамлакат бошқарувини ўз ихтиёрига олди. Замонасининг фузалолари ва даврон сурган шоирлари, жумладан Мунис Хоразмий ҳам мазкур воқеага бағишлаб ажойиб қасидалар ва етук назмий тарихлар битдилар"[3].

Демак, шахзода Оллоқулихоннинг тахтга ўтириши халқ томонидан ижобий қабул қилинган ва бунга сабаб у отаси ҳаётлик давридаёқ давлат ва жамоат ишларида фаол иштирок этиб кенг халқ орасида катта обрў ортира олган.

"Риёз уд-давла" Оллоқулихоннинг туғилиш тарихини шундай бошлайди:

"Фаросат аҳлига маълум бўлсинки, ул ҳазратнинг туғилиши Чингизия хонадонидин Абулғозийхон ибн Ўдгорхон айёми салтанатида (Абулғозийхон V) ва буvasи Авазбий инок даврида санаи 1209да (1794-1795 йил), барс йили вукуъ топди..."[4]. Тарихдан маълумки, "Турон заминда, хусусан Хоразм мамлакатига Чингиз авлодлари салтанат ишларини юргизар эдилар. Ул ҳазратнинг туғилиш даврида амакиси Элгузар Муҳаммад Баҳодирхон ва отаси Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг давлат ва бойликларининг офтоби порлоқ бўлиб, кун-кундин ва йил-йилдин бахтлари кулиб, қўллари баланд бўлди. Чингизия султонларининг чироғи шавкати шамъи давлати ул офтоб тоблашидин бенур ва бефараҳ бўлиб Хоразм мамлакати ҳукмронлигини ул жамоанинг қўлидан куч билан тортиб олдилар. Кун-кундин мамлакат тарақий топиб, уларнинг соясида эл хотиржамлик топди"[5]. Шундай қилиб: "Ул ҳазрат яратганининг чексиз марҳамати ва ҳидояти билан йигитлик чоғига етиб олам офтобидек чароғон бўлди".

"Илму фазл чўққисига сайъ ва шитоб кўргузуб, оз фурсатда умум ақли ва нақшига маҳорати тамом ҳосил қилди. Хусусан таворихвонлиғ ва шеършунослиғ ва латифағўйлик укувининг ҳайлида

диққат тирноғин андоғ ишлатур эрдиким, фузалойи замонга ҳайрат бармоғин тишлатур эрди”, дейилишидан Оллоқулихон илму фазл чўққисига эришиб, оз фурсатда илм соҳасида камолатга етишди, айниқса тарихшунослик, шоирлик ва латифагўйликни ўзлаштиришда унга тенг келадигани бўлмай, ўз замонасининг олиму фузалоларини ҳайратда қолдирган.

“Таворихвонлиғ” хусусида, Бухоро, ғўқон ва Хива хонликлари муаррихлари орасида хиваликлар илғор эдилар. Хоразм тарихнавислигида эски ўзбек тилида ёзилган ва бизгача етиб келган дастлабки асар 1550 йилда ёзилган “Тарихи Дўст Султон” ёки “Чингизнома” деб аталган ушбу битик Ўтамыш Ҳожи қаламига мансубдир[6]. Хоразм хони, тарихчи Абулғозихон ибн Араб Муҳаммадхон (1643-1663 йиллар хон бўлган) дунё тарихчилигида из қолдирган “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима” номли асарларини ёзиб (XVII асрнинг ўзидаёқ бир неча ғарбий оврўпа тилларига таржима қилинган) Хоразм тарихчилик мактаби довуғини тарихчилик илмида машҳур қилган эди. Айрим маълумотларга қараганда, Шерғозихон (1714-1727) даврида Мавлоно Саййид Муҳаммад Охунд деган мударрис Хива ўтмишига оид “Тулшани иқбол” деган ажойиб тарихий асар яратган. Аммо у бизгача етиб келмаган. Такдирнинг тақозоси билан ушбу мактабни бошқариш Амир Авазбий ўғли Шермуҳаммад - Мунисдек (1778-1829) буюк адиб, тарихчи ва таржимон зиммасига тушди ва Оллоқулихон албатта унинг энг қобилиятли ва зукко шогирдларидан бири бўлиб қолди. Ўз ўрнида Оллоқулихон ўзидан олдин ўтган хонлар каби (Элгузар ва Муҳаммад Раҳим) Мунисга Абулғозийдан сўнгги даврдан бошлаб Хива тарихини битишни топширади ва “Фирдавс ул-иқбол” асари ёзилиб қолади (мазкур китобни Муниснинг ўлими туфайли Огаҳий поёнига етказиб қўйган). Бундан ташқари тарихга оид қатор китобларни форс ва араб тилларидан таржима қилдирган. Шулар жумласидан, Мунис Ҳумомиддин Мирхонд бин Ховандшоҳнинг форс тилида ёзилган умумий тарихга оид машҳур “Равзат ус-сафо” асарини 1818-1819 йиллар ўзбек тилига ўтирган. Бу йиллар шаҳзода Оллоқулининг талабалик йилларига тўғри келиб, ушбу хайрли ишда унинг ҳиссаси (хамкорлиги) ҳам моддий, ҳам маънавий томонидан катта бўлган. Шеършунослиғ хусусида, Огаҳийдек забардаст адибнинг Оллоқулихонни “шеършунос” деб аташи унинг учун улкан баҳодир. XIX асрнинг бошида шеършунос бўлиш учун албатта араб (аруз қоидалари), форс ва туркий тилларни мукамал билиш лозим бўлган. Демак, Оллоқулихон нозик таъб, бир неча тилларни ўзлаштирган ижодкор бўлган. У назм ва насрда қалам тебратган бўлиб, буни келажакда тадқиқотчи олимлар тасдиқласалар ажаб эмас. Асар Оллоқулихоннинг ёшлик тафсилотларини ёритишда давом этар экан, ҳаётининг янги қирраларини очиб беради: “Али ал-давоми давлат бўстони ва саҳийлик айвонида табиатан саховат эгаси бўлганлигидан зиёфатлар ташкил этиб, улуғ мартабали уламо-ю, фузалолар ва шоирлар билан ҳамсуҳбат бўлиб, гоҳо ҳал этилиши лозим бўлган илмий масалалар, гоҳо тарих фанининг ечилмай қолган саҳифалари устида гап борганда барча фузалодан аввал ақл-идрок била ҳал қилур эрди” - дейди, ва мажлис аҳлига айни ғамхўрликлар кўрсатиб, ...ул жамоанинг оғирларини енгил этиб, ...кўнгилларига шодликлар етказар эрди. Асарда шаҳзода Оллоқули йигитлик мутақазоси билан сипоҳийлик хизматида бўлганлиги, бу даврда давлат мулозимларига илтифотлар кўрсатиб ҳадялар бериб, мамлакат ҳудуди чегараларини шахсан назорат қилиб, шу баҳона кўнгил чигалини ёзиш мақсадида шикорлар ташкил этиб, бу йўл билан саҳройи кўчманчиларнинг арзу додларини эшитиб, золимларнинг жазосини бериб фуқаро бошларига “адолат соясин” солганлигини таърифлайди[7].

Шунингдек, асардан шаҳзода Оллоқули давлат ишларини юргизишда отасининг энг яқин ёрдамчиси бўлганлиги маълум бўлади: “Гоҳо отаси Муҳаммад Раҳимхоннинг кўрсатмасига биноан ён атрофдаги ёмонликни касб этган давлат ва миллат душманларини тартибга келтириб қўйиш учун қўшинни бошқариб борар, ҳукумат бошқарувини ўзлаштиришда катта муваффақиятларга эришар эди”. Шаҳзоданинг адолатпарвар бўлганлигини Огаҳий қуйидагича тавсифлайди: “Чун девонда халқнинг арзу-ҳолини тинглаб ўтирганида, бутун ақлу-хушини жамлаб, гўё охираат кунидек адолат ўрнатишга ҳаракат қилар эди. Ташқи кўринишдан чиройли сиёсат олиб бориб, мазмунан адолат кўзи билан подшолик интизомига риоя қилиб, фуқаролар бошига адолат соясин солиб, халқнинг осойишталигин мустаҳкамлаб, мамлакат тинчлигини сақлар эди”.

Демак, шаҳзода Оллоқулихон ўта зукко, замонасининг барча фанларидан бохабар, хушсурат, жисмонан бақувват, серҳаракат, Ватан сарҳадларини бир неча марта айланиб чиққан, куш овини севувчи, олиму-фузалоларнинг суҳбатига ўч, ижодкор, саховатпеша, давлат ишларида фаол ва адолатли шахс бўлиб етишган. Албатта, “Риёз уд-давла”да Оллоқулихоннинг ёшлик йиллари, унга хос бўлган яхши хислатлар маълум даражада бўрттириб таърифланган бўлиши мумкин. Бу ҳол нафақат шарқ, балки бутун жаҳонда мавжуд бўлган ва ҳукмдорларга бағишланган тарихий асарларнинг қўпчилигига хос бўлган услубдир. Аммо бу ерда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Оллоқулихоннинг ёшлик даврига оид ушбу тарихий маълумотлар бизга бўлажак давлат арбобларнинг ўтмишда қандай хусусиятларга эга бўлишлари талаб этилганлиги ва шаҳзода

валиахдларни ўзбек давлатчилигига хос анъаналар руҳида тарбиялашга қаттиқ риоя қилинганлиги ҳақидаги фикрлашни янги қирралар билан тўлдиради, бу борадаги кўпгина масалаларга оидинлик киритади. Шу билан бирга муаррих томонидан бўлажак ҳукмдорнинг ёшлигидаги феъл-атвори ва фаолиятига берилган барча ижобий баҳоларнинг унинг мамлакат ҳукмдорлиги йилларидаги фаолиятида тўла равишда намоён бўлганлигини кўрамыз.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Огаҳий. Риёз уд-давла. ўР ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фонди. Инв. N5364/II. 257а-варақ.
2. Баёний Мухаммад Юсуф. Хоразм тарихи. – Қўлёзма, ўзР ФА ШИ, № 7421. Б.251-252.
3. Огаҳий. Риёз уд-давла. ўР ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фонди. Инв. N5364/II. 260 б-варақ.
4. Огаҳий. Риёз уд-давла. ўР ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фонди. Инв. N5364/II. 256 а-варақ.
5. Маннонов Б. Хоразм тарихнавислигида Хива хонлиги ташки сиёсати// Шарқшунослик. -1997.-№8.-144
6. Огаҳий. Риёз уд-давла. ўР ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фонди. Инв. N5364/II. 257 б-варақ.
7. Огаҳий. Риёз уд-давла. ўР ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фонди. Инв. N5364/II. 258 б-варақ.

УЎК 93/94

XX АСРНИНГ 80 - ЙИЛЛАРИ ИККИНЧИ ЯРМИДА ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИДАГИ МУРАККАБ ВАЗИЯТ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ *Ғ. Якубов, ўқитувчи, Самарқанд Давлат Университети Ўзбекистон – Финландия педагогика институти, Самарқанд*

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон мустақилликка эришиши арафасидаги оғир ижтимоий-иқтисодий вазият ва уни бартараф этиши чора-тадбирларининг тарихий таҳлили ҳақида сўз юритилади. Мустақиллик арафасидаги бундай мураккаб вазиятдаги тарихий жараёнлар илмий адабиётлар ва архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: мустақиллик, озиқ-овқат етишмаслиги, хизмат кўрсатиши, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, қишлоқ хўжалиги

Аннотация. В статье рассматривается сложная социально-экономическая ситуация накануне обретения Узбекистаном независимости и исторический анализ мер по ее преодолению. Исторические процессы в столь сложной ситуации накануне независимости проанализированы на основе научной литературы и архивных документов.

Ключевые слова: независимость, недоедание, услуги, социально-экономическая жизнь, сельское хозяйство

Abstract. This article deals with the difficult socio-economic situation on the eve of Uzbekistan's independence and the historical analysis of measures to overcome it. Historical processes in such a complex situation on the eve of independence have been analyzed on the basis of scientific literature and archival documents.

Keywords: independence, lack of food, services, socio-economic life, agriculture

Мустабид совет тузуми даврида сохта коммунистик мафкурага ва маъмурий буйруқбозликка асосланган самарасиз ижтимоий-иқтисодий сиёсат, 80 - йилларнинг ўрталарига келиб, Ўзбекистон аҳолиси турмуш даражасини янада пасайтириб, уни оғир муаммолар исканжасига солиб қўйди. Ушбу муаммолар республика аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабни таъминлаш даражасининг пасайиб кетишида, қатор халқ истеъмол моллари тақчиллигининг сезиларли даражада ошиб боришида, турли соҳаларда аҳолига хизмат кўрсатиш сифатининг пасайишида, шу билан бирга пулнинг кескин қадрсизланиб боришида, ишлаб чиқариш суръатларининг кескин пасайиб кетишида ҳамда давлат бюджети камомадининг ўсишида намоён бўлди.

Хусусан, 1979-1989 йиллар оралиғидаги ўн йил ичида аҳоли 29,3% га кўпайди. Мазкур йилларда аҳоли сони 4,5 миллиондан ортиқ ёки йилига ўртача 451,5 минг кишига ортиб борди [1]. Аниқроғи аҳоли рўйхатга олинган 1979-1989 йилларда аҳолининг сони 15379,4 минг кишидан 19905 минг кишига кўпайди [2]. 1991 йилга келиб эса мамлакат аҳолисининг сони 20,7 миллион кишини ташкил қилди. Собиқ СССРда шу даврда аҳолининг табиий ўсиши ҳар минг киши ҳисобига 10 кишини ташкил қилган бўлса, Ўзбекистонда эса бу кўрсаткич 3 барабардан кўпроқ эди [2].

Таҳлил қилинаётган даврда республикада аҳолини иш билан таъминлаш даражаси паст бўлиб ва бу кўрсаткич ёшлар ўртасида анча баланд эди. Шу жумладан, иш билан таъминланмаганлар орасида 18-29 ёшдаги йигит қизлар 1979 йилда 46,7 % ни ташкил этган бўлса, 1985-1986 йилларда эса бу кўрсаткич 50% дан кўпроқ эканлиги кузатилди. Фарғона, Қашқадарё вилоятлари ва Қорқалпоғистон республикасида ишсиз ёшлар салмоғи бундан ҳам катталиги эътибор тортади [3].

Шуни таъкидлаш лозимки, шу даврда республика аҳоли зичлиги иттифоқ даражасидан ўртача 3,3 барабардан ортиқ бўлиб [4], аҳолининг учдан икки қисми Ўзбекистон республикаси умумий

майдонининг 14 фоизиди, яъни Андижон, Фарғона, Наманган, Тошкент, Хоразм ва Самарқанд вилоятларида истиқомат қиларди.

Шу ўринда айтиш жоизки, республика аҳолисининг тез суръатлар билан ўсиши баробарида совет тузуми томонидан узоқ йиллар давомида олиб борилган нооқилона сиёсат натижасида саноат ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида, қишлоқ хўжалигида иш ўринларини кўпайтириш ҳамда аҳолининг ҳаёт таъминоти учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш билан мустаҳкамланиб борилмади. Бу ҳолат одамлар турмуш шароитини ёмонлашуви, ишсизлар сонининг кўпайиши, ижтимоий меҳнат унумдорлиги ва аҳоли даромадларини камайиб, пировард натижада халқ фаровонлигини пасайишига олиб келди. Ушбу жараён республикадаги ижтимоий-иқтисодий аҳволнинг, аҳоли ижтимоий ҳимояси қониқарсиз ҳолатда эканлигидан далolat берар эди. Шу даврда аҳолининг, айниқса қишлоқ аҳолисининг тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминланишида, уй-жой, соғлиқни сақлаш, маъиший хизмат объектлари, мактаблар, мактабгача таълим муассасалари билан таъминлаш ишларида ижобий силжишлар бўлмади.

1989 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатида кўра республика қишлоқ аҳолиси салмоғи шаҳар аҳолисиникидан анча юқори бўлиб, 59% ни ташкил қиларди, яъни 11980,7 минг аҳоли қишлоқ жойларида истиқомат қилар эди [5]. Аҳоли зич яшайдиган Андижон вилоятида бу кўрсаткич 71%, Қашқадарё вилоятида 75%, Хоразм вилоятида 80%, Сурхондарё вилоятида эса 81% ни ташкил қилар эди. Қишлоқ аҳолисини водопровод ва канализация билан таъминлаш қониқарсиз ҳолатда бўлиб, атиги 55% ни, республика аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлаш салкам 50% ни ташкил қилган бўлса, Хоразм вилоятида бу кўрсаткич 13,2%, Бухоро вилоятида 15%, Қарақалпоғистон Республикасида 21,4% ни ташкил этган. Республика аҳолисини табиий газ билан таъминлаш эса салкам 17% дан иборат эди [6]. Узоқ йиллар давомида қишлоқ хўжалигини, айниқса пахтачиликни, экстенсив ривожлантирилиши оқибатида кўплаб сув омборларининг қурилиши, сув исрофгарчилигига йўл қўйилиши натижасида Амударё, Сирдарё ва Зарафшон дарёларидан Орол денгизига қуйиладиган сув ниҳоятда камайиб кетди ва оқибатда Орол фожиаси рўй берди. Натижада денгиз 1960 йилдаги ҳолатига нисбатан 1990 йилда 14,5 метрга пасайди, сувнинг ҳажми 54 фоизга қисқарди [7]. Охириги 30 йилда денгиз сатҳи 20 метрга пасайиб, 2000 йилга келиб 31 метрни ташкил қилди. Сув ҳажми 1062 минг км кубдан 268 минг км кубга тушиб қолди. Минераллашув даражаси ҳам йилдан йилга ошиб бориб, 1 литр сувда 40 грамдан кўпроқни ташкил қилди. Натижада 1960-1996 йилларда Орол денгизи 743км куб сув йўқотди.

1989 йилга келиб Орол денгизи заминиди иккита бир-биридан ажралган қўл пайдо бўлди. Мутахассисларнинг маълумотларига, қараганда очилиб қолган денгиз тубидан кўтарилган бўронлар натижасида 50-70 минг тоннагача чанг ва туз кўтарилган [8]. Заҳарли тузлар нафақат Орол ҳавзасида, балки Европа ҳамда Осиёнинг турли мамлакатларига тарқалганлиги кузатилмоқда.

Орол фожиаси оқибатида республикада экологик вазиятнинг кескинлашуви, жумладан ичимлик суви билан таъминлашнинг ёмонлиги, сувдаги минераллашувнинг ошиши, денгиз тубидан катта миқдорда кўтарилаётган чанг, туз ва минералларнинг атроф муҳитни заҳарлаши кузатилган. Оқибатида ҳудуд аҳолисининг 87% ич терлама, анемия, тери ва бошқа юқумли қасалликларга чалинганлиги ҳамда болалар ўлими даражаси баланд эканлиги ачинарли фактдир. Ўзбекистонда 1985 йилда ҳар 1000 нафар туғилган чақалокдан 46,2% вафот этиб, Бу кўрсаткич Қарақалпоғистон республикасида 62,5%, Сурхондарё вилоятида 55,2%, Хоразм вилоятида 50,4% ни ташкил қилди [9].

Ўтган асрнинг 80-йилларига келиб, фақат хом ашё етказиб беришга асосланган, қоқоқ ва мўрт иқтисодиётга эга бўлган Ўзбекистон асосий иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар бўйича собиқ иттифокдаги ўртача кўрсаткичдан анча орқада қолиб кетди ва мамлакатда охириги ўринларга тушиб қолди. Жумладан, аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш иттифокдош республикалар орасида 12 ўринни, даромад даражаси ҳамда асосий турдаги маҳсулотларни истеъмол қилиш жиҳатдан охириги ўринларни эгаллаб келди. Аҳоли жон бошига миллий даромад ишлаб чиқариш иттифок даражасидан 2 баробар, саноатда меҳнат унумдорлиги жиҳатидан 2,5 баробар, қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги бўйича 2 баробар, аҳолининг ўртача ҳисобда гўшт маҳсулотлари, тухум, сут ва сут маҳсулотлари истеъмоли бўйича 2 баробар орқада эди [9].

Ўзбекистон халқ хўжалигида асосан хом ашёни бирламчи қайта ишлаш тармоқлари устунлик қилиб, тайёр маҳсулот, аввало, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг улуши паст даражада эди. Қишлоқ хўжалиги хомашёсининг катта қисми четга ташиб кетилиб, аҳолининг истеъмол молларига бўлган эҳтиёжини қондириш учун 8-9 млрд сўмликка яқин маҳсулот четдан олиб келинарди. Хусусан, аҳолини иш билан таъминловчи саноат тармоқлари – машинасозлик, электроника, асбобсозлик, радиотехника, мураккаб рузғор техникаси ишлаб чиқариш каби илғор тармоқлар яхши ривожлантирилмади.

Натижада Ўзбекистон иқтисодиёти бир ёқлама тарзда, фақат хомашё етиштирадиган ҳолга тушиб, комплекс ривожлантириш йўлига ва аҳоли эҳтиёжларининг тўлиқ қондирилмаслиги, ижтимоий ишлаб чиқариш тузилишидаги чуқур номутаносибликда кўринди. Жумладан, республика саноатида тайёр маҳсулотнинг улуши 50% ни, қайта ишланмасдан, республика ташқарисига чиқариладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг улуши 80% дан кўпроқни, мамлакатдан олиб кетиладиган маҳсулотлар таркибида хомашё материаллар ва чала маҳсулотлар улуши 65% дан кўпроқни, четдан келтириладиган товарлар таркибида саноат маҳсулотларнинг улуши 60% дан иборат эди [9].

Бир сўз билан айтганда, 80-йилларнинг охирларига келиб марказлаштирилган, режалаштириш ва тақсимлаш механизмига асосланган иқтисодиёт фаолият кўрсатди. Совет тизимига хос бўлган иллатлар билан бир қаторда, республикада уни фақат хомашё етказиб беришга йўналтирилганлиги, экология ва аҳоли генофондига ҳалокатли таъсир кўрсатган тўла ва мутлақ пахта яккахокимлиги мамлакатни оғир ахволга солиб, жар ёқасига келтириб қўйган эди. Оқибатда, улкан табиий, менерал хомашё, меҳнат ва инсон салоҳиятига эга бўлишига қарамасдан, Ўзбекистон собиқ Иттифокда аҳоли турмуш даражаси, ижтимоий ва гуманитар соҳалар ривожини бўйича охириги ўринлардан бирида турар эди [10]. Аслида республика салоҳиятида кенг имкониятлар, улкан табиий бойликлар, ишлаб чиқариш ва фан-техникани ривожлантириш, қулай табиий иқлим шароит борлигини ҳаёт тажрибаси тасдиқлаган эди. Мухтасар қилиб айтганда, Ўзбекистонда инсонни ҳар томонлама ривожланиши у ёқда турсин, кўпинча турмуш кечириш учун керак бўлган энг оддий нарсалар етишмаслиги каби муаммолар йиғилиб, нихоятда кенг тус олган эди. Бу ҳолат эса йиллар давомида тўпланиб қолган мураккаб муаммолар ҳалқаси ўзаро бир-бирига таъсир этиб, ижтимоий муҳитда зиддиятларнинг янада кучайишига олиб келди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бобожонова Д. Ўзбекистондаги демографик жараёнлар ва уларнинг хусусиятлари.-Т.:Фан, 1995, 48-бет
2. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 году. Статистический ежегодник.-Т.: Узбекистан, 1991, С.200
3. Алиакберова Н.М., Гольдфарб Б.Я.,Эргашев А. Размещения населения Ферганской долины. (Демографический аспект).-Т.:Фан,1990, С.116
4. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1984 году. Статистический ежегодник.-Т.: Узбекистан, 1991, С.7
5. Население республики Узбекистан в 2001 году.Статистический сборник.-Т.:2002, С.34-35
6. Тўхлиев Н.Ўзбекистон иқтисодиёти.-Т.:Ўзбекистон, 1992, 125- бет
7. “Хаёт ва иқтисод” , 1991 йил , № 2, 56-бет
8. Шалимов А.И. Экология: тревога нарастает. – Л.: Лениздат, 1989. С.53.
9. “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” китобини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма / Масъул ижодий гуруҳ: А.Ш.Бекмуродов ва бошқ. – Т.:Ўқитувчи, 2011, 89- бет.
10. Статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги(1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари.-Т.:Ўзбекистон, 2011, 4-бет.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№3/2 (87)
2022 й., март**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусахҳиҳ:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 07.03.2022
Босишга рухсат этилди: 10.03.2022.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 20 б.т. Буюртма: № 3-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru



(+998) 97-458-28-18